

12

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՏԱՍԱՐԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՔՍԻՄ ՄԱՆԱՍՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ,
ԱԿՍԵԼ ՊՈՏՈՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

12

*Հանրակրթական ավագ դպրոցի
12-րդ դասարանի դասագիրք*

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2025

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՎԵԼ Է ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ
ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՀՏԴ 373:911(075.3)
ԳՄԴ 26.8g72
Մ 246

Տպագրվել է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության պատվերով

Դասերը հեղինակել են՝

Մ. Մանասյան. աշխարհագրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
(§§ 1, 3, 7, 11, 12, 14, 15)

Ա. Հովսեփյան. աշխարհագրական գիտ. թեկնածու
(§§ 2, 4, 6, 9, 10)

Ա. Պոտոսյան. աշխարհագրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
(§§ 5, 8, 13)

Մանասյան Մ., Հովսեփյան Ա., Պոտոսյան Ա.

Մ 246 **ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 12:** Հանրակրթական ավագ դպրոցի 12-րդ դասարանի դասագիրք / Մ. Մանասյան, Ա. Հովսեփյան, Ա. Պոտոսյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2025.— 128 էջ:

ՀՏԴ 373:911(075.3)
ԳՄԴ 26.8g72

ISBN 978-9939-99-290-7

© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2025
© Մանասյան Մ., 2025
© Հովսեփյան Ա., 2025

© Պոտոսյան Ա., 2025
© ՀՀ ԿԳՄՍՆ, 2025

Դասագրքին կից տեսաձայնային նյութերը կարող եք գտնել շապիկին պատկերված QR կոդի միջոցով կամ հետևյալ հղումով. www.zangak.am/9789939992907
Դասագրքի էջերում տեղադրված QR կոդերը համապատասխան նյութերի անմիջական հղումներն են:

ՊԱՍԱԳՐՔԻ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

ՆԱԽԱԳԾԱՑԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՔԱՆԱԿՈՒՄ

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

ՀԻՇԵՔ

Թեմա 1

ԱՇԽԱՐՀԻ ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

§ 1. ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Տարածաշրջան — տարածքային ամբողջական միավոր, որի սահմաններում սերտորեն փոխկապակցված են բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը և դրանց առանձին բաղադրիչները:

Միասնական (համալիրային) տարածաշրջան — տարածաշրջան, որի ձևավորմանը միաժամանակ մասնակցում են թե՛ բնության և թե՛ հասարակության բաղադրիչները:

Բաղադրիչային տարածաշրջան — տարածաշրջան, որը ձևավորվում է բնության և հասարակության առանձին բաղադրիչների տարածական տարբերակման կամ մասնատման արդյունքում:

Ինքնատիպ տարածաշրջան — տարածաշրջան, որում բնական կամ հասարակական մեկ բաղադրիչը տարածաշրջանային կարևոր դեր է խաղում և զգալի ազդեցություն թողնում բնության ու հասարակության մյուս բաղադրիչների զարգացման վրա:

Վերջին տասնամյակներին համամոլորակային հիմնահարցերին զուգընթաց աշխարհագրական գիտությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում տարածաշրջանային հիմնախնդիրներին: Դա պայմանավորված է նախևառաջ նրանով, որ մեր մոլորակի բնությունը, բնակչությունը և տնտեսությունը տարածական առումով բազմազան են և բաժանվում են տարբեր մեծության տարածաշրջանների: Աշխարհը տարածականորեն բազմազան է նաև քաղաքական, ազգային, կրոնական, ռասայական, քաղաքակրթական տեսակետներից: Դրանք նույնպես առաջացնում են տարբեր բնույթի և մեծության տարածաշրջաններ: Տարածաշրջան կարող են համարվել երկրի տարածքի մի մասը (օրինակ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզը), մեկ առանձին պետության տարածքը, տարբեր պետություններ ընդգրկող մայրցամաքի կամ աշխարհամասի ընդարձակ տարածքները (օրինակ՝ Հարավային Եվրոպան):

Բնական և հասարակական բաղադրիչների կատարած դերից և փոխկապակցվածությունից կախված՝ առանձնացնում են **միասնական (համալիրային)** և **բա-**

դադրիչային տարածաշրջաններ: Միասնական տարածաշրջանների ձևավորմանը միաժամանակ մասնակցում են թե՛ բնության, թե՛ հասարակության բաղադրիչները: Դրանց հարաբերակցությունից կախված՝ միասնական տարածաշրջանները կարող են լինել **ֆիզիկաաշխարհագրական, հասարակական-աշխարհագրական և համաաշխարհագրական:**

Ֆիզիկաաշխարհագրական տարածաշրջանների ձևավորման հիմքում բնության բաղադրիչներն են՝ ռելիեֆը, կլիման, ջրագրական ցանցը, հողերը, օրգանական աշխարհը և դրանց միջև կապերը (օրինակ՝ Անդերը, Ամազոնի դաշտավայրը): Մարդու գործունեությունը և հասարակական այլ երևույթներ դիտարկվում են այնքանով, որքանով կապված են բնական միջավայրի հետ:

Հասարակական-աշխարհագրական տարածաշրջանների ձևավորման հիմքում հասարակության բաղադրիչներն են՝ քաղաքական համակարգը, պատմությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, մշակույթը և դրանց փոխադարձ կապերը: Բնության բաղադրիչները ներկայացված են այնքանով, որքանով ազդեցություն են թողնում հասարակության և նրա առանձին բաղադրիչների վրա: Ըստ աշխարհագետ Յ. Մաշվիցի՝ այս տիպի տարածաշրջանների երկրների (պետությունների) աշխարհագրական բնութագիրը հետևյալն է.

1. երկրի ինքնատիպությունը,
2. տարածքը, սահմանները և աշխարհագրական դիրքը,
3. զարգացման պատմաաշխարհագրական փուլերը,
4. բնությունը և բնօգտագործումը,
5. բնակչությունը և մշակույթը,
6. տնտեսությունը,
7. տարաբնակեցումը,
8. հասարակության տարածքային կազմակերպումը,
9. շրջանները,
10. շրջակա բնական միջավայրի վիճակը,
11. զարգացման հեռանկարները:

Երկրները (պետությունները), ունենալով իրենց քաղաքական համակարգը, բնութագրվում են բնության, պատմական զարգացման, բնակչության, տնտեսության, մշակույթի, հասարակության տարածքային կազմակերպման ընդհանուր գծերով: Միաժամանակ ամեն մի երկիր ինքնատիպ է: Դա նախևառաջ պայմանավորված է աշխարհագրական դիրքով և դրա հետ կապված բնական պայմաններով ու հասարակության տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններով: Ընդհանուր և ինքնատիպ գծեր ունեն ոչ միայն առանձին երկրները՝ ԱՄՆ, Ռուսաստան, Չինաստան և այլն, այլև ավելի խոշոր հասարակական-աշխարհագրական տարածաշրջանները՝ Արևմտյան Եվրոպա, Արևելյան Ասիա, Հարավարևմտյան Ասիա և այլն:

Առավել միասնական կամ ամբողջական են **համաաշխարհագրական տարածաշրջանները**, որոնց ձևավորմանը հավասարապես մասնակցում են թե՛ բնությունն

ու հասարակությունը, թե՛ դրանց բաղադրիչները: Այս դեպքում ֆիզիկաաշխարհագրական և հասարակական-աշխարհագրական տարածաշրջանների սահմանները համընկնում են: Համաաշխարհագրական տարածաշրջաններ կարելի է համարել, օրինակ, Շիրակը կամ Լոռին, որտեղ հիմնականում համընկնում են բնական, տնտեսական, վարչական, պատմամշակութային և այլ տարածաշրջանային սահմանները: Տարածքային ավելի խոշոր համաաշխարհագրական տարածաշրջան կարելի է համարել, օրինակ, Ավստրալիա մայրցամաքը, որտեղ համընկնում են բնական, վարչաքաղաքական, տնտեսական և այլ սահմաններ: Նման տարածաշրջանների աշխարհագրական բնութագիրը **հնարավորություն է տալիս դիտարկելու տարածաշրջաններն ավելի ամբողջական և միասնական ձևով, բացահայտելու դրանց ինքնատիպությունն ու զարգացման առանձնահատկությունները:**

Ի տարբերություն միասնական տարածաշրջանների՝ բաղադրիչային տարածաշրջանները սովորաբար ձևավորվում են բնության և հասարակության առանձին բաղադրիչների տարածական տարբերակման կամ մասնատման արդյունքում: Օրինակ՝ երկրագնդի կլիմայի տարածական տարբերակման հետևանքով առաջացել են կլիմայական տարածաշրջաններ (մարզեր)՝ մուսսոնային, միջերկրածովային և այլն: Իսկ երկրագնդի գյուղատնտեսության տարածական տարբերակման հետևանքով առաջացել են տարբեր մեծության և տիպի հողագործական տարածաշրջաններ՝ բրնձի, բամբակենու և այլն:

Կան տարածաշրջաններ, որտեղ բնական կամ հասարակական մեկ բաղադրիչը տարածաշրջանային կարևոր դեր է խաղում և զգալի ազդեցություն թողնում բնության ու հասարակության մյուս բաղադրիչների զարգացման վրա: **Դրանք ձեռք են բերում ինքնատիպ տարածաշրջաններին բնորոշ հատկանիշեր և իրենց գործունեության ու զարգացման բնույթով, տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններով տարբերվում են սովորական միասնական և բաղադրիչային տարածաշրջաններից:**

Ինքնատիպ տարածաշրջանները ձևավորվում են տարբեր գործոնների ազդեցությամբ: Դրանցից են **աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները** (ռելիեֆը, կլիման), **բնական ռեսուրսները** (հանքային, ռեկրեացիոն), **տնտեսության մասնագիտացման և զարգացման բնույթը, բնակեցման տիպը, ազգային և կրոնական կազմը** և այլն:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Ինչպե՞ս են տարբեր տիպի տարածքները ազդում մարդկանց կենսակերպի վրա:

Աշխարհագրական դիրքը (ԱԴ) տարածաշրջանի ինքնատիպությունը և բացառիկությունը պայմանավորող կարևոր գործոններից է: Այն զգալի ազդեցություն է թողնում նաև ինքնատիպությունը պայմանավորող մյուս գործոնների՝ ռելիեֆի, կլիմայի և այլնի վրա: ԱԴ-ն հատկապես մեծ դեր է խաղացել **կղզային և ծովափնյա** տարածաշրջանների բնության և հասարակության առանձին բաղադրիչների գործունեու-

թյան ու տարածքային կազմակերպման վրա (*աշխարհագրության նախորդ դասընթացներից հիշե՛ք կղզային և ծովափնյա հայտնի տարածաշրջանները*):

Ծովափնյա տարածաշրջանները, ունենալով բացառիկ ԱԴ և լինելով ծով-ցամաք շփման գոտում, առանձնանում են յուրահատուկ բնական պայմաններով և հասարակության տարածքային կազմակերպման բնույթով: Զարգանում են մարդկանց գործունեության այն ձևերը, որոնք անմիջականորեն կապված են ծովի հետ: Ծովափնյա տարածաշրջաններում բնակչության զբաղմունքի հիմնական ձևերից են ձկնորսությունը և ծովային այլ մթերքների արդյունահանումը: Տրանսպորտի հիմնական տեսակը էժան ծովային տրանսպորտն է, որի սպասարկման համար կառուցում են նավահանգիստներ: Նավահանգստային քաղաքներում սովորաբար ստեղծվում են ներմուծված հումքի և ծովից արդյունահանած մթերքների վերամշակման գործարաններ: Ծովափնյա տարածաշրջաններն իրենց լողափերով, մեղմ կլիմայով, մաքուր օդով, գեղեցիկ լանդշաֆտներով դարձել են հանգստյան գոտիներ և գրավում են տասնյակ միլիոնավոր հանգստացողների: Դրա հետ կապված՝ ծովափնյա քաղաքներում զարգանում է սպասարկման ոլորտը, հատկապես հյուրանոցների և ռեստորանների ցանցը: **Կղզային տարածաշրջանների** բնական պայմաններն ու մարդկանց գործունեության ձևերը շատ գծերով ու հատկանիշերով նման են ծովափնյա տարածաշրջաններին:

Ինքնատիպ տարածաշրջանները ձևավորող բնական պայմաններից առանձնապես մեծ նշանակություն ունեն ռելիեֆը և կլիման: Ռելիեֆը որոշիչ դեր է կատարում **լեռնային** տարածաշրջանների, իսկ կլիման՝ **արկտիկական, չորային** (անապատային), **խոնավ, մուսսոնային, միջերկրածովային** տարածաշրջանների ձևավորման գործում:

Լեռնային տարածաշրջաններում ռելիեֆը կանխորոշում է բնական պայմանների և հասարակության տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունները: Կլիմայական պայմանները, լանդշաֆտները (հողերը, բուսականությունը, կենդանական աշխարհը), ինչպես նաև մարդկանց գործունեության ձևերը, հատկապես գյուղատնտեսության մասնագիտացման ճյուղերը, օրինաչափորեն փոփոխվում են ստորոտից դեպի գագաթ բարձրանալուն զուգընթաց, այսինքն՝ բնութագրվում են վերընթաց գոտիականությամբ: Առանձնահատուկ են նաև լեռնային տարածաշրջանների ջրագրական և տրանսպորտային ցանցերը, տարաբնակեցման ձևերը: Դրանք հիմնականում կենտրոնացած են լեռնահովիտներում: Զրախներգետիկան, լեռնահանքային արդյունաբերությունը, լեռնաարոտային անասնապահությունը, լեռնային զբոսաշրջությունը այս տարածաշրջանների տնտեսության գլխավոր ճյուղերն են (*հիշե՛ք աշխարհում առավել հայտնի լեռնային տարածաշրջանները*):

Ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորման գործում բնական ռեսուրսներից հատկապես կարևոր դեր են խաղում հանքային (վառելիքային, մետաղային) և ռելիեֆային ռեսուրսները: Հանքային հարուստ ռեսուրսների արդյունահանման շրջաններում ձևավորվում են ինքնատիպ **հանքարդյունահանող** տարածաշրջաններ,

որոնք բնութագրվում են առանձնահատուկ բնական ու սոցիալ-տնտեսական պայմաններով և մարդ-բնություն փոխհարաբերություններով:

ՍՈՍԱՄԴՐԱՔ

Աշխարհագրության նախորդ դասընթացներից հիշեք հանքարդյունահանող հայտնի տարածաշրջանները:

Այստեղ մարդու տնտեսական գործունեության, մասնավորապես հանքանյութի արդյունահանման, հարստացման և վերամշակման ընթացքում զգալի փոփոխության է ենթարկվում բնական միջավայրը: Աղտոտվում են օդային և ջրային ավազանները, նվազում է կենսաբազմազանությունը, զգալի տարածքներ են զբաղեցնում արդյունաբերական թափոնները, ընդհանուր առմամբ սրվում է էկոլոգիական իրավիճակը: Այստեղ տարածված են տեխնածին լանդշաֆտները, մասնավորապես հանքանյութերի արդյունահանման և հետագա վերամշակման արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու գոտիները: Արդյունավետ բնօգտագործման և բնապահպանության հիմնախնդիրները խիստ հատկանշական են այս տիպի տարածաշրջաններին:

Նկ. 1-1. Արդյունաբերական տարածաշրջան

Միանգամայն այլ հատկանիշերով և առանձնահատկություններով, մարդ-բնություն փոխհարաբերություններով են բնութագրվում ինքնատիպ **առողջարանային** (կուրորտային) տարածաշրջանները, որոնք ձևավորվել են ռելիեֆային հարուստ ռեսուրսների օգտագործման վայրերում:

ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔ

Նշե՞ք աշխարհում առավել հայտնի առողջարանային տարածաշրջանները:

Նկ. 1-2. Առողջարանային տարածաշրջան

Հանքային աղբյուրները, բուժիչ ցեխերը, գեղեցիկ լանդշաֆտները, անտառները, մաքուր օդը, ջրային ավազանները, բնական հուշարձանները գրավում են միլիոնավոր հանգստացողների և զբոսաշրջիկների: Ռեկրեացիոն ռեսուրսների օգտագործումը հաճախ սեզոնային բնույթ է կրում, որն անդրադառնում է առողջարանային տարածաշրջանների բնակչության կենսագործունեության այլ ձևերի, մասնավորապես սպասարկման ոլորտի զարգացման և տարածքային կազմակերպման վրա: Այս տարածաշրջաններն աչքի են ընկնում սպասարկման հիմնարկների՝ հյուրանոցների, ռեստորանների, հուշանվերների խանութների և այլնի առատությամբ ու դրանց ինտենսիվ օգտագործման սեզոնային բնույթով: Այս տարածաշրջաններում առաջնահերթ խնդիր է դառնում շրջակա բնական միջավայրի, մասնավորապես բնական լանդշաֆտների պահպանությունը: Դա իր հերթին խիստ սահմանափակումներ է մտցնում արտադրության զարգացման, ընդարձակ կառուցապատված տարածքների ստեղծման և մարդկանց տնտեսական գործունեության այլ ձևերի համար, որոնք կարող են վնաս հասցնել բնական միջավայրին:

ՀԵՏԱՐՔԻՐ Է

Վերջերս գիտնականները հասարակական բաղադրիչներից մեծ կարևորություն են տալիս **քաղաքակրթականին**՝ որպես տարածաշրջանաստեղծ և տարածաշրջանների առանձնահատկությունները պայմանավորող ավելի հիմնարար, կայուն և միասնացնող մեծ ներուժ ունեցող գործոնի: Քաղաքակրթական (մշակութային) գործոնը զգալի ազդեցություն է թողնում հասարակություն-բնություն փոխհարաբերությունների բնույթի, քաղաքական հա-

մակարգի, տնտեսության կառուցվածքի և զարգացման տեմպերի, բնակչության սոցիալական կառուցվածքի և ժողովրդագրական գործընթացների ու հասարակության այլ բաղադրիչների վրա: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր քաղաքակրթական տարածաշրջան դառնում է ինքնատիպ:

Մասնագետները առանձնացնում են հետևյալ ժամանակակից քաղաքակրթություններն ու քաղաքակրթական տարածաշրջանները՝ **արևմտյան (Արևմտյան Եվրոպա, Հյուսիսային Ամերիկա, Ավստրալիա), չինական, ճապոնական, բուդդայական, իսլամական, հինդուիստական (հնդկական), ուղղափառ-սլավոնական, լատինամերիկյան, նեգրաաֆրիկական**: Ակներև է, որ **կրոնական** գործոնը կարևոր դեր է կատարում քաղաքակրթությունների առանձնացման գործում:

Քաղաքակրթական գործոնը կարևոր դեր է խաղացել «գերմանական» և «ճապոնական» տնտեսական հրաշքների իրականացման գործում: Ներկայումս այն մեծ դեր է կատարում Չինաստանի, Հնդկաստանի և «ասիական վագրերի» տնտեսության արագ աճի, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայում միասնացման (ինտեգրացման) գործընթացներում:

Հասարակական կամ սոցիալ-տնտեսական գործոնները որոշիչ ազդեցություն են թողել **արդյունաբերական** (ինդուստրիալ), **գյուղատնտեսական** (ագրարային), **գիտատեխնիկական** (տեխնոպոլիսներ), **ուրբանիզացված** (մեգապոլիսներ) ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորման գործում: Նշված տարածաշրջաններում մարդու տնտեսական գործունեության հետևանքով խիստ փոփոխվել է շրջակա բնական միջավայրը: Այստեղ բնական լանդշաֆտները քիչ են պահպանվել, գերակշռում են մարդածին, այդ թվում նաև տեխնածին լանդշաֆտները: **Արդյունաբերական** տարածաշրջաններում դրանք հանդես են գալիս միմյանց մոտ գտնվող արդյունաբերական ձեռնարկությունների և հանգույցների, **գյուղատնտեսականում**՝ ընդարձակ տարածքներ զբաղեցնող վարելահողերի և այգիների, **ուրբանիզացվածում**՝ քաղաքային կառուցապատված ընդարձակ տարածքների տեսքով:

ԱՌԱՋԱԴՐՄՆԵ

Հիշե՛ք օրինակներ աշխարհագրության նախորդ դասընթացներից:

Քանի որ արդյունաբերությունը շարունակում է մնալ ուրբանիզացման գլխավոր գործոններից մեկը, հաճախ արդյունաբերական և ուրբանիզացված տարածաշրջանների սահմանները համընկնում են, և արդյունաբերական տարածաշրջանները համարվում են նաև ուրբանիզացված (քաղաքայնացված) տարածաշրջաններ: Դրանք տարածված են հատկապես տնտեսապես զարգացած երկրներում:

Ինքնատիպ տարածաշրջաններից ամենաերիտասարդները **տեխնոպոլիսները՝ գիտաքաղաքներն** են, որոնք հիմնականում ձևավորվել են ԱՄՆ-ում (Սիլիկոնային հովիտը), Արևմտյան Եվրոպայում և Ճապոնիայում:

Ինքնատիպ **քաղաքական** տարածաշրջաններ կարող են դառնալ բարդ վարչաքաղաքական կառուցվածք ունեցող պետությունները (Ռուսաստան, Հնդկաստան, Կանադա, Բելգիա, Շվեյցարիա և այլն), ինչպես նաև միջպետական ռազմաքաղաքական ու տնտեսական միավորումները (ԵՄ, ՆԱՏՕ, ԱՊՀ և այլն):

Ինքնատիպ են դառնում ազգային, կրոնական, ռասայական խայտաբղետ կազմ ունեցող այն տարածաշրջանները, որտեղ բարդ և սրված են ազգամիջյան, միջկրոնական և միջռասայական հարաբերությունները, առկա են ազգային տարածքային հակամարտություններ: Դա, ի վերջո, անդրադառնում է տարածաշրջանների տնտեսության, բնության և ընդհանրապես հասարակության տարածքային-կազմակերպման վրա:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՞ք «տարածաշրջան» եզրույթի էությունը: Առանձնացրե՞ք տարածաշրջաններն ըստ մեծության:
2. Բնութագրե՞ք տարբեր տիպի տարածաշրջանների առաջացումը: Նշե՞ք դրանց հիմնական տարբերությունները:
3. Բնութագրե՞ք միասնական (համալիրային) տարածաշրջաններին հատկանշական գծերը: Նշե՞ք երկրի՝ որպես միասնական տարածաշրջանի բնութագիրը:
4. Բնութագրե՞ք ինքնատիպ տարածաշրջանները: Ցույց տվե՞ք, թե ինչպես են դրանք առաջանում:
5. Բացատրե՞ք, թե բնական պայմանները և ռեսուրսները որ ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորմանն են ակտիվորեն մասնակցում: Թվարկե՞ք և ներկայացրե՞ք դրանց հատկանշական գծերը:
6. Բացատրե՞ք, թե հասարակական գործոնները որ ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորմանն են ակտիվորեն մասնակցում: Թվարկե՞ք և ներկայացրե՞ք դրանց հատկանշական գծերը:
7. Հիմնավորե՞ք քաղաքակրթությունների կարևոր դերը ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորման գործում:
8. Փորձե՞ք պարզել Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքի, բնության, բնակչության, տնտեսության, մշակույթի, տարածքային կազմակերպման հատկանշական գծերը: ՀՀ-ն ինքնատիպ տարածաշրջանների որ խմբերի մեջ կարելի է ընդգրկել:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Ներկայացրե՞ք որևէ հասարակական-աշխարհագրական տարածաշրջանի աշխարհագրական բնութագիրը:
2. Պատրաստե՞ք տեսանյութ որևէ բաղադրիչային տարածաշրջանի վերաբերյալ և կազմակերպե՞ք քննարկում:

§ 2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍՐԸՆԹԱՅ ԱՃ ԱՐՁԱՆԱԳՐԱԾ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Մարդկային ներուժի զարգացման ինդեքս (ՄՆԶԻ) — ստատիկ (հաստատուն) բաղադրյալ ինդեքս է, որը ներառում է կյանքի միջին տևողության, կրթության մակարդակի և մեկ շնչին ընկնող միջին եկամտի ցուցիչները:

XX դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ զարգացող տարածաշրջանների ու երկրների տնտեսական համակարգերում սրընթաց աճ արձանագրվեց: Որոշ երկրներում դրա պատճառը սեփական հանքային հումքի արդյունահանման անընդհատ աճող ծավալներն էին (Մերձավոր Արևելքի երկրներ, Բրազիլ, Չիլի), իսկ մյուսներում՝ որակյալ աշխատանքային ռեսուրսների և նորագույն տեխնոլոգիաների շարունակական ներդրման վրա կառուցված տնտեսական համակարգերի զարգացումը (Սինգապուր, Կորեայի Հանրապետություն և այլն):

Տնտեսության զարգացման միջին մակարդակ ունեցող երկրներն ընդունված է խմբավորել հետևյալ ձևով՝ **թույլ զարգացող, զարգացման միջին մակարդակ ունեցող և տնտեսական զարգացման բարենպաստ ռեժիմ ունեցող երկրներ**: Վերջիններս կոչվում են նաև **նոր արդյունաբերական երկրներ**:

Երկրների այս խմբին են պատկանում Հարավարևելյան Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի մեկ տասնյակից ավելի պետություններ (Կորեայի Հանրապետություն, Սինգապուր, Մալայզիա, Թաիլանդ, Ֆիլիպիններ, Մեքսիկա, Բրազիլ, Արգենտինա), ինչպես նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքի՝ նավթարդյունահանմամբ առաջատար մի շարք երկրներ (Սաուդյան Արաբիա, ԱՄԷ, Կատար և այլն): Դրանք բոլորն էլ առանձնանում են ՀՆԱ-ի աճի բարձր տեմպերով և հետևողականորեն արդիականացվող տնտեսության առանձին ճյուղերով:

Նոր արդյունաբերական երկրների միասնական դասակարգում դեռևս գոյություն չունի, բայց հաճախակի **դրանք խմբավորում են նոր արդյունաբերական երկրներին պատկանող պետությունների զարգացման, այսպես կոչված, չորս «ալիքում»**:

- «Առաջին ալիքի» մեջ են մտնում Կորեայի Հանրապետությունը, Սինգապուրը, Տայվանը, որոնք կոչվում են նաև «արևելասիական կամ ասիական վագեր»:
- «Երկրորդ ալիքի» երկրներն են լատինամերիկյան պետությունները՝ Արգենտինան, Բրազիլը, Մեքսիկան, Չիլին, Ուրուգվայը:
- «Երրորդ ալիքի» երկրներն են Չինաստանը, Մալայզիան, Թաիլանդը, Կիպրոսը, Թունիսը, Թուրքիան, Ինդոնեզիան:
- «Չորրորդ ալիքի» երկրներն են Ֆիլիպինները, Հնդկաստանը և Շրի Լանկան:

Նկ. 2-1. «Երրորդ ալիքի» երկիր Չինաստան: «Huawei» ընկերության շենքը Շենժենում

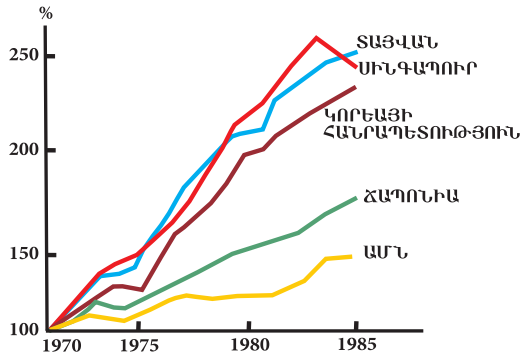
Նոր արդյունաբերական երկրներում տնտեսության բարձր տեմպերով զարգացման նախադեպը Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո ավերված Գերմանիայի ու Ճապոնիայի տնտեսությունների վերականգնումն է և գրեթե երեք տասնամյակում այնպիսի տնտեսական աճի արձանագրումը, որի արդյունքում այդ երկրները տնտեսական զարգացման մակարդակով աշխարհում զբաղեցրին համապատասխանաբար երկրորդ և երրորդ տեղերը:

Տնտեսական բարեփոխումների մոդելների մշակման ու ներդրման այն ուղիները, որոնք իրականացվեցին Գերմանիայում և Ճապոնիայում, XX դարի 60–ականներից Հարավարևելյան Ասիայի ու Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում դարձան տնտեսական ծրագրված բարեփոխումների հիմքը:

Տնտեսական սրընթաց աճ արձանագրած նոր արդյունաբերական երկրներին բաժին է ընկել աշխարհի ֆինանսական խոշոր տերությունների կողմից դեռևս 1970–ականներին կատարված կապիտալ ներդրումների գրեթե կեսը:

Դա 1970–1980–ականներին այս երկրներում ապահովվեցին տնտեսական աճի այնպիսի բարձր տեմպեր, որոնք մի քանի անգամ գերազանցում էին ոչ միայն Ասիայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի զարգացող մի շարք երկրների, այլև նույնիսկ զարգացած արդյունաբերություն ունեցող երկրների ցուցանիշերը (Նկ. 2-2): Հաշվարկվել է, որ 2023 թ. ընթացքում ասիական տարածաշրջանների ու երկրների տնտեսության զարգացման տեմպերը կազմել են տարեկան շուրջ 4,3–5,4%, մինչդեռ եվրոպական տարածաշրջաններին ու երկրներին՝ շուրջ 0,8–1,3%: Այդ ժամանակաշրջանում Տայվանի տարեկան տնտեսական աճը կազմել է 5%, Կորեայի Հանրապետությանը՝

5,2%, Սինգապուրինը՝ 2013–2023 թթ. 8%-ից իջել է մոտ 3%-ի, իսկ Մալայզիայինը՝ 9%-ից նվազել է 3,7%-ի: Տնտեսական սրընթաց աճն այս երկրներում հանգեցրեց բնակչության եկամուտների աճին, ինչի արդյունքում լուծվեցին նաև սոցիալական, առողջապահական, կրթական և այլ ոլորտներում կուտակված բազմաթիվ խնդիրներ (Աղյուսակ 2-1):

Նկ. 2-2. Նոր արդյունաբերական երկրների զարգացման տեմպերը 1970–1985 թթ.

Հարավային, Արևելյան և Հարավարևելյան Ասիայի երկրների մեծ մասի տնտեսական աճի բարձր տեմպերը դեռևս լիովին չեն ապահովել զարգացած տնտեսության անհրաժեշտ մակարդակը: Շատ երկրներում, հատկապես Չինաստանում, Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն ասիական տարածաշրջանների միջին ցուցանիշի համեմատ բավականին ցածր է:

Աղյուսակ 2-1

Նոր արդյունաբերական երկրների և ԱՄՆ-ի տնտեսական մի շարք ցուցանիշեր

Պետություններ	Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն 2024 թ. (դոլար)	ՀՆԱ-ի աճի տարեկան տեմպը 2024 թ. (%)	Աշխատանքի արտադրողականության աճը 2000–2024 թթ. (%)
ԱՄՆ	66 451	2,1	1,2
Տայվան	32 643	2,7	5,3
Կորեայի Հանրապետություն	53 736	0,6	4,6
Չինաստան	12 500	5,2	4,8
Սինգապուր	65 422	1,0	5,9

Այս երկրների շարքում առանձնահատուկ զարգացման մակարդակի է հասել Սինգապուրը, որը 1995 թ. համարվում է «անհատապես զարգացած» պետություն: Քաղաքական կայունության, տնտեսական սրընթաց աճի շնորհիվ Սինգապուրը 40 տարում փոքրիկ նավահանգստից մարդկային ներուժի զարգացման ինդեքսով

դարձավ աշխարհի զարգացած երկրներից մեկը, իսկ Ասիայում՝ առաջինը: Բնակչության մեկ շնչի տարեկան միջին եկամտով Սինգապուրը գերազանցում է անգամ նախկինում իրեն գաղութացրած Մեծ Բրիտանիային:

Նոր արդյունաբերական երկրների զարգացման հիմքը կազմում են **վերամշակող արդյունաբերությունը, բարձր տեխնոլոգիաները, աշխատանքի բարձր արտադրողականությունը և արտադրության կազմակերպման համար անհամեմատ քիչ ծախսերը**: Տնտեսության արդիականացումն ընդգրկում է արտադրական շղթայի բոլոր օղակները՝ հումքի վերամշակմամբ զբաղվող ճյուղերից մինչև գիտատար արտադրություններ:

Տնտեսական սրընթաց աճ արձանագրած նոր արդյունաբերական երկրների ժամանակակից տնտեսության ձևավորման մեջ զգալի է **օտարերկրյա ներդրումների** բաժինը: Կապիտալ ներդրումների կատարման առումով առաջատար են ԱՄՆ-ն և Ճապոնիան, որոնց պատկանում է նոր արդյունաբերական երկրներում արված ներդրումների 40%-ը: Զարգացած երկրների համար նոր արդյունաբերական երկրները կապիտալ ներդրումների առումով գրավիչ են մի քանի պատճառներով: Նախ այդ երկրներն ընտրել են տնտեսության զարգացման շուկայական ուղին: Նոր արդյունաբերական որոշ երկրներ (օրինակ՝ լատինամերիկյան երկրները) տիրապետում են բնական ռեսուրսների հսկայական հումքային բազայի, էժան աշխատուժի, որոնք իրենց հերթին դարձել են այդ երկրներում արտադրության տեղաբաշխման հիմնական գործոններ:

Միաժամանակ մի շարք երկրներ զարգացած երկրների ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական շահերի ազդեցության գոտում են: 1970-1980-ականներին, ի հակակշիռ «կոմունիստական ազդեցության», Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրների ցուցաբերվել է տնտեսական ու ռազմական հսկայական օժանդակություն:

Միայն 2021 թ. նոր արդյունաբերական երկրներում ներդրված արտասահմանյան կապիտալը կազմել է 1,58 տրլն դոլար, որի մեծ մասը ներդրվել է Արևելյան և Հարավարևելյան Ասիայի նոր արդյունաբերական երկրներում:

Այս կարգի երկրների զարգացման համար մեծ նշանակություն է ունեցել ծովային առևտրական ուղիների հանգույցներում կամ դրանց հարևանությամբ լինելը: Այս երկրների զարգացմանը նպաստել է նաև իրենց նախկին գաղութների հետ տնտեսական կապերի վերականգնման եվրոպացիների ձգտումը:

Նոր արդյունաբերական երկրների տեխնոլոգիական զարգացման բարձր տեմպերը զգալի դրական ազդեցություն ունեն տարածաշրջանների մյուս երկրների տնտեսական զարգացման վրա: Հեռավորարևելյան «վիշապների» (Ճապոնիա, Կորեայի Հանրապետություն) տեխնոլոգիական առաջընթացը հիմք դարձավ Թաիլանդի, Մալայզիայի զարգացման համար, որոնց 1980-ականների կեսերից հաջորդեց զարգացման բարձր տեմպեր ձեռք բերած երկրների «երրորդ սերունդը» (Թուրքիա, Կիպրոս, Թունիս): 1990-ականներին բարձր տնտեսական աճով առանձնացան հատկապես Չինաստանը, Ինդոնեզիան, իսկ վերջին տասնամյակում՝ Վիետնամը:

Նոր արդյունաբերական երկրների սոցիալ-տնտեսական համակարգերի զարգացմանը մեծապես նպաստել են նաև **տարածաշրջանային տնտեսական միությունները**: Հարավարևելյան Ասիայի նոր արդյունաբերական երկրների պարագայում նշանակալից է Հարավարևելյան Ասիայի պետությունների ասոցիացիան (ԱՍԵԱՆ), իսկ լատինամերիկյան երկրների պարագայում՝ Լատինամերիկյան ինտեգրացման ասոցիացիան (ԼԱԻԱ), և այլն:

Նոր արդյունաբերական երկրներից զարգացման տեմպերով առանձնանում է **Մալայզիան**, որը մի շարք ապրանքատեսակների արտադրությամբ աշխարհի առաջատար երկրներից է: Տնտեսության զարգացման հիմքում ընկած հիմնական գործոններից են հանքային հումքի հարուստ պաշարները (անագ, բոքսիտներ, երկաթաքար, նավթ), որոնցով Մալայզիան խաղաղօվկիանոսյան ավազանի առաջատար երկրներից է: Այդ պաշարներն ապահովել են մեքենաշինության, նավթի արդյունահանման ու վերամշակման ճյուղերի զարգացումը և անուղղակի կերպով նպաստել նաև գյուղատնտեսության զարգացմանը: Մալայզիան Ինդոնեզիայի ու Թաիլանդի հետ միասին բնական կաուչուկի և արմավենու յուղի արտադրությամբ աշխարհում առաջատարներից է (համաշխարհային արտադրության շուրջ 60%-ը):

Նոր արդյունաբերական երկրների շարքին է դասվում նաև **Չինաստանը**, որի տնտեսության սրընթաց վերելքը պայմանավորված է հետևողականորեն իրականացվող հետևյալ տնտեսական բարեփոխումներով.

- ձեռնարկությունների ինքնուրույնության ընդլայնում, պետական պլանավորման կրճատում,
- տնտեսության մեջ սեփականության տարբեր ձևերի ներգրավում (պետական, կոլեկտիվ, մասնավոր և այլն),
- փակ բնատնտեսության վերափոխում ապրանքադրամական փոխհարաբերությունների վրա հիմնված շուկայական տնտեսության,
- ֆինանսավարկային, բանկային և գնագոյացման համակարգերի վերափոխում,
- արտաքին տնտեսական փոխհարաբերությունների արմատական բարեփոխում՝ հիմնված արտասահմանյան պետությունների հետ կապերի ընդլայնման, սեփական տնտեսության մեջ արտասահմանյան կապիտալի ներգրավման, ազատ տնտեսական գոտիների ձևավորման վրա:

Չինաստանի բաժինը համաշխարհային տնտեսության մեջ վերջին տասնամյակներին զգալիորեն աճել է՝ 2012 թ. 12%-ից 2021 թ. հասնելով 18%-ի: Թեև Չինաստանի սրընթաց տնտեսական աճի տեմպը 2020–2023 թթ. նվազել է և կազմել է տարեկան շուրջ 6,0 %, սակայն այն աշխարհում ՀՆԱ-ի ցուցանիշով առաջինն է: Այսպես, 2022 թ. Չինաստանին բաժին է ընկել համաշխարհային ՀՆԱ-ի 18, 5%-ը, իսկ ԱՄՆ-ին՝ ընդամենը 14%-ը: Չինաստանը աստիճանաբար վերածվում է տնտեսական հզոր տերության, և վճռորոշ է դառնում նրա ազդեցությունը աշխարհաքաղաքական, համաշխարհային ու տարածաշրջանային գործընթացների վրա:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

Չինաստանի Շենժեն քաղաքը 1980–ականներին ընդամենը գյուղ էր, որը հիմնականում զբաղվում էր ձկնորսությամբ և գյուղատնտեսությամբ: 1980 թ. Շենժենը դարձավ ազատ տնտեսական գոտի, ինչի արդյունքում խրախուսվում էին օտարերկյա ներդրումները և արդյունաբերության զարգացումը: Այս փոփոխությունների արդյունքում Շենժենը դարձավ ոչ միայն Չինաստանի խոշորագույն տնտեսական քաղաքներից մեկը, այլև համաշխարհային տնտեսական հարթակ: Այսօր այն հայտնի է նաև տեխնոլոգիաների և էլեկտրոնիկայի արտադրությամբ (Huawei, ZTE):

Տնտեսական սրընթաց աճ արձանագրած Նոր արդյունաբերական երկրների (ՆԱԵ) տնտեսական զարգացման բարձր տեմպերը հանգեցրել են համաշխարհային տնտեսության և աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ նրանց դերի կտրուկ մեծացմանը: Արդյունքում այդ կարգի մի շարք երկրներից արտահանվող ապրանքների միագումար արժեքը գերազանցում է զարգացած երկրների (բացի ԱՄՆ–ից, Գերմանիայից ու Ճապոնիայից) արտահանման ծավալները (Աղյուսակ 2–2): Ապրանքների համաշխարհային արտահանման մեջ զգալի մասնաբաժիններ ունեն Կորեայի Հանրապետությունը, Սինգապուրը, Տայվանը (Աղյուսակ 2–3):

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Քննարկեք Հայաստանի՝ տնտեսական սրընթաց աճ արձանագրած երկիր դառնալու հնարավորությունները: Ներկայացրեք դրա համար անհրաժեշտ բարեփոխումները: Կատարեք կանխատեսումներ:

Նոր արդյունաբերական երկրներում, չնայած յուրաքանչյուրի զարգացման յուրահատկություններին, առանձնանում են տնտեսական քաղաքականության հետևյալ ուղղությունները.

- ամբողջ տնտեսության երկարաժամկետ զարգացման պլանավորում,
- ազատ շուկայի և ձեռներեցության զարգացման խթանում,
- տնտեսության զարգացմանը արդյունավետ պետական միջամտություն,
- արտահանումը խթանող հատուկ ընկերությունների հիմնում (դրանց ազդեցությունը տնտեսական զարգացման վրա շոշափելի է Կորեայի Հանրապետությունում և Չինաստանում),
- արտոնյալ պայմաններով արտահանվող արտադրանք տվող ընկերություններին երկարաժամկետ վարկերի տրամադրում, առանձին դեպքերում որոշ ընկերությունների հարկերից լրիվ ազատում,
- արտասահմանյան կապիտալի ներգրավման արտոնյալ պայմանների ստեղծում:

§ 2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍՐԸՆԹԱՑ ԱՃ ԱՐՁԱՆԱԳՐԱԾ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐ

Ասիական և ամերիկյան տարածաշրջանների՝ տնտեսական սրընթաց ան արձանագրած նոր արդյունաբերական երկրները համախառն արտադրանքի ծավալներով մոտենում են Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին, իսկ առանձին գնահատումներով՝ 2030 թ. կգերազանցեն Հյուսիսային Ամերիկայի ցուցանիշերը:

Աղյուսակ 2-2

Նոր արդյունաբերական երկրների արտաքին առևտրի շարժընթացը

Պետություններ (ՆԱԵ)	Մլրդ դոլար					2023 թ. դրությամբ (%)		
	1970 թ.	1980 թ.	1995 թ.	2008 թ.	2023 թ.	ԱՄՆ	Ճապոնիա	Արևմտյան Եվրոպա
Կորեայի Հանրապետություն	0,7/1,7	13,3/14,8	125/135	133,7/141,0	218/210	3,77/3,21	7,48/4,0	19,7/2,89
Տայվան	0,9/1,2	13,0/12,0	99,4/84,3	114,9/103,4	246/432,5	12,0/14,0	17,6/7,0	9,6/21,0
Սինգապուր	0,7/1,3	8,0/11,5	96,8/85,3	121,5/127,5	422/475	10,7/18,1	6,3/4,7	12,9/1,3
Մալայզիա	1,0/0,6	6,7/6,8	72,4/72,1	17,4/20,0	265/312	7,35/11,3	6,01/13,2	4,1/11,6
Թաիլանդ	0,4/1,1	3,8/5,3	67,8/65,4	21,0/12,6	305/283	11,2/2,11	8,7/9,5	3,74/14,0

Տվյալների համարիչում ներկայացված են ներմուծման, իսկ հայտարարում արտահանման ցուցանիշերը:

Աղյուսակ 2-3

Ապրանքների արտահանումը Հարավարևելյան և Արևելյան Ասիայի նոր արդյունաբերական երկրներից (մլրդ ԱՄՆ դոլար)

Պետություններ	Տարեթվեր				Աշխարհում ապրանքների արտահանման մեջ ունեցած բաժինը, %
	2010	2015	2018	2023	
Կորեայի Հանրապետություն	466,4	526,7	604,9	683,0	3,05
Տայվան	274,6	285,3	335,9	332,43	1,55
Սինգապուր	351,9	351,6	412,9	475,0	2,30
Մալայզիա	198,6	199,9	247,5	312,1	1,57
Ֆիլիպիններ	51,4	58,8	67,4	72,2	0,35
Ինդոնեզիա	158,0	150,3	180,2	170,0	1,30

Թաիլանդ	193,3	214,3	252,9	284,6	1,26
Չինաստան	1577,7	2273,5	2486,7	3380,0	16,06
Ընդամենը	3672,6	4570,9	5156,8	6038,33	30,16

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՞ք տնտեսական սրընթաց աճ արձանագրած երկրների զարգացման բարձր տեմպերի հիմնական պատճառները:
2. Մեկնաբանե՞ք նոր արդյունաբերական երկրների տնտեսությունների կրած կառուցվածքային փոփոխությունները:
3. Վերլուծե՞ք աշխարհագրական դիրքի, բնական ռեսուրսների գործոնների նշանակությունը նոր արդյունաբերական երկրների զարգացման համար:
4. Ներկայացրե՞ք այն գործոնները, որոնցով պայմանավորված է Չինաստանի, Սինգապուրի ու Մալայզիայի տնտեսական սրընթաց զարգացումը:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

«Նոր արդյունաբերական երկրներ. ճանապարհներ դեպի տնտեսական աճ և համաշխարհային ազդեցություն»

1. Իրականացրե՞ք այնպիսի երկրների ուսումնասիրություններ, ինչպիսիք են Կորեայի Հանրապետությունը, Տայվանը, Բրազիլը, Մեքսիկան, Թուրքիան, Մալայզիան և այլն:
2. Ինչպե՞ս են այս երկրներն անցել ինդուստրացման տարբեր փուլերով: Ինչպիսի՞ դեր է խաղում գլոբալացումը ՆԱԵ-ի տնտեսական աճի մեջ: Անդրադարձե՞ք եկամուտների անհավասարությանը, ուրբանիզացիային, ադատավածությանը, կախվածությանը արտաքին շուկաներից: Պատրաստե՞ք զեկուցում և ներկայացրե՞ք դասարանում:

Աշխատանքը նախատեսված է խմբային կատարման համար:

Անցե՛ք հղումով և լսե՛ք հետաքրքիր դասախոսություն այն մասին, թե ինչու են որոշ երկրներ հարուստ, որոշ երկրներ՝ աղքատ:

§ 3. ՈՒՐԲԱՆԻԶԱՅՎԱԾ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ուրբանիզացում (քաղաքայնացում) — հասարակության մեջ քաղաքների դերի բարձրացման, քաղաքաբնակների բաժնի ավելացման և քաղաքային ապրելակերպի տարածման երևույթ:

Ուրբանիզացված տարածաշրջան — տարածաշրջան, որտեղ շատ բարձր է ուրբանիզացման մակարդակը, մեծ են քաղաքային բնակչության և կառուցապատման խտությունն ու ոչ գյուղատնտեսական գործունեության համակենտրոնացման աստիճանը, ինտենսիվ են աշխատանքային, տնտեսական, կենցաղային և մշակութային կապերը:

«Կեղծ» ուրբանիզացում — երևույթ, երբ ուրբանիզացման բարձր տեմպերը չեն ուղեկցվում տնտեսության համարժեք զարգացմամբ:

Սուբուրբանիզացում — երևույթ, որի արդյունքում արվարձանների բնակչության թիվն ավելանում է ի հաշիվ քաղաք-կենտրոնի բնակչության:

Մեգալոպոլիս — Միմյանց մոտ գտնվող քաղաքային ագլոմերացիաների տարածական զարգացման և միաձուլման հետևանքով առաջացած ընդարձակ ուրբանիզացված տարածաշրջան:

Քաղաքային ագլոմերացիա — Քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի կուտակում մեկ խոշոր քաղաքի, իսկ առանձին դեպքերում՝ մի քանի միմյանց մոտ գտնվող քաղաքների շուրջը: Ագլոմերացիայի բնակավայրերը կենտրոնական խոշոր քաղաքի հետ պահպանում են սերտ տնտեսական, կենցաղային և մշակութային կապեր:

Ուրբանիզացումը և դրա հետ կապված ժամանակակից քաղաքների զգալի մասը կապիտալիզմի ծնունդ է: Արդյունաբերական զարգացման սկզբներին (XVII դար) երկրագնդի վրա կար 5 հազարից ավելի բնակչությամբ 750 քաղաք, որոնցից միայն 45-ն ուներ 100 հազարից ավելի բնակչություն: XXI դարի սկզբներին երկրագնդի բնակչության կեսից ավելին ապրում են քաղաքներում:

Անցյալ դարի 50-ականներին գաղութային համակարգի փլուզման և գիտատեխնիկական առաջընթացի, հասարակության մեջ տեղի ունեցող կառուցվածքային տեղաշարժերի շնորհիվ (գյուղատնտեսության փոխարեն առաջատար ճյուղեր դարձան նախ արդյունաբերությունը, իսկ ավելի ուշ՝ սպասարկման ոլորտը) ուրբանիզացումն ունեցավ աննախադեպ տեմպեր, ընդգրկեց աշխարհի գրեթե բոլոր տարածաշրջաններն ու երկրները՝ անկախ տնտեսության զարգացման մակարդակից և հասարակության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքից: Գիտական գրակա-

նության մեջ դա ստացավ «ուրբանիզացման ֆենոմեն (երևույթ)» անվանումը: Այդ երևույթը աշխարհագրական իմաստով դրսևորվում է **ուրբանիզացված տարածաշրջանների (ՈՒՏ)** ձևավորմամբ:

Ուրբանիզացումը տարբեր ձևով է ընթանում աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում և երկրներում: Վերջին տասնամյակներին Լատինական Ամերիկայի և Հարավարևմտյան Ասիայի երկրների մեծ մասը ուրբանիզացման բարձր տեմպերի շնորհիվ հասել են տնտեսապես զարգացած երկրների ուրբանիզացման մակարդակին (միջինը՝ 70–80%): Զարգացած ու ոչ ընդարձակ երկրները, որտեղ ուրբանիզացման մակարդակը շատ բարձր է (90%-ից ավելի), և առկա են խոշոր քաղաքներ ու ագլոմերացիաներ, կարելի է ամբողջությամբ դիտարկել որպես ՈՒՏ-եր: Դրանցից են Ճապոնիան, Նիդերլանդները, Իսրայելը, Բելգիան, ինչպես նաև Սինգապուրը և նավթ արտահանող արաբական փոքր պետությունները՝ ԱՄԷ, Քուվեյթ, Կատար, Բահրեյն:

Ներկայումս համաշխարհային ուրբանիզացման հատկանշական գիծը քաղաքային բնակչության համակենտրոնացումն է, որը դրսևորվում է խոշոր քաղաքների արագ աճով և **քաղաքային ագլոմերացիաների (ՔԱ)** ձևավորմամբ: Խոշոր քաղաքներում և ՔԱ-երում առկա են լավագույն պայմանները մարդկանց հոգևոր և նյութական պահանջմունքների բավարարման, գիտության, բարձրագույն կրթության, մշակույթի, կառավարման և արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի արդյունավետ զարգացման, փոխադարձ կապերի ամրապնդման և զարգացած քաղաքային միջավայրի ձևավորման համար:

Վերջին տասնամյակներին հատկապես արագ են աճում զարգացող երկրների խոշոր քաղաքները: Այսպես, XX դարի կեսերին աշխարհի 20 խոշորագույն քաղաքների ճնշող մեծամասնությունը զարգացած երկրներում և տարածաշրջաններում էր՝ ԱՄՆ, Արևմտյան Եվրոպա և Ճապոնիա: Մինչդեռ 2024 թ. տվյալներով աշխարհի 20 խոշորագույն քաղաքների և ՔԱ-երի թվում տնտեսապես զարգացած երկրներն ունեին ընդամենը երկու ներկայացուցիչ՝ Տոկիոն, Օսական: Մնացած խոշորագույն քաղաքներից 11-ը Ասիայում են (որից հինգը՝ Չինաստանում, երեքը՝ Հնդկաստանում), 4-ը՝ Լատինական Ամերիկայում, 3-ը՝ Աֆրիկայում:

Խոշոր քաղաքների և ՔԱ-երի արագ զարգացումը ծնում է նաև սուր արտահայտված տնտեսական, սոցիալական, քաղաքաշինական և էկոլոգիական հիմնախնդիրներ: Բնորոշ են հատկապես ազատ աշխատատեղերի ու բնակարանների բացակայությունը, տրանսպորտային խցանումները, հարուստ և աղքատ թաղամասերի բարեկարգվածության մեծ տարբերությունները, հանցագործությունների աճը, համաճարակային հիվանդությունները, օդի աղտոտվածությունը, կանաչ տարածքների կրճատումը և այլն: Խոշոր քաղաքներին բնորոշ վերոհիշյալ հիմնախնդիրները հատկապես սուր են դրսևորվում Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի զարգացող շատ երկրներում (Բրազիլ, Արգենտինա, Թուրքիա, Իրան, Վենեսուելա, Եգիպտոս, Մեքսիկա և այլն), որոնք ունեն տնտեսական զարգացման միջին մակարդակ, բնութագրվում են ոչ միայն ուրբանիզացման բարձր տեմպերով, այլև

բարձր մակարդակով: Այս երկրներին բնորոշ է **կեղծ ուրբանիզացման** երևույթը, քանի որ դրանցում ուրբանիզացման բարձր տեմպերը չեն ուղեկցվում տնտեսության համարժեք զարգացմամբ: Այդ երկրներում տնտեսական սուղ հնարավորությունների պայմաններում քաղաքներն աճում են տարերայնորեն և աննախադեպ արագ: Նախկին գյուղաբնակները բնակություն են հաստատում քաղաքի ծայրամասերում՝ ստեղծելով չքավորության թաղամասեր (բիդոնվիլներ):

ՍՈՒՑԱԴՐԱՆՔ

Ներկայացրեք ուրբանիզացված տարածքներում սոցիալական անհավասարության լուծման ձեր առաջարկները:

Զարգացող երկրների մեծ մասում ոչ միայն ցածր է ուրբանիզացման մակարդակը (30–50%), այլև քիչ են խոշոր քաղաքներն ու քաղաքային ագլոմերացիաները: Դրանք առավելապես ներկայացված են մայրաքաղաքներով կամ նավահանգստային քաղաքներով: Այսինքն՝ քաղաքային տարաբնակեցումը միակենտրոն է՝ մայրաքաղաքների խիստ գերակշռությամբ: Տնտեսապես հետամնաց առանձին երկրներում, օրինակ՝ Բանգլադեշում՝ Դաքքան, Կոնգոյի Հանրապետությունում՝ Կինշասան, աշխարհի 20 խոշորագույն քաղաքներից են: Մնացած քաղաքները ավելի շուտ գյուղաքաղաքներ են հիշեցնում՝ քաղաքային ապրելակերպի ոչ լիարժեք գծերով:

Զարգացող որոշ խոշոր երկրներում (Չինաստան, Հնդկաստան, Բրազիլ, Մեքսիկա, Ինդոնեզիա, Թուրքիա, Իրան, Եգիպտոս, Նիգերիա և այլն) առկա են որոշակի բարենպաստ սոցիալ-տնտեսական պայմաններ՝ խոշոր քաղաքների, արդյունաբերական հանգույցների, ենթակառուցվածքների և ուրբանիզացված ընդարձակ տարածաշրջանների ձևավորման համար: Ներկայումս արագորեն ձևավորվում են Սան Ռիո (Սան Պաուլու–Ռիո դե Ժանեյրո), Պեկոյան (Պեկին–Տյանցզին), Շանհայ–Նանկին–Չանչժոու, Կահիրե–Ալեքսանդրիա և այլ ուրբանիզացված ընդարձակ տարածաշրջանները:

Ուրբանիզացումը տնտեսապես զարգացած երկրներում ընթանում է դանդաղ, քանի որ գյուղական բնակավայրերը գրեթե սպառել են քաղաքներին նոր վերաբնակներով ապահովելու հնարավորությունները: Խոշոր քաղաքները և ՔԱ-երը արդյունաբերականից աստիճանաբար վերածվում են ֆինանսական, առևտրական, գիտակրթական կենտրոնների: Զարգացած երկրների խոշոր ՔԱ-երում լայն տարածում է ստանում սուբուրբանիզացման երևույթը, որի արդյունքում արվարձանների բնակչության թիվն ավելանում է ի հաշիվ քաղաք-կենտրոնի բնակչության: Խոշոր քաղաքներում ավտոմեքենաների մեծ թիվն առաջացնում է տրանսպորտային խցանումներ, օդի աղտոտվածություն, աղմուկ: Դրանց, ինչպես նաև կենտրոնում հողի և բնակարանների բարձր գների, կանաչ տարածքների կրճատման հետևանքով տարեց և ունևոր բնակչությունը մեկնում է արվարձաններ, որտեղ ապրում է փոքր հողակտորներով առանձնատներում: Արվարձաններում կանաչ տարածք-

ները շատ են, օդը մաքուր է, կյանքը՝ հանդարտ: Միաժամանակ քաղաք-կենտրոնից ոչ մեծ հեռավորությունը (մինչև 50 կմ), արագընթաց տրանսպորտի և ժամանակակից հաղորդակցման ու տեղեկատվության միջոցների առկայությունը արվարձաններում բնակվողներին ՔԱ-ի կենտրոնում աշխատելու և գործունեությունը շարունակելու հնարավորություն են տալիս: Շատ երկրներում ՔԱ-ի կենտրոնի աճը սահմանափակելու նպատակով խրախուսվում են սուբուրբանիզացման գործընթացները:

ԱՌԱՋԱԴՐԱԼՔ

Պատկերացրե՛ք, որ դուք քաղաքապետ եք, և կազմե՛ք ծրագիր, որով կլուծվի խցանումների հարցը ձեր քաղաքում:

ՔԱ-երի մեծ մասը միակենտրոն է, ձևավորվում է խոշոր քաղաքների տարածական և գործառույթային զարգացման հետևանքով. դրանց շուրջը ստեղծվում են նոր քաղաքային բնակավայրեր և կենտրոններ, որոնք տնտեսական, աշխատանքային, մշակութային սերտ կապեր ունեն ՔԱ-ի միջուկի (կենտրոնի) հետ: Միակենտրոն ՔԱ-ի սահմանները սովորաբար չեն անցնում կենտրոնական քաղաքի 1,5-ժամյա տրանսպորտային մատչելիության սահմանները, որը մերձքաղաքային տրանսպորտի ժամանակակից զարգացման պայմաններում կազմում է 60–80 կմ:

Հանքարդյունաբերական և առողջարանային տարածաշրջաններում (Ռուր, Դոնբաս, Կուզբաս, Հյուսիսային Կովկաս, Ղրիմի հարավային ծովափ և այլն) ձևավորվում են նաև բազմակենտրոն ՔԱ-եր՝ փոքր և միջին մեծության քաղաքների մեծ կուտակումներով: Բազմակենտրոն ՔԱ-ն առաջանում է բնակավայրերի միաձուլման, մերձեցման հետևանքով: Այստեղ բացակայում է սոցիալ-տնտեսական ներուժով մյուս բնակավայրերին գերիշխող քաղաք-կենտրոնը: Բազմակենտրոն ՔԱ-երի մասնակի օրինակ են երկկենտրոն ագլոմերացիաները:

Խոշոր ՔԱ-ի տարածքային կառուցվածքը սովորաբար ընդգրկում է գլխավոր քաղաքը (ագլոմերացիայի միջուկը) և նրան շրջապատող բնակավայրերն ու արդյունաբերական, ռեկրեացիոն, գյուղատնտեսական և այլ գոտիներ: Ներկայումս երկու տասնյակից ավելի ՔԱ-եր ունեն ավելի քան 20 մլն բնակչություն, իսկ Տոկիոյի, Դելիի և Շանհայի ագլոմերացիաների բնակչության թիվն անցնում է 30 մլն-ից:

Զարգացած որոշ երկրներում միմյանց մոտ գտնվող ՔԱ-երի տարածական զարգացումը և միաձուլումը սուբուրբանիզացման պայմաններում հանգեցրին **ընդարձակ ՈՒՏ-երի՝ մեգալոպոլիսների ձևավորմանը**: Մեգալոպոլիսներում նկատվում է բնակչության արտահոսք ՔԱ-երից դեպի միջագլոմերացիոն տարածքներ: Սովորաբար մեգալոպոլիսները ձգվում են տրանսպորտային կարևորագույն մայրուղիների երկայնքով, որոնք յուրահատուկ տնտեսական առանցքի դեր են կատարում: Այսպիսով՝ մեգալոպոլիսների բնորոշ գծերն են կառուցապատման գծային բնույթը և բազմակենտրոն կառուցվածքը:

Նկ. 3-1. ԱՄՆ մեգալոպոլիսները

Սուբուրբանիզացման հետ միաժամանակ տեղի է ունենում ռուրուրբանիզացում (գյուղերի ուրբանիզացում), երբ քաղաքային ապրելակերպը տարածվում է գյուղական վայրերում: Դրա հետևանքով որակապես փոխվում են գյուղական բնակչության զբաղվածության բնույթը և ապրելակերպը, բնակչության ամենօրյա ճոճանակային տեղաշարժերը, գյուղական վայրերի բարեկարգվածությունը: Դրանք հանգեցնում են ՈՒՏ–երում քաղաքի և գյուղի տարբերությունների էական կրճատման: ՈՒՏ–երում գյուղատնտեսությունը մերձքաղաքային մասնագիտացման բնույթ ունի. քաղաքային մեծաքանակ բնակչությանը մատակարարում է թարմ միս և կաթնամթերք (խոզաբուծություն, թռչնաբուծություն, կաթնատու տավարաբուծություն), բանջարեղեն և մրգեր (բանջարաբուծություն, այգեգործություն): Սակայն ՈՒՏ–երում գյուղատնտեսական հողահանդակների մակերեսները ավելի ու ավելի են կրճատվում ի հաշիվ նոր ավտոմայրուղիների, բնակելի ու արդյունաբերական նոր գոտիների:

ՀԻՇԵՔ

Հայաստանի Հանրապետությունը ուրբանիզացման համեմատաբար բարձր մակարդակ (64%) ունեցող երկրներից է: ՀՀ ուրբանիզացման հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ ամբողջ բնակչության շուրջ 35%-ը և քաղաքային բնակչության կեսից ավելին ապրում են Երևանում, որի անմիջական ազդեցությամբ ձևավորվել է բավականաչափ ուրբանիզացված Երևանյան մայրաքաղաքային տարածաշրջանը (ագլոմերացիան): Այն զբաղեցնում է ՀՀ տարածքի 20%-ից ավելին, որտեղ բնակվում է ՀՀ բնակչության կեսից ավելին: Երևանի տարածաշրջանը բնութագրվում է ՈՒՏ–ին բնորոշ գծերով և

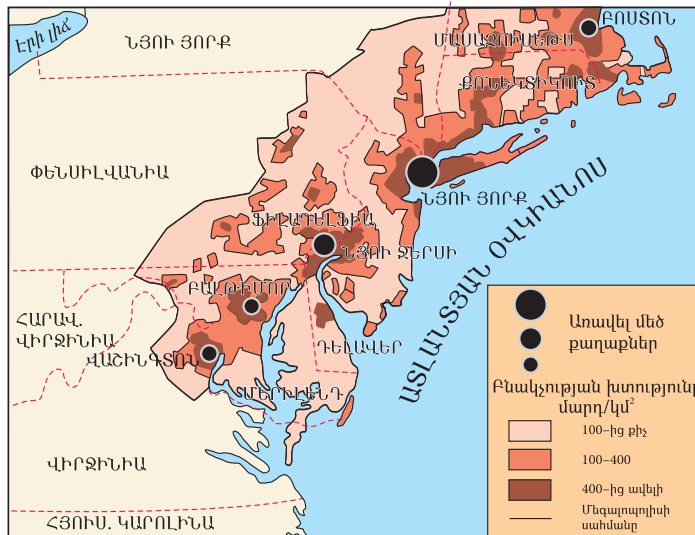
հատկանիշերով՝ բնակչության ու կառուցապատման զգալի խտությամբ, բնական լանդշաֆտների խիստ փոփոխմամբ, օդի և ջրի մեծ աղտոտվածությամբ, սոցիալ-տնտեսական կապերի մեծ ինտենսիվությամբ և այլն:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

Հին Հռոմը համարվում է առաջին իրական մեգապոլիսը, որտեղ բնակչության թիվը հասնում էր մեկ միլիոնի: Այն, որպես տնտեսական, մշակութային, քաղական կենտրոն, իր ժամանակի ամենամեծ քաղաքն էր:

Խոշոր ՈՒՏ-երում բնակչության տնտեսական գործունեության բարձր համակենտրոնացման պայմաններում բնական լանդշաֆտները վերածվել են մարդածին, հատկապես տեխնածին լանդշաֆտների, կառուցապատված տարածքների՝ ճանապարհներ, բնակելի, արդյունաբերական, սպասարկման գոտիներ և այլն:

Նկ. 3-2. Հյուսիսարևելյան (Բոսվաշ) մեգապոլիսը

Ընդարձակ ՈՒՏ-երն ունեն համատարած քաղաքային տարաբնակեցում, ուրբանիզացման բարձր մակարդակ (90-95%-ից ավելի): Դրանք նախ ձևավորվել են ԱՄՆ-ում (Նկ. 3-1), իսկ ավելի ուշ՝ մյուս զարգացած երկրներում ու տարածաշրջաններում՝ Արևմտյան Եվրոպա, Ճապոնիա, Կանադա, Ավստրալիա: Առաջին մեգապոլիսը՝ **Բոսվաշը կամ Հյուսիսարևելյանը**, ձևավորվել է ԱՄՆ-ի Ատլանտյան օվկիանոսի մերձափնյա գոտու երկայնքով՝ Բոստոնից մինչև Վաշինգտոն (Նկ. 3-2): Այս ՈՒՏ-ում կազմում կա շուրջ 40 և 50 մլն բնակչությամբ: Առանձնահատուկ դեր ունի Նյու Յորքը՝ աշխարհի խոշորագույն արդյունաբերական, ֆինանսական, մշակութային կենտրոններից մեկը (բնակչությունը՝ 8 մլն, արվարձաններով՝ 17 մլն):

Մյուս խոշոր քաղաքները և ՔԱ-երն են Ֆիլադելֆիան, Բոստոնը, Բալթիմորը և մայրաքաղաք Վաշինգտոնը: Վերջինս հիմնականում կառավարման, վարչական, գիտամշակութային գործառնություններ է կատարում:

Աղյուսակ 3-1

Աշխարհի խոշորագույն մեգալոպոլիսների հիմնական ցուցանիշները

Մեգալոպոլիսի անվանումը	Ագլոմերացիաների թիվը	Բնակչությունը (մլն մարդ)	Մակերեսը (հազ. կմ ²)	Բնակչության խտությունը (մարդ/կմ ²)	Գլխավոր առանցքի ձգվածությունը
Բոսվաշ (Բոստոն-Վաշինգտոն)	40	50	120	420	1000
Չիկիթս (Չիկագո-Փիթսբուրգ)	35	38	160	240	900
Սան-Սան (Սան Դիեգո-Սան Ֆրանցիսկո)	15	20	100	200	800
Տոկայո (Տոկիո-Օսակա)	20	70	70	1000	700
Անգլիական (Լոնդոն-Լիվերպոլ)	30	30	60	500	400
Ռուրիռնոսյան	30	30	60	500	500

ԱՄՆ-ում ձևավորված մյուս ընդարձակ ՌԻՏ-ը **Մերձլճային կամ Չիկիթս** (Չիկագո-Փիթսբուրգ) **մեգալոպոլիսն** է, որը ձևավորվել է Մեծ լճերի հարավային մասում՝ 35 ՔԱ-երի միաձուլմամբ, ավելի քան 38 մլն բնակչությամբ (Աղյուսակ 3-1): Խոշորագույն քաղաքը, արդյունաբերական գլխավոր կենտրոնը և տրանսպորտային հիմնական հանգույցը Չիկագոն է: Մյուս խոշոր քաղաքներն ու ՔԱ-երն են Դեթրոյտը, Քլիվլենդը, Բուֆալոն և Փիթսբուրգը:

ԱՄՆ-ում երրորդ ընդարձակ ՌԻՏ-ը **Կալիֆոռնիական** (Մերձխաղաղօվկիանոսյան) կամ **Սան-Սան** (Սան Ֆրանցիսկո և Սան Դիեգո քաղաքների հապավումից) մեգալոպոլիսն է, որի մեջ մտնում են 15 ՔԱ-եր, այդ թվում՝ Սան Ֆրանցիսկոյի և Լոս Անջելեսի խոշորագույն ագլոմերացիաները: Ամենախոշոր քաղաքը Լոս Անջելեսն է, (արվարձաններով՝ ավելի քան 11 մլն), Երևանից հետո՝ հայաշատ երկրորդ խոշոր քաղաքը աշխարհում: Մեգալոպոլիսի մյուս խոշոր քաղաքի՝ Սան Ֆրանցիսկոյի արևելյան մասում՝ Բերկլիի Կալիֆոռնիական համալսարանն է, հարավում՝ Սան Խոսե քաղաքում՝ Ստենֆորդի համալսարանը, իսկ Սիլիկոնյան հովտում՝ տեխնոպոլիսը:

ԱՄՆ-ում նոր ընդարձակ ՌԻՏ-եր, այսինքն՝ մեգալոպոլիսներ են ձևավորվում Մեքսիկական ծոցի ափամերձ գոտում՝ Հյուստոն-Նոր Օռլեան ուղղությամբ, Ֆլորի-

դայի ափերի երկայնքով (Մայամի-Թամպա), ԱՄՆ-ի հյուսիսարևմտյան խաղաղօվ-կիանոսյան ափամերձ գոտում (Սիեթլ-Պորտլենդ):

Կանադայում խոշոր մեգալոպոլիս է ձևավորվում Մեծ լճերի ափերին, որտեղ առափնյա նեղ գոտում տեղաբաշխված են 10-ից ավելի խոշոր քաղաքներ և ՔԱ-եր: Հարյուրավոր կիլոմետրեր ձգվող վերոհիշյալ ՈՒՏ-ում բնակվում է Կանադայի բնակչության կեսից ավելին: Առավել խոշոր քաղաքներն են Տորոնտոն, Մոնրեալը, Քվեբեկը, Համիլտոնը, Օտտավան:

ա) Նկ. 3-3. Մեգալոպոլիսներ՝ ա) Նյու Յորք, բ) Տոկիո

Ճապոնիայում խոշորագույն ՔԱ-երը (Տոկիոյի, Օսակայի, Նագոյայի) տեղաբաշխված են Հոնսյու կղզու հարավային ափերին: Տոկիոյից մինչև Օսակա համատարած քաղաքային տարաբնակեցման գոտին ստացել է **Տոկայդո մեգալոպոլիս** անվանումը (70 մլն բն.): Այստեղ ապրում է Ճապոնիայի բնակչության շուրջ 56%-ը: Խոշոր ՔԱ-երի շրջանում զարգանում է սուբուրբանիզացման գործընթացը: Արագ են աճում քաղաք-արբանյակները, իսկ 1 միլիոնից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքների թիվն անցնում է մեկուկես տասնյակից: Մեգալոպոլիսի խոշորագույն քաղաքը Տոկիոն է, որը նաև աշխարհի խոշորագույն ՔԱ-ն է և Տոկիոյի ծոցի ու նրա մաս կազմող Սինագավա ծովախորշի մոտ է: Տոկիոյի ագլոմերացիան (87 քաղաքներով) զբաղեցնում է 8,5 հազ. կմ² տարածք, որտեղ ապրում է շուրջ 38 մլն բնակչություն: Տոկայդո մեգալոպոլիսի հարավարևմտյան մասն է կազմում Հանսին բազմակենտրոն ՔԱ-ն (4,5 հազ. կմ² և 13 մլն բն.), որն աճել է երեք կենտրոնների՝ Օսակայի, Կոբեի և Ճապոնիայի նախկին մայրաքաղաք Կիոտոյի շուրջը:

Արևմտյան Եվրոպայի ուրբանիզացման բնորոշ գիծը բնակչության մեծ համակենտրոնացումն է խոշոր քաղաքներում, որոնց թվով Եվրոպան գերազանցում է Հյուսիսային Ամերիկային: Վերջին տասնամյակներին այստեղ լայն թափ առան սուբուրբանիզացման գործընթացները, ընդգրկեցին ոչ միայն մերձակա արվարձանները, այլև հեռավոր քաղաքներն ու գյուղական վայրերը: Շատ գյուղեր, փաստորեն, վերածվեցին քաղաքաբնակների «ննջարանների»: Մյուս կողմից՝ ՔԱ-երի սերտաճման հետևանքով Արևմտյան Եվրոպայում առաջացավ երկու մեգալոպոլիս՝ **Անգլիական և Ռուրիռենոսյան** (Մերձհռենոսյան):

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Քննարկե՞ք՝ ինչպես են մեզապոլիսները նպաստում մշակութային բազմազանությանը, բայց նաև հանգեցնում կորուստների:

Մեծ Բրիտանիայում ՔԱ-երը մեծ մասամբ բազմակենտրոն են և կազմում են ուրբանիզացված լայն գոտի: Անգլիական մեգալոպոլիսը ձգվում է Լոնդոնից Լիվերպուլ և ընդգրկում նրա 8 ՔԱ-ից 6-ը (Լոնդոն, Բիրմինգհեմ, Մանչեստր, Լիվերպուլ, Լիդս, Շեֆիլդ), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի մեկ միլիոնից ավելի բնակիչ: Խոշորագույն քաղաքը Լոնդոնն է, որի բնակչությունն աշխարհում առաջինը հատեց միլիոնի սահմանը: Լոնդոնի ագլոմերացիայում, որն ընդգրկում է քաղաքի կենտրոնից 70–80 կմ շառավղով տարածք, ապրում է շուրջ 12 մլն մարդ: Լոնդոնի կենտրոնական մասը բեռնաթափելու համար կառուցվել են բազմաթիվ նոր քաղաք-արբանյակներ: Լոնդոնի արվարձաններում են աշխարհահռչակ համալսարանական քաղաքներ Օքսֆորդը և Քեմբրիջը:

Թեև Գերմանիայի խոշորագույն քաղաքը Բեռլինն է, սակայն խոշորագույն բազմակենտրոն ՔԱ-ն ձևավորվել է Ռուրի ավազանում՝ **Մեծ Ռուր**: Այստեղ Դույսբուրգի, Էսսենի, Բոխումի, Դորտմունդի շուրջը միաձուլվել են տասնյակ քաղաքներ: Դրանք գոյացրել են տասնյակ կիլոմետրեր ձգվող մի համատարած ուրբանիզացված գոտի՝ Ռուրշտադտ՝ 6 մլն բնակչությամբ: Մյուս ուրբանիզացված գոտին ձգվում է Հռենոս գետի երկայնքով՝ Դույսբուրգից Բոնն՝ ընդգրկելով Դյուսելդորֆի և Քյոլնի ագլոմերացիաները: Նշված ուրբանիզացված գոտիները, ընդգրկելով Գերմանիայի մերձհռենոսյան այլ շրջաններ, ստեղծում են ընդարձակ ՌԻՏ՝ Ռուր-հռենոսյան մեգալոպոլիսը՝ ավելի քան 30 մլն բնակչությամբ:

Հեռանկարում Արևմտյան Եվրոպայում կանխատեսում են աշխարհի խոշորագույն և ընդարձակ ՌԻՏ-ի՝ միջպետական մեգալոպոլիսի ձևավորումը, որն ընդգրկելու է հինգ երկրների ՌԻՏ-երը՝ Արևելյան Անգլիան, Ռանդստադը (Նիդերլանդներ), Ռուրհռենոսյանը, Բելգիաֆրանսիականը (Անտվերպեն–Բրյուսել–Լիլ) և Փարիզյանը: Նշված տարածքների սահմաններում այն կզբաղեցնի 230 հազ. կմ² և կունենա 85 մլն բնակչություն:

XXI դարի սկզբներին խոշոր մեգալոպոլիս է ձևավորվել Չինաստանի արևելքում՝ Յանցզի գետի դելտայի տարածքում: «Յանցզիի ոսկե եռանկյունի» կոչվող ընդարձակ մեգալոպոլիսն ընդգրկում է տասնյակ խոշոր քաղաքներ և ՔԱ-եր, որտեղ ապրում է ավելի քան 50 մլն բնակիչ, որից մոտ 30 մլն՝ Շանհայի ագլոմերացիայում: Ընդարձակ ՌԻՏ-մեգալոպոլիսներ են ձևավորվում նաև Հնդկաստանում և Բրազիլի մերձատլանտյան գոտում՝ Սան Ռիոն, որն ընդգրկում է Սան Պաուլոյի և Ռիո դե ժանեյրոյի ՔԱ-երը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նշե՛ք ժամանակակից ուրբանիզացման բնորոշ գծերը, զարգացման արդի միտումները և հիմնախնդիրները:
2. Բացատրե՛ք, թե ինչպես են առաջանում քաղաքային ագլոմերացիաները և մեգալոպոլիսները:
3. Բնութագրե՛ք ուրբանիզացված տարածաշրջանները: Նշե՛ք դրանց հատկանշական գծերը:
4. Բնութագրե՛ք ուրբանիզացման աշխարհագրական առանձնահատկությունները: Նշե՛ք զարգացող երկրներում ձևավորվող ուրբանիզացված տարածաշրջանները:
5. Նշե՛ք ԱՄՆ-ի ուրբանիզացված տարածաշրջանները: Տվե՛ք դրանց համեմատական բնութագիրը:
6. Բնութագրե՛ք Տոկյայո ուրբանիզացված տարածաշրջանը:
7. Ներկայացրե՛ք Արևմտյան Եվրոպայում ձևավորված ուրբանիզացված տարածաշրջանները:
8. Ադյուսակ 1-ի ցուցանիշերի հիման վրա տվե՛ք աշխարհի խոշորագույն մեգալոպոլիսների համեմատական բնութագիրը:
9. Նշե՛ք ՀՀ ուրբանիզացման բնորոշ գծերը:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

- Թեմա 1. ԱՄՆ-ի մեգալոպոլիսները: Ինչպես է արդյունաբերության զարգացումը ազդել դրանց ձևավորման վրա:
- Թեմա 2. Ծանոթանալ աշխարհի խոշորագույն քաղաքների և քաղաքային ագլոմերացիաների նկարներին և կատարել հետևյալ առաջադրանքները:
- ա. Օգտվելով համացանցի նյութերից՝ կից հղումով տրված 30 քաղաքային ագլոմերացիաները խմբավորել ըստ մեծության՝ հաշվի առնելով բնակչության թվերը:
- բ. Առանձնացնել այն քաղաքները, որոնք երկրի մայրաքաղաքներն են:
- գ. Առանձնացնել այն քաղաքները, որոնք նավահանգիստներ են:

Աշխարհի խոշորագույն քաղաքներն ու քաղաքային ագլոմերացիաները

§ 4. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲՆԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ինսուլացիա — (լատ.՝ in «ներսից» + sol «արև») արևի լույսով երկրի մակերևույթի ճառագայթահարում արեգակնային ուղիղ կամ գումարային ճառագայթմամբ:

Լեռնային հիվանդություն — օրգանիզմի ախտաբանական վիճակ, որն առաջանում է բարձրլեռնային պայմաններին հատուկ նոսր օդում գտնվելիս: Բարձունքային հիվանդության տարատեսակ է. առաջանում է մեծ բարձրություններում առկա թթվածնաքաղցի հետևանքով: Լեռնային հիվանդության հիմնական ախտանշաններն են հեղուկ, սրտխփոցը, գլխապտույտը, գլխացավերը, աղմուկն ականջներում, անոթազարկի հաճախացումը, երբեմն սրտի գործունեության խանգարումը, մկանային թուլությունը, քթային արյունահոսությունը, սրտխառնոցը և այլն:

Ռեկրեացիա — մի շարք առողջապահական միջոցառումներ, որոնք իրականացվում են առողջ, բայց հոգնած մարդու նորմալ ինքնազգացողության և աշխատունակության վերականգնման նպատակով: Եզրույթը ներառում է հանգստի բոլոր տեսակները, զբոսաշրջությունը, սիրողական սպորտը, ձկնորսությունը, լեռնագնացությունը և այլն:

Լեռնային տարածքները ջրային, էներգետիկ, կենսաբանական, հանքային, ռեկրեացիոն ռեսուրսների առաջացման ու տարածման ինքնատիպ բնական տարածքային միավորներ են, որոնք զբաղեցնում են երկրագնդի տարածքի 25–35%–ը: «Լեռնային տարածքներ» հասկացության հատուկ սահմանում չկա, սակայն լեռնային տարածքը ոչ լեռնայինից տարբերակող չափանիշերը հստակ առանձնացվում են: Դրանք են ծովի մակարդակից տարածքի ունեցած բացարձակ բարձրությունը, մակերևույթի թեքությունների անկյունները (լանջերի թեքությունները), բուսականության և լանդշաֆտների վերընթաց գոտիականությունը, կլիմայական պայմանների փոփոխականությունը և խստությունը, տարածքի առանձին մասերի դժվարամատչելիությունը, կենդանի օրգանիզմների վրա բարձրության ազդեցությունը և տարերային բնական երևույթների մեծ ռիսկայնությունը (սելավներ, սողանքներ, ձնահյուսեր և այլն):

Լեռնային տարածաշրջանների ու երկրների առանձնացման հիմքում լեռների ֆիզիկաաշխարհագրական դասակարգումն է, իսկ սոցիալ-տնտեսական տեսանկյունից լեռնային տարածքների դասակարգման մոտեցումները տարբեր են և առանձին դեպքերում կարգավորվում են երկրների օրենսդրությամբ: Օրինակ՝ Բուլղարիայում և Ֆրանսիայում լեռնային տարածքներ են համարվում այն համայնքները, որոնց տարածքի 70%-ը ծովի մակարդակից ունի 600 մետրից ավելի բարձրություն, իսկ բարձրությունների տատանումները գերազանցում են 400 մետրը:

Լեռնային տարածաշրջանների ու երկրների զարգացման հիմնական խոչընդոտներն են մակերևույթի բացարձակ բարձրությունների մեծ տատանումները, ռելիեֆի մասնատվածությունը և բացարձակ բարձրությունների մեծությունները, որոնք սահմանափակում են տարածքի յուրացման հնարավորությունները: Լեռնային տարածաշրջաններում 2-3 անգամ մեծանում են ճանապարհաշինության, վարելահողերի յուրացման վրա կատարվող ծախսերը, և գրեթե կրկնակի թանկանում են բնակարանաշինությունը, արտադրական ենթակառուցվածքների ստեղծումը, տրակտորների ու ավտոմեքենաների շահագործումը:

Լեռները բարդ, փոխկապակցված, խոշոր էկոհամակարգ են, համամոլորակային էկոհամակարգի գոյության նախապայմանը: Լեռնային էկոհամակարգերը արագ փոփոխվում են. հողերը արագ են ենթարկվում էրոզիայի, արագ են ակտիվանում սողանքները, արագ են կրճատվում կենդանի օրգանիզմների գենետիկ բազմազանության բնակության տարածքները և տեսակային կազմը:

Լեռնային տարածքների առանձնացումն ու սահմանումն ունեն ոչ միայն տեսական նշանակություն: Քաղաքակրթությունների պատմությունը ապացուցում է, որ կյանքը և տնտեսության վարումը լեռնային տարածաշրջաններում հարթավայրայինից բավականին տարբերվում են: Աղքատությունը և աշխատանքային մշակույթի ցածր մակարդակը լեռնային տարածաշրջաններում ու երկրներում բնական միջավայրի վատթարացման հիմնական պատճառներից են: Դրա համար էլ լեռնային տարածաշրջանների ռեսուրսների կառավարումը և բնակչության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ապահովումը պահանջում են անհապաղ միջոցառումներ:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Քննարկե՛ք՝ ինչ բարեփոխումներ են անհրաժեշտ լեռնային տարածքներում ապրուստի միջոցները և ծառայությունները բարելավելու համար:

Լեռնային տարածքների հանգուցային հիմնախնդիրներն են.

- բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը,
- լեռնային շրջանների տնտեսական հետամնացության հաղթահարումը,
- ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը:

Լեռներում է բնակվում աշխարհի բնակչության մոտ 15%-ը, և այստեղ է մոլորակի կենսաբազմազանության մոտ 50%-ը: Աշխարհի բնակչության 10%-ը կախված է լեռնային տարածաշրջաններում գոյացած ռեսուրսներից: Այս տեսանկյունից առանձնանում է խմելու և կենցաղային նպատակով օգտագործվող որակյալ քաղցրահամ ջուրը: Լեռները կենսաբազմազանության և անհետացող տեսակների յուրատեսակ գանձարաններն են:

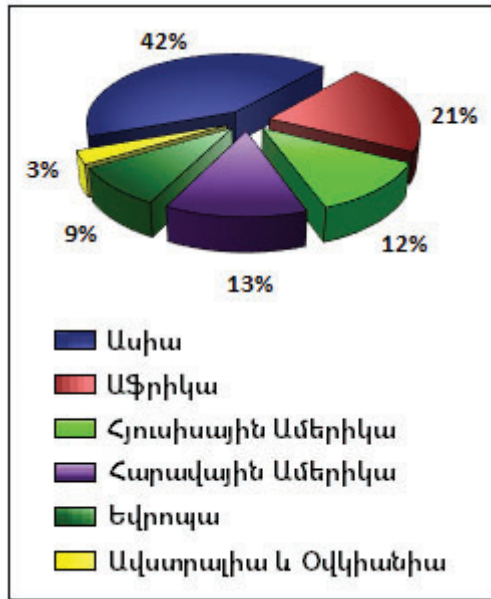
Լեռնային տարածաշրջանները հիմնականում հարուստ են ջրաէներգետիկ ռեսուրսներով:

Ջրաէներգետիկ ռեսուրս են անվանում երկրի մակերևույթով ջրային հոսքերի (հոսող ջրի) պոտենցիալ էներգիան: Քանի որ երկրագնդի ցամաքի միջին բարձրությունը մոտ 800 մ է, իսկ մակերևութային ջրերի տարեկան հոսքը՝ 48 հազ. կմ³, ապա համաշխարհային ջրաէներգետիկ ներուժը կկազմի մոտ 1 մլրդ կՎտ, որը կապահովի տարեկան 35–40 տրլն կՎտժ էլեկտրաէներգիայի արտադրություն: Սակայն տեխնոլոգիապես յուրացման ենթակա է միայն ջրաէներգետիկ ներուժի 8–10 տրլն կՎտժ: Լեռնային գետերին է պատկանում ջրաէներգետիկ ներուժի 2/3-ը, որի տեղաբաշխումը անհամաչափ է (Նկ. 4-1):

Նկ. 4-1. Լեռնային գետ

Ջրային էներգետիկայի զարգացման ամենանպաստավոր պայմաններն ունեն Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի լեռնային գետերը: Միևնույն ժամանակ, զարգացող երկրներին բաժին է ընկնում լեռնային գետերի համաշխարհային ջրաէներգետիկ ներուժի 2/3-ը (Նկ. 4-1):

Նկ. 4-2. Աշխարհի գետերի ջրաէներգետիկ ներուժի բաշխումն ըստ տարածաշրջանների

Լեռնային տարածաշրջանների էկոլոգիան և ջրհավաք ավազանների դեգրադացումը (վատթարացումը) ուղղակի և անուղղակի կերպով անդրադառնում են երկրագնդի բնակչության գրեթե կեսի կենսագործունեության վրա: Երկրագնդի բնակչության մոտ 10%-ը ապրում է բարձրլեռնային, իսկ 40%-ը՝ միջինլեռնային և նախալեռնային շրջաններում: Այս շրջանների ջրհավաք ավազաններում շրջակա միջավայրի վատթարացման հիմնախնդիրները առավել արտահայտված են: Հարավային Ամերիկայի անոյան երկրների լեռնային գյուղերում սրվել են հողերի էրոզիայի, աղքատացման և կյանքի որակի կտրուկ անկման հետ կապված հիմնախնդիրները: Նույնն է վիճակը Հիմալայների, Հարավարևելյան Ասիայի լեռնային և նախալեռնային տարածքներում. գյուղատնտեսական արտադրության մեջ կատարվել են կենսական նշանակության ներդրումներ, սակայն բնակչության թվի կտրուկ աճի հետևանքով հողերը համատարած վատթարացման սպառնալիքի տակ են: Լեռնային շատ տարածաշրջաններում հողերի վատթարացումը պայմանավորված է ցանքերի չափից ավելի բեռնվածությամբ, անտառազրկմամբ և հողային ծածկի կենսազանգվածի կորստով:

Հողային էրոզիան կարող է աղետալի հետևանքներ ունենալ լեռնային և բլրաշատ տարածքներում ոչ ոռոգելի հողագործությամբ զբաղվող գյուղական բնակչության համար: Աղքատությունը, գործազրկությունը, հիվանդությունները և հակասանիտարական վիճակը բնորոշ են այս շրջանների մի մասին:

Լեռնային շրջաններն առավել սուր են արձագանքում մթնոլորտային-կլիմայական բոլոր փոփոխություններին: Լեռնային և բլրավետ տարածքները ապահո-

վում են էկոհամակարգերի հարուստ բազմազանություն: Լեռնային ուղղաձիգ գոտիները առաջացնում են օդի ջերմաստիճանի, մթնոլորտային տեղումների և ինսուլացիայի աստիճանական փոփոխություններ:

Կայուն զարգացման համաշխարհային ծրագրի «XXI դարի օրակարգը» փաստաթղթում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձված **խոցելի էկոհամակարգերի արդյունավետ օգտագործմանը և լեռնային տարածաշրջանների կայուն զարգացմանը**: Լեռնային տարածաշրջանների էկոհամակարգերի հետագա դեգրադացումը կանխելու նպատակով այդ շրջանների բնակչության անմիջական ներգրավմամբ մշակվում և իրականացվում են համալիր ծրագրեր: Զրային, հողային, բուսական, կենդանական և մարդկային ռեսուրսների պահպանության ու դրանց որակի բարձրացման համար ամրագրվել է համալիր մոտեցման գաղափարը, որը ներառում է բնակչության կենսապահովման և զբաղվածության ծրագրերի իրականացում, բնակչության կայուն կենսամակարդակի ապահովման համակարգերի ձևավորում, տնտեսական ավանդական համակարգի գործառույթների սահմանափակում:

Լեռնային տարածաշրջաններում տարբեր **լանդշաֆտների միջև նյութափոխանակությունը համեմատաբար դանդաղ է ընթանում**: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ստեղծում հատկապես բարձրլեռնային շրջաններում կուսական բնատարածքների պահպանության համար: Դրան նպաստում են նաև այս շրջաններում մարդու ակտիվ կենսագործունեությունը սահմանափակող գործոնները, հատկապես խիստ կլիման և ռելիեֆի առավել մասնատվածությունը: Բարձրլեռնային շրջաններում այս գործոններն են ապահովում անհետացման վտանգի տակ գտնվող շատ կենդանատեսակների ու բուսատեսակների գոյությունը: Պատահական չէ, որ, օրինակ, Հայաստանում բեզդարյան այծը, մուֆլոնը պահպանվել են միայն բարձրլեռնային դժվարամատչելի, կլիմայական խիստ պայմաններ ունեցող շրջաններում:

Լեռնային տարածաշրջաններն ու երկրները մետաղական և ոչմետաղական արժեքավոր հանքային ռեսուրսների հզոր շտեմարաններ են: Լեռնահանքային արդյունաբերության հիմքը կազմող հանքատեսակների ամենամեծ կուտակումները, երկրաբանական գործոններով պայմանավորված, առաջացել են լեռներում: Երկաթի, պղնձի, ցինկի, մոլիբդենի և շատ մետաղների ամենամեծ կուտակումներն աշխարհում լեռնային համակարգերի տարածման շրջաններում են: Այս տեսանկյունից առանձնանում են Կորդիլիերների, Անդերի լեռնային համակարգերը Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներում, Ալպ-Հիմալայան լեռնային համակարգը, Սկանդինավյան լեռները, Արևելյան և Հարավային Սիբիրի լեռնային համակարգերը և այլն:

ՀԵՏԱՔՐԲԻՐ Է

- Լեռները զբաղեցնում են Երկրի ցամաքի մակերևույթի մոտ 24%-ը: Ավելի քան 1,1 միլիարդ մարդ կամ աշխարհի բնակչության մոտ 15%-ը ապրում է լեռնային շրջաններում:

- **Լեռները որպես «Ջրային աշտարակներ»:** Լեռնային շրջանները քաղցրահամ ջրի հիմնական աղբյուրներն են: Չնայած մոլորակի ցամաքի մակերեսի ավելի փոքր տարածքին՝ նրանք են ապահովում աշխարհի քաղցրահամ ջրի 60–80%-ը:
- Հիմալայները հայտնի են նաև որպես «Երրորդ բևեռ»:
- Հիմալայները բևեռային շրջաններից հետո քաղցրահամ ջրի ամենամեծ պաշարների «շտեմարանն» են և ամբողջ Ասիայի ջրապահովման համար կարևոր նշանակություն ունեն:
- **Լեռները որպես բազմազան և եզակի էկոհամակարգեր:** Լեռներում են ապրում ցամաքային օրգանիզմների տեսակների ամբողջ բազմազանության 1/3-ը: Նրանց բազմազան բարձրություններն ու կլիման ստեղծում են կենդանիների բնակատեղիների լայն հնարավորություններ:
- Շատ լեռնային շրջաններ, ինչպիսիք են Անդերը և Արևելյան Հիմալայները, կենսաբազմազանության «թեժ» կետեր են: Այստեղ առկա է էնդեմիկ բույսերի և կենդանատեսակների մեծ քանակություն:
- **Կլիմայի փոփոխության ազդեցությունը լեռնային տարածաշրջանների վրա:** Լեռները շատ զգայուն են կլիմայի փոփոխության նկատմամբ, որոնց հետևանքները նկատվում են սառցադաշտերի նահանջի, ջրի ցիկլերի փոփոխության և էկոհամակարգերի տեղաշարժերի միջոցով:
- Սառցադաշտերը բարձրլեռնային համակարգերում, ինչպիսիք են Հիմալայները, Անդերը և Ալպերը, վերջին տասնամյակների ընթացքում կտրուկ նվազել են:
- Ջերմաստիճանի բարձրացումը սպառնում է ցուրտ միջավայրին հարմարեցված տեսակներին, և որոշ տեսակներ ոչնչանում են, քանի որ դրանց բնակության վայրերը տեղաշարժվում են դեպի գագաթներ կամ ընդհանրապես անհետանում են:

Լեռնային տարածաշրջաններին բնորոշ են ռեկրեացիոն բացառիկ նշանակություն ունեցող **հանքային աղբյուրները**: Համաշխարհային նշանակություն ունեն Ելոուստոնյան պարկի (ԱՄՆ), Հյուսիսային Կովկասի (Պյատիգորսկ, Ժելեզնովոդսկ), Կառլովի Վարիի (Չեխիա) հանքային աղբյուրները: Դրանք, բուժիչ նշանակություն ունենալուց բացի, լեռնային տարածաշրջանները վերածում են հանգստի ու զբոսաշրջության ակտիվ տարածքների:

Հետաքրքիր է, որ ավելի քան 4000 մ բարձրանալիս մարդու աշխատունակությունը նվազում է 20%-ով, իսկ 5500 մ բարձրության վրա՝ գրեթե 50%-ով:

Բարձրլեռնային շրջաններին բնորոշ է, այսպես կոչված, **լեռնային հիվանդությունը**, որը հիմնականում պայմանավորված է թթվածնային անբավարարությամբ (հիպոքսիա): Լեռնային հիվանդության ախտանիշների ի հայտ գալը կախված է հիմնականում տեղանքի բացարձակ բարձրությունից, աշխարհագրական լայնություն-

նից և յուրաքանչյուր մարդու օրգանիզմի կլիմայավարժեցումից: Բարձր լեռներում մարդու օրգանիզմի կլիմայավարժեցումը տևում է մի քանի օր (Աղյուսակ 4-1):

Աղյուսակ 4-1

Լեռնային հիվանդության սկզբնական ախտանիշների ի հայտ գալու բարձրությունները և հիվանդության ընթացքի որակական փոփոխությունները

Լեռնային տարածաշրջաններ	Բացարձակ բարձրությունը (մ)		Տևողությունը (օր)
	Լեռնային հիվանդության սկիզբը	Լեռնային հիվանդության ընթացքի փոփոխությունները	
Պատագոնիա	1000	–	1
Կամչատկա	1500	2500, 3500	1
Սկանդինավյան թերակղզի	2000	–	2
Ալպեր	2500	3500	3
Կովկաս	3000	4000	4
Կանադայի և ԱՄՆ-ի արևմուտքի լեռներ	3000	4000	5
Ալթայ և Պամիր	3700	4700, 5700	5–7
Տյան Շան	3800	4800, 5800	5–7
Հիմալայներ, Կարակորում	5000	6000, 7000	7–8

Առանձնահատուկ է լեռնային տարածաշրջանների **ռեկրեացիոն** նշանակությունը: Լեռնային ռեկրեացիոն բնօգտագործման առանձնահատկությունները հետևյալն են՝

1. բնապահպանության ու բնական միջավայրի էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանման վրա հիմնված և բնօգտագործման հետ սերտաճած գոյությունը (զբոսաշրջիկներին և լեռնային ռեկրեացիայի ծառայություններից օգտվողներին անհրաժեշտ է բնական միջավայր),
2. լեռնային ռեկրեացիայի նպատակներով այնպիսի բնատարածքների օգտագործումը (հատկապես՝ բարձրլեռնային), որոնք հողօգտագործման մյուս ուղղությունների համար սահմանափակ պիտանիություն ունեն,
3. սեփական կարիքների համար բնօգտագործման ենթակա լանդշաֆտի ռեկուլտիվացմանը (մարդու կողմից խախտված հողերի վերականգնում) ուղղված միջոցառումների իրականացումը:

Առանձնացվում են բնատարածքների յուրացման լեռնային ռեկրեացիայի **էքստենսիվ** և **ինտենսիվ** ուղղություններ: **էքստենսիվ** ուղղության համար հատկանշական է ենթակառուցվածքների ձևավորվածության, ռեկրեացիոն ռեսուրսների կառավարման ցածր մակարդակը: Այս ուղղությունը բնորոշ է միայն **լեռնագնացության** (ալպինիզմ) և լեռնային զբոսաշրջության երթուղիներով սահմանափակվող լեռնային տարածաշրջաններին:

Նկ. 4-3. Լեռնային զբոսաշրջությունը Հայաստանում

Ինտենսիվ ռեկրեացիայի լեռնային տարածաշրջանները հարմարավետ զբոսաշրջության կազմակերպման համար ենթակառուցվածքներով հագեցած բնատարածքներն են, որտեղ բնական և արհեստական լանդշաֆտների տարածքները հավասարակշռված են և հարմարեցված բնական միջավայրի հնարավորություններով պայմանավորված ծառայություններին: Որպես ինտենսիվ ռեկրեացիայի տարածքներ՝ առանձնանում են լեռնային տարածաշրջանների ազգային պարկերը:

Լեռներում ռեկրեացիայի հիմնական ուղղություններն են.

- լեռնային զբոսաշրջությունը,
- լեռնագնացությունը և ժայռամագլցումը,
- լեռնադահուկային սպորտը և դահուկային զբոսաշրջությունը,
- ջրային զբոսաշրջությունը,
- լեռնային էքսկուրսիաները,
- դելտապլանով թռիչքը,
- լեռնային կլիմայի և հանքային ջրերի բուժումները,
- սիրողական ձկնորսությունը,
- դեղաբույսերի, մրգերի և հատապտուղների հավաքումը,
- քարանձավային զբոսաշրջությունը,
- լեռնային բնության գրկում հանգիստը,
- մանկական հանգստի տեսակները լեռներում և այլն:

Որպես լեռնային երկիր՝ Հայաստանի Հանրապետությունում զարգանում են լեռնային զբոսաշրջության տարբեր տեսակներ (ենթաճյուղեր), որոնցից առանձնա-

նում են բուժիչ (առողջարար) և էկոլոգիական զբոսաշրջությունները: Դրանց համար գլխավոր օբյեկտներ են հանքային բուժիչ ջրերը, լեռնային մաքուր օդը, անտառային լանդշաֆտները, Սևանի լողափերը, ՀՀ ազգային պարկերը (Դիլիջանի և Սևանի), արգելոցները (Խոսրովի և Շիկահողի), բնության տարբեր հուշարձաններ:

Լեռնային ռեկրեացիայի տեսակների մեջ առանձնանում է **լեռնագնացությունը**: Լեռնագնացության տեսակետից լեռնագագաթները, ըստ հաղթահարման դժվարության, դասակարգվում են հետևյալ կերպ.

1. **բարձրադիր՝** 6000–8000 մ բարձրություն ունեցող գագաթներ,
2. **բարձր դժվարության՝** 4000–6000 մ բարձրություն ունեցող գագաթներ,
3. **միջին դժվարության՝** 3000–4000 մ բարձրություն ունեցող գագաթներ,
4. **ցածր դժվարության՝** 2000–3000 մ բարձրություն ունեցող գագաթներ:

Լեռնագագաթների այս դասակարգումը լեռնային երկրների լեռնագնացության (ալպինիստական) ռեսուրսների դասակարգման հիմքն է: Հանգստի և տարբեր մարզաձևերի (առողջարարական, զբոսանքային, լեռնադահուկային, լեռնազբոսաշրջային, լեռնագնացային) տեսանկյունից լեռնային տարածաշրջանները և առանձին լեռնագագաթներ նույնպես ենթարկվում են դասակարգման: Օրինակ՝ լեռնադահուկային սպորտի ենթակառուցվածքները, մարզաձևի բնույթով պայմանավորված, դասակարգման առումով ենթարկվում են խիստ կանոնների և ունեն հստակ ճարտարագիտական կառուցվածք:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ սկզբունքներով են առանձնացվում լեռնային տարածաշրջանները (շրջանները):
2. Նշե՛ք լեռնային տարածաշրջաններին ու երկրներին բնորոշ հատկանիշերը:
3. Ներկայացրե՛ք տնտեսական յուրացման տեսանկյունից լեռնային տարածաշրջանների առանձնահատկությունները:
4. Բացատրե՛ք լեռնային տարածաշրջաններում բնական միջավայրի վատթարացման ավելի արագ ընթանալու պատճառները:
5. Բնութագրե՛ք մետաղական և ոչմետաղական ռեսուրսների տեղաբաշխման առանձնահատկությունները լեռնային տարածաշրջաններում: Որքան է համաշխարհային ջրաէներգետիկ ներուժը, և ինչպիսի՞ն է դրա տեղաբաշխման աշխարհագրությունը:
6. Ներկայացրե՛ք խոցելի էկոհամակարգերի արդյունավետ օգտագործմանը և լեռնային տարածաշրջանների կայուն զարգացմանն ուղղված միջոցառումների աշխարհագրությունը:
7. Բացատրե՛ք լեռնային տարածաշրջանների ռեկրեացիոն նշանակությունը: Բնութագրե՛ք լեռնային տարածաշրջանների ռեկրեացիոն բնօգտագործման առանձնահատկությունները:

8. Գնահատե՛ք Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես լեռնային երկրի ռեկ-
րեացիոն ռեսուրսները և դրանց օգտագործման հեռանկարները:

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Պատրաստե՛ք տեսասահիկ ջրաէներգետիկ ռեսուրսների վերաբերյալ՝ հիմք
ընդունելով հետևյալ հարցերը.

1. Ինչպե՞ս է ջրային էներգիան աշխատում, ի՞նչ առավելություններ ունի էներ-
գիայի այլ աղբյուրների համեմատ:
2. Որտե՞ղ են աշխարհում խոշոր ջրաէներգետիկ կայանները, և ի՞նչ ազդեցու-
թյուն ունեն իրենց տարածաշրջանների վրա: Ինչպիսի՞ նորագույն տեխնո-
լոգիաներ են զարգացվում ջրաէներգիայի ոլորտում:

Անցե՛ք հղումով և դիտե՛ք տեսանյութ լեռնային երկրների, լեռնա-
շղթաների մասին:

§ 5. ՉՈՐԱՅԻՆ (ԱՐԻԴ) ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Չորային տարածաշրջաններ — երկրագնդի այն տարածքները, որոնք ունեն խոնավության (ջրի) պակաս:

Արիդայնության (չորայնության) գործակից — տվյալ տարածքում տեղումների տարեկան միջին քանակի և գումարային հնարավոր գոլորշունակության հարաբերությունը:

Օազիս — չորային տարածաշրջաններում քաղցրահամ ջրերի շուրջ մարդածին լանդշաֆտների տեղամասերը:

Համսին և սամում — արաբական չորային երկրներում մշտապես փչող քամիներ, որոնց հետևանքով առաջանում են ավազի և փոշու մրրիկներ:

ՉՈՐԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

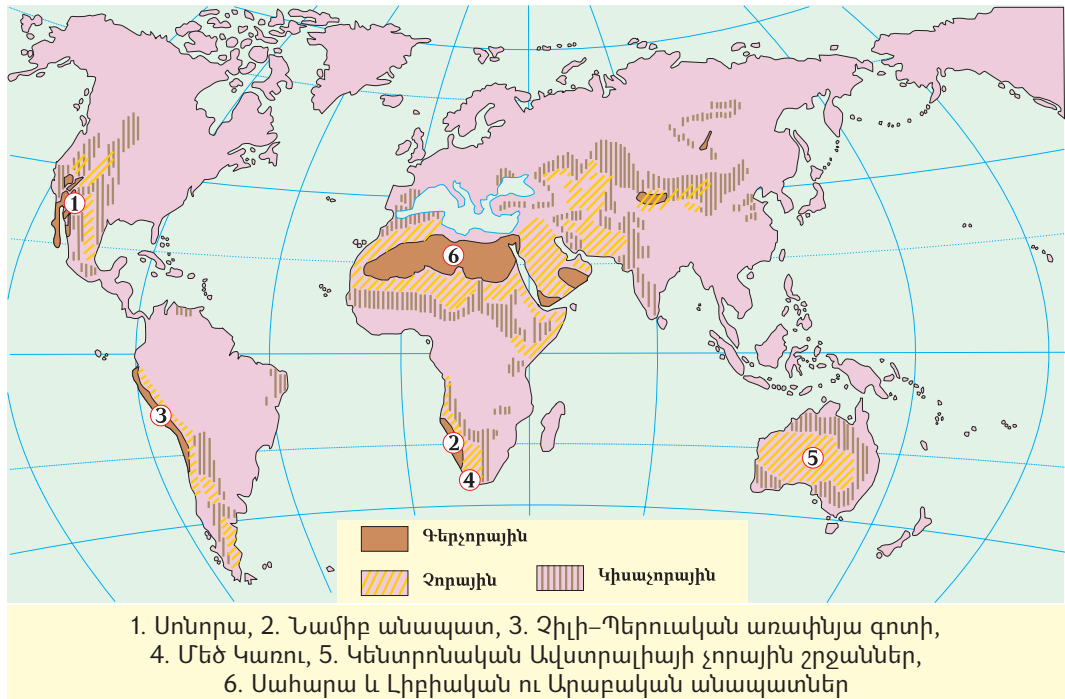
Չորային տարածաշրջաններում, որոնք ունեն խոնավության (ջրի) պակաս, նվազում է բուսական և կենդանական աշխարհի զարգացման հնարավորությունները (երբեմն նաև բացառվում է): Չորային տարածաշրջանները ձևավորվել են հազարամյակների ընթացքում մի շարք գործոնների զուգակցման շնորհիվ: Այդպիսիք են տեղումների նվազ քանակը, չորությունը և շոգերը, ինչպես նաև մարդու գործունեությունը (կրակի տարածում, գերարածեցում, անտառների հատում, անտառային տարածքների չորացում և այլն): Չորային հողերը՝ որպես կարգ, ենթարկվում են քամու և ջրային էրոզիայի, ինչպես նաև ապարների ինտենսիվ հողմահարման: Այդպիսի հողերն ունեն ցածր բերրիություն (օրգանական նյութերի շատ քիչ պարունակության պատճառով):

Չորային կամ արիդ երկրների ու տարածաշրջանների **ինքնատիպության գլխավոր «մեղավորը» ֆիզիկաաշխարհագրական առանձնահատուկ պայմաններն են**, որոնք մշտապես ազդում են այդ տարածաշրջանների բնակեցման և տնտեսական գործունեության վրա:

Չորային տարածաշրջանների առանձնացման համար կան տարբեր մոտեցումներ: ՄԱԿ-ը չորային տարածաշրջանների առանձնացման հիմք է ընդունում տարածքի **արիդայնության** (չորայնության) **գործակիցը** (ՉԳ): Առանձնացվում են չորային տարածաշրջանների հետևյալ խմբերը. 1. չորային տարածաշրջաններ, 2. կիսաչորային տարածաշրջաններ, 3. արիդ տարածաշրջաններ, 4. գերչորային տարածաշրջաններ: Նշված տարածքները կազմում են երկրագնդի ցամաքի մոտավորապես 39–45%-ը: Չորային են համարվում այն տարածաշրջանները, որտեղ արիդայնության գործակիցը տատանվում է 0,65–ից 0,05–ի միջև: Օրինակ՝ արիդ

տարածաշրջաններում այդ գործակիցը տատանվում է 0,05-ից 0,2-ի միջև ($0,05 < \varphi < 0,2$):

Չորային տարածաշրջանները հիմնականում համընկնում են երկրագնդի անապատային տարածքներին, որոնք զբաղեցնում են 16,5 մլն քկմ տարածք կամ ցամաքային տարածքի 12,4%-ը (առանց Անտարկտիդայի և Գրենլանդիայի): Դրանք տարածված են հյուսիսային բարեխառն գոտում, հյուսիսային և հարավային կիսագնդերի արևադարձային և մերձարևադարձային լայնություններում (Նկ. 5-1):

Նկ. 5-1. Երկրագնդի չորային (արիդ) տարածաշրջանները

Թեև չորային տարածաշրջանները աղքատ են ջրով, սակայն անհավանական հարուստ են կենսաբանական բազմազանությամբ:

Հյուսիսային Աֆրիկայի և Արաբական թերակղզու բոլոր երկրները, Թուրքմենստանի, Ուզբեկստանի, Մոնղոլիայի, Ղազախստանի և Ավստրալիայի տարածքների մեծ մասը զբաղեցնում են չորային շրջանները: Ավստրալիայում, Եգիպտոսում, Սաուդյան Արաբիայում և Ալժիրում չորային, անմարդաբնակ տարածքները 75%-ից ավելի են:

Աշխարհագրորեն չորային տարածքների մեծ մասը համընկնում են պլատֆորմային տարածքներին՝ զբաղեցնելով ցամաքի հնագույն հատվածները: Ասիայի, Ավստրալիայի և Աֆրիկայի չորային տարածքները սովորաբար ծովի մակարդակից 200–600 մ բարձրություններում են, Կենտրոնական Աֆրիկայում և Հյուսիսային Ամերիկայում՝ ծովի մակարդակից մոտ 1000 մ բարձրություններում: Չորային տարածք-
40

ների մեծ մասը սահմանակցում է լեռնային տարածքներին կամ շրջապատված է դրանցով:

Չորային տարածաշրջաններում հայտնաբերվել են օգտակար հանածոների շատ տեսակներ, իրականացվում է **նավթի և գազի** հանույթ: Չորային տարածաշրջանները որքան հարուստ են **արեգակնային էներգիայով և լույսով**, նույնքան էլ կարիք ունեն մթնոլորտային տեղումների ու ջրային ռեսուրսների: Օրինակ՝ Արաբական սարահարթում, բացառությամբ եգրային լեռնոտ շրջանների, որտեղ տեղումների տարեկան քանակը գերազանցում է 500 մմ-ն, մնացած տարածքներում այն չի անցնում 150 մմ-ից: Ռուբ-Էլ-Խալի անապատը և դրանից հարավ ընկած առափնյա շրջանները մթնոլորտի խոնավության պայմաններով գրեթե չեն զիջում երկրագնդում չորությամբ հայտնի Լիբիական անապատին և Կենտրոնական Սահարային (գերչորային շրջաններում 50 մմ-ից պակաս է, իսկ անապատային որոշ շրջաններում տասնյակ տարիներ տեղումներ չեն լինում):

Չորային տարածաշրջանների օդը խոնավությամբ քիչ է հագեցած և գործնականում չի պաշտպանում հողի մակերևույթն արեգակնային ճառագայթումից (ռադիացիայից): Սովորական է $+50^{\circ}\text{C}$ ջերմաստիճանը: Արևադարձային անապատներում ջերմաստիճանի օրական տատանումները կարող են կազմել $30\text{--}40^{\circ}$, բարեխառն գոտու անապատներում՝ մինչև 20° : Չորային տարածքներին բնորոշ են մշտապես փչող, չոր ու տաք քամիները:

ՉՈՐԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՅՈՒՐԱՅՈՒՄԸ

Մարդկությունը դարերով հաջողությամբ գոյատևել է չորային տարածաշրջաններում, մասնավորապես հարմարվել են ջրի պակասին և կլիմայի անկանխատեսելիությանը: Ջրային ռեսուրսների պակասն այդպիսի շրջաններում դժվարացնում է նաև բուսաբուծության և անասնապահության ճյուղերի զարգացումը և պահանջում է լրացուցիչ միջոցներ դրանց զարգացման համար: Մարդկությունը կարողացել է ստեղծել շինությունների համապատասխան ձևեր՝ նվազագույնի հասցնելով ջրի պակասի հետ կապված կենցաղի կազմակերպման հարցերը: Իսկ գյուղատնտեսական գործունեության մեջ դա արտահայտվել է չորադիմացկուն մշակաբույսերի աճեցմամբ, կամ էլ կիրառել են ջրի հավաքման և ընտրանքային ոռոգման մեթոդներ: Անասնապահության մեջ դա արտահայտվել է քոչվորային և հեռագնա արոտային անասնապահության զարգացմամբ, երբ անհրաժեշտության դեպքում առանձին անհատներ կամ ամբողջ համայնքով (ցեղախմբով) պարբերաբար քոչել են՝ հարմարվելով կլիմայական փոփոխություններին և անբարենպաստ եղանակային պայմաններին:

Աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ չորային տարածաշրջանների մեծ մասը տարվա ընթացքում ստանում են **160–200 կկալ/սմ² արեգակնային գումարային ճառագայթում**, որը կարևոր ագրոկլիմայական ռեսուրս է համարվում և հնարավորություն ստեղծում ջերմասեր մշակաբույսերի աճեցման համար: Այնտեղ, որտեղ քաղցրահամ ջուր կա, զբաղվում են այգեգործությամբ, մշակում բամբակենի, խա-

ղող, նուռ, սեխ, ծմերուկ և արժեքավոր այլ մշակաբույսեր: Չորային շրջաններում քաղցրահամ ջրերի շուրջը մարդածին լանդշաֆտների տեղամասերը հայտնի են **օազիս** անունով:

Չորային տարածաշրջաններում նախադրյալներ կան **արոտային անասնապահության և ոռոգելի բուսաբուծության** զարգացման համար: Վերջինս կիրառվում է հիմնականում այն տարածքներում, որտեղով անցնում են խոշոր գետեր: Նեղոսի, Սիրդարյայի, Ամուդարյայի և Վոլգայի (Ախտուբայի) դելտաներում ու հովիտներում տարածված է բանջարանոցային մշակաբույսերի, բրնձի ու բամբակենու, տեղ-տեղ՝ խաղողի մշակությունը:

Չորային տարածաշրջաններն ավելի հաճախ օգտագործվում են անասնապահական ճյուղերի զարգացման համար: Այդպիսի շրջանների 3/4-ը արոտավայրեր են, 20%-ը զբաղեցնում են անջրդի և ոռոգովի հողագործության համար: Չորային տարածքներին են պատկանում նաև մեր մոլորակի որոշ առավել արդյունավետ շրջանները: Սակայն դրա հետ միասին չորային տարածաշրջաններ են նաև այնպիսիք, որտեղ պայմանների շատ քիչ փոփոխության պատճառով կարող են առաջանալ լուրջ իրավիճակներ՝ ազդելով էկոլոգիական իրավիճակի և մարդկանց բարեկեցության վրա: Ներկայումս չորային տարածաշրջանները բախվում են ավելի լուրջ հիմնախնդիրների, որոնք կապված են ռեսուրսների մեծաքանակ օգտագործման և կլիմայական փոփոխությունների ոչ ադեկվատ կառավարման հետ: Չորային տարածաշրջանների հողերի վատթարացումը զարգացող երկրների համար լուրջ ծախսեր է առաջացնում՝ կազմելով նրանց տարեկան ՀՆԱ-ի 4-8%-ը:

Ունենալով բնաշխարհագրական պայմանների, տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի, տեղաբաշխման և տարաբնակեցման համանման գծեր՝ չորային տարածաշրջաններն ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Դրանք պայմանավորված են նրանց աշխարհագրական դիրքով, բնակեցման վաղեմությամբ, տեղական առանձնահատկություններով և, որ ամենակարևորն է, տնտեսության զարգացման մակարդակով:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Քննարկե՛ք՝ ինչ ապագա է սպասվում չորային տարածքներին՝ հաշվի առնելով քամիների ուժեղացումը, ջրի խնայողությունը, գյուղատնտեսության և տեխնոլոգիաների ոլորտների զարգացումը:

ՉՈՐԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երկրագնդի չորային տարածաշրջանների մեջ առանձնանում են **Նեղոսի հովիտը և դելտան**, որոնք Եգիպտոսի տարածքում են: Նեղոսի հովտի երկարությունը Եգիպտոսի տարածքում կազմում է մոտ 1200 կմ, միջին լայնությունը՝ 10 կմ: Դելտան ձգվում է հյուսիսից հարավ՝ 175 կմ, արևմուտքից արևելք՝ 220 կմ: Այն աշխարհում ամենախոշոր դելտաներից է և զբաղեցնում է 24 հազ. կմ² մակերես: Եգիպտոսի տարածքի 75%-ից ավելին զբաղեցնում են Լիբիական և Արաբական քարային անա-

պատները, որոնց միջև Նեղոսի հովիտն է՝ համաշխարհային երկրագործության հնագույն օջախներից մեկը: Եգիպտոսն աշխարհի եգալի երկրներից է, որտեղ չկա անջրդի երկրագործություն: Շնորհիվ ոռոգման, արեգակնային ջերմության և լույսի առատության այստեղ բերքահավաք տարեկան լինում է 2–3 անգամ:

Եգիպտոսի տարածքում Նեղոսի հովիտը և դելտան ծածկված են ոռոգման ջրանցքների ու ջրամբարների խիտ ցանցով: **Ասուանի** խոշորագույն ջրամբարը հնարավորություն է տալիս կուտակելու ջրի բազմամյա պաշարներ և ամբողջ տարին կատարելու ոռոգում՝ հաղթահարելով հաճախակի կրկնվող երաշտները:

Նկ. 5–2. Ասուանի ջրամբարը

Տարածաշրջանի բուսաբուծության մեջ աչքի ընկնող տեղ են գրավում հացահատիկային մշակաբույսերը և լոբազգիները, որոնք զբաղեցնում են ցանքատարածքների մակերեսի 2/5-ը: Առավել տարածված է եգիպտացորենի մշակությունը, որի արտադրանքը բնակչության ամենօրյա սննդաբաժնի մեջ կազմում է 80%, իսկ եգիպտացորենի կանաչ զանգվածն օգտագործվում է որպես անասնակեր: Բրնձի մշակությունը Նեղոսի հովիտում գյուղատնտեսության համեմատաբար երիտասարդ ճյուղն է: Այն պահանջում է ինտենսիվ ոռոգում: Բրինձ մշակում են Նեղոսի դելտայի հարավային շրջաններում: Եգիպտոսի հարավային շրջաններում մշակվում է նաև շաքարեղեգ, որն օգտագործվում է ոչ միայն շաքարի, այլև տարբեր ըմպելիքների արտադրության համար:

Եգիպտոսի ոռոգելի ցանքատարածություններում զբաղվում են նաև պտղաբուծությամբ և բանջարաբուծությամբ: Աճեցվում են ցիտրուսներ, արմավ, խաղող, բանան, թուզ, ձիթապտուղ, սոխ և լոլիկ: Նեղոսի հովտի և դելտայի գլխավոր տեխնիկական մշակաբույսը **երկարաթել բամբակենին** է, որն ունի արտահանման նշանակություն:

Չորային տարածաշրջաններում են նաև Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի տարածքների մեծ մասը: Ռուսաստանում չորային տարածքներ են Կալմիկիայի արևելքը և Աստրախանի մարզի հարավը: Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի տարածքների զգալի մասը Թուրանի հարթավայրի (Կարակում և Կրզըլկում անապատների) սահմաններում է և պատված է ավազային ու լյոսա-կավային անապատներով: Այդ տարածքներն ունեն ջերմության և լույսի առատություն, ցամաքային խիստ չոր կլիմա: Այստեղ տնտեսական անգնահատելի դեր ունեն **Ամուդարյա և Սիրդարյա** գետերը, որոնք տալիս են տարածաշրջանային ոռոգման ջրի մեծ մասը և արգավանդ տիղմ (Ամուդարյան ավելի շատ տիղմ է բերում, քան Նեղոսը): Ամուդարյայի և Սիրդարյայի ավազաններում մշակվում է միջինասիական տարածաշրջանի բամբակենու, բրնձի, խաղողի և մրգերի, բանջարեղենի և բուստանային մշակաբույսերի զգալի մասը:

Ուզբեկստանում ոռոգելի հողատարածքները կազմում են ավելի քան 4 մլն հա: Երկրի գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի մեջ գլխավոր մասնագիտացման ճյուղը բամբակագործությունն է: Դրա մշակության առավել զարգացած շրջաններն են Ֆերգանայի հովիտը, Չիրչիկ, Սիրդարյա, Ջերավշան և Սուխանդար գետերի հովիտները: Ուզբեկստանի չորային ոռոգելի հողերում տեխնիկական մշակաբույսերից աճեցնում են նաև **կենսաֆ** (թելատու մշակաբույս) և ծխախոտ: Երկրի չորային, ոռոգելի շրջաններում զբաղվում են նաև խաղողագործությամբ և այգեգործությամբ: Ուզբեկստանի անապատային և կիսաանապատային շրջաններում անասնաբուծության զարգացած ճյուղերից է **կարակուլային ոչխարաբուծությունը:**

Չորային տարածքների յուրացման տիպիկ օրինակ է **Կարակումի** ջրազուրկ անապատի յուրացումը Թուրքմենստանում: Միջին Ասիայի ոչ մի երկիր այնքան չորային չէ, որքան Թուրքմենստանը: Ամուդարյան հոսում է նրա հյուսիսարևմտյան սահմանի մոտով: Ոչ բարձր լեռներից սկիզբ առնող **Թեքեն և Մուրղաբ** գետերը սակավաջուր են, նրանց ջրերն օգտագործվում են ոռոգման նպատակով: Անապատային վիթխարի տարածքները գրեթե զուրկ են ջրից: Կասպից ծովի ափին քաղցրահամ ջուր ստանում են ծովաջրից աղազերծման միջոցով: Միաժամանակ Թուրքմենստանը Միջին Ասիայի ամենատաք ու արևոտ երկիրն է:

ՀԵՏԱՐՔԻՐ Է

Թուրքմենստանի անապատային հողերի ջրարբիացման համար կառուցվել է աշխարհում խոշորագույն ոռոգիչ ջրանցքներից մեկը՝ Կարակումի ջրանցքը: Այն հնարավորություն տվեց ոռոգելի դարձնելու Հարավային Թուրքմենստանի հիմնական երկրագործական շրջանները՝ Մուրղաբի և Թեքենի օազիսները և Մերձկոպետդադյան նախալեռնային հարթությունը՝ մոտ 200 հազ. հա տարածք, որի 2/3-ը նախկինում չէր ոռոգվում: Ջրանցքը խողովակաշարով շարունակվում է դեպի Թուրքմենստանի արևմտյան շրջաններ: Այն ունի ոչ միայն ոռոգիչ նշանակություն, այլև հնարավորություն է տալիս ջրարբիացնելու միլիոնավոր հեկտար արոտավայրեր, օգտագործվում է տրանսպորտային

նպատակներով և ձկնաբուծական տնտեսության զարգացման համար: Թուրքմենստանի ոռոգելի հողերում հիմնական մշակաբույսը բամբակենին է, մշակում են նաև կերային և ոչ մեծ չափերով հացահատիկայիններ, զբաղվում են բանջարաբուծությամբ և այգեգործությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի առանձին տարածքներ ևս կարելի է համարել չորային, որոնք յուրացվել են հազարամյակներ առաջ: ՀՀ ամենաընդարձակ չորային տարածաշրջանը Արարատյան դաշտն է: Չնայած չոր մերձարևադարձային կլիմայական պայմաններին՝ այն հարյուրամյակներ շարունակ եղել է խաղողագործության, այգեգործության, հացահատիկայինների և բամբակի մշակության հիմնական շրջաններից մեկը Հայաստան աշխարհում:

ՉՈՐԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ

Երկրագնդի չորային տարածաշրջաններն առանձնանում են նաև բնակչության տեղաբաշխման և տարաբնակեցման բնույթով: Դրանցում ապրում է ավելի քան 2 մլրդ մարդ: Բացի այդ՝ այդպիսի տարածաշրջաններն առանձնանում են նաև բազմազգ մշակութային ժառանգությամբ, և այդտեղ են նաև աշխարհի մի շարք խոշորագույն քաղաքներ:

Չորային տարածաշրջաններում բնակչությունը տեղաբաշխված է հիմնականում օազիսներում, որոնք տարածվում են գետահովիտների երկայնքով, միջլեռնային գոգավորություններում և ստորերկրյա ջրերի ելքերի շրջաններում: Միաժամանակ, անապատների վիթխարի տարածություններ բնակեցված չեն: Տարաբնակեցման այսպիսի տիպն անվանում են **օազիսային**: Եգիպտոսի բնակչության գրեթե 99%-ը տեղաբաշխված է Նեղոսի հովտում և դելտայում, որոնք միասին կազմում են երկրի ամբողջ տարածքի 4%-ից ոչ ավելին: Նեղոսի դելտան երկրագնդի առավել խտաբնակ շրջաններից է, իսկ Լիբիական և Արաբական անապատների տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետր տարածքներ շատ նոսր են բնակեցված, խտությունը չի անցնում 1 մարդ/կմ²: Աֆրիկայի և Ասիայի անապատային շրջաններում դեռևս պահպանվում է քոչվորային ապրելակերպը:

Հիմնախնդիրները: Չորային տարածաշրջանների լուրջ հիմնախնդիրներից է հողերի վատթարացումը՝ դեգրադացիան: Մի շարք դեպքերում չորային տարածաշրջանները կարող են վերածվել անապատացման, դյունների առաջացման և էկոլոգիական աղետների: Չնայած պատմության ընթացքում մի շարք աղետալի դեպքերին՝ չորային տարածաշրջաններում արագ տեմպերով շարունակվում է հողերի դեգրադացիան: Այդ պատճառով էլ ստեղծվել է գլոբալ համաձայնագիր՝ **անապատացման** դեմ պայքարի ՄԱԿ-ի կոնվենցիան: Ըստ այդմ՝ անապատացումը բնութագրվում է որպես մեր ժամանակների գլոբալ հիմնախնդիրներից մեկը, որը սպառնում է համաշխարհային բարեկեցությանը և մարդկության անվտանգությանը: ՄԱԿ-ի համապատասխան հանձնաժողովի կողմից անապատացումը բնութագրվում է որպես. «արիդ, սեմիարիդ և չորային շրջաններում հողերի դեգրադա-

ցում, որն առաջանում է կլիմայական փոփոխությունների և մարդկային գործունեության հետևանքով»։ Անապատացման դեմ պայքարը ընդգրկում է ինտեգրացված միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեն ապահովելու կայուն էկոլոգիական զարգացում և միտված են՝ 1. հողերի դեգրադացումը վերացնելուն կամ նվազեցնելուն, 2. մասնակիորեն դեգրադացված հողերի վերականգնմանը և 3. անապատացված հողերի վերականգնմանը։

Չորային տարածքներում գյուղական համայնքները հաճախ աղքատ են, քան մյուս տարածքներում։ Չորային տարածքների կառավարման մեթոդները հայտնի են, սակայն դրանց կիրառությունը հաճախ ուշանում է։ Եթե մարդկությունը ուզում է զերծ մնալ չորային տարածաշրջանների հողերի շարունակվող վատթարացումից և արդյունավետության նվազեցումից, պետք է ոչ միայն փոխի քաղաքականությունն այդ տարածքների նկատմամբ, այլև գոյություն ունեցող գյուղատնտեսական համակարգերը։

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է չորային տարածաշրջանների առանձնացման չափորոշիչը և չորային տարածաշրջանների ինչ տեսակներ կան։
2. Ռեսուրսային ինչ ներուժ ունեն չորային տարածաշրջանները և ինչպե՞ս են դրանք օգտագործվում։
3. Ինչո՞ւ են չորային տարածաշրջաններն առանձնանում բնակեցման օջախայնությամբ։
4. Բուսաբուծության և անասնապահության վարման ինչ եղանակներ են գերիշխում չորային տարածաշրջաններում և ինչո՞ւ, բերե՞ք օրինակներ։
5. Ինչ գիտեք ՀՀ-ում չորային տարածաշրջանների յուրացման մասին, գյուղատնտեսության ինչ ճյուղեր են զարգացել այդ տարածքներում։
6. Ինչ հիմնախնդիրներ ունեն չորային տարածաշրջանները և ինչպե՞ս կարելի է դրանք լուծել։

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Բաժանվեք խմբերի, ընտրեք տրված թեմաներից մեկը և պատրաստեք տեսասահիկներ կամ տեսանյութեր։ Ապա կազմակերպեք քննարկում։

1. Աֆրիկայի չորային տարածաշրջանները։
2. Կենտրոնական Ասիայի չորային տարածաշրջանները։
3. Հարավայի Կովկասի չորային տարածաշրջանները։

§ 6. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻԱՍՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Եվրոպական միություն (ԵՄ) — Եվրոպական համագործակցության անդամ երկրների քաղաքական դաշինք է, որը նախատեսում է ոչ միայն միջպետական տնտեսական, ֆինանսավարկային, հումանիտար բարձր մակարդակի համագործակցություն, այլև արտաքին քաղաքականության, անվտանգության ապահովման խնդիրների փոխհամաձայնեցում:

Միջազգային տնտեսական միասնացումը (ինտեգրումը) ժամանակակից համաշխարհային տնտեսության բնորոշիչներից է: XX դարի վերջին և XXI դարում այն դարձել է առանձին տարածաշրջանների տնտեսությունների սրընթաց զարգացման և մրցունակության բարձրացման հիմնական ուղղությունը:

Միջազգային տնտեսական միասնացումը հարևան պետությունների տնտեսությունների (այդ երկրների ընկերությունների միջև առկա կայուն կապերի հիման վրա) միաձուլումն է միասնական տնտեսական համալիրի մեջ, որը հիմնված է միջպետական քաղաքական և տնտեսական համաձայնեցված, շարունակական գործընթացների վրա: Առանձին տարածաշրջանների տնտեսությունների միասնացումը ապագա համամոլորակային միասնացման սկիզբն է համարվում:

Տնտեսական և քաղաքական տարածաշրջանային միասնացման գործընթացների աշխարհագրությունը լայն է ու բազմազան և ընդգրկում է գրեթե ողջ երկրագունդը: Աշխարհի քաղաքական քարտեզում չկա մի պետություն, որն այս կամ այն չափով ընդգրկված չլինի տարածաշրջանային գործընթացներում: Դրանք առավել ամբողջական բնույթ են կրել Արևմտյան Եվրոպայում: Երկրագնդի այլ տարածաշրջաններում տարբեր ուղղություններով ընթացող տնտեսական և քաղաքական միասնացման գործընթացների (օրինակ՝ ԱՄԵԱՆ-ը, Արաբական պետությունների լիգան կամ Լատինամերիկյան ինտեգրման ասոցիացիան և այլն) ձևավորումն ընթացել է Արևմտյան Եվրոպայի միասնացման մոդելով:

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻԱՍՆԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության ձևավորումը պայմանավորված է հունահռոմեական անտիկ մշակութային ժառանգության երկարատև և խորքային ազդեցությամբ: Կենտրոնական և Հյուսիսային Եվրոպայի բարբարոս ցեղերը դարեր շարունակ Հին Հունաստանի և Հռոմի քաղաքական ու մշակութային ազդեցության տակ գտնվող Հարավային Եվրոպայի դեմ մղած պատերազմների ընթացքում են-

թարկվել են մշակութային ներգործության, ժողովուրդների միաձուլման և այլ ազդեցությունների:

Հին Հռոմի կործանմանը հաջորդել է արևմտաեվրոպական «քաղաքակրթական խավարի» շուրջ վեց դար: Սակայն պարզվել է, որ հարուստ Բյուզանդիայից հեռու՝ ավերված Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքակրթական շերտերում, պահպանվել էր գիտելիքների, տեխնոլոգիաների ու մշակույթի որոշակի ծավալ: Վերականգնելով կապը կործանված քաղաքակրթության հետ՝ այն հնարավորություն ստեղծեց սկսելու դժվարին առաջընթացը: Դրան նպաստել են նաև քրիստոնեության երկու ճյուղերի՝ կաթոլիկության և բողոքականության արժեհամակարգերի տարածումը Եվրոպայի ժողովուրդների մեջ և դրանց ձևավորած համակեցության կանոնները:

Ավատատիրությունն իր հերթին տնտեսական, սոցիալական և բարոյական նոր հարաբերություններ է ստեղծել արաբների, վիկինգների և Արևելքի քոչվոր ցեղերի կողմից ասպատակությունների ենթարկված Եվրոպայում: Ավատատիրության խորքում են ձևավորվել ժամանակակից եվրոպական հիմնարար արժեքներ համարվող **օրենքի գերակայության, օրենքի առաջ մարդկանց հավասարության և մարդու իրավունքների իրավական պաշտպանության սաղմերը**: Միջնադարյան քաղաքներում է սկիզբ դրվել **նորարարության և բարեխիղճ աշխատանքի մշակույթին, որն էլ հանգեցրել է որակյալ աշխատանքի ու ապրանքների արևմտաեվրոպական պաշտամունքի ձևավորմանը**: XV դարում Արևմտյան Եվրոպայի գյուղատնտեսության վարման արտադրողական եղանակը հաստատեց իր առավելությունները: Գյուղատնտեսական տեխնոլոգիաների հետագա զարգացումն արդեն XVIII դարում նպաստեց կերային մշակաբույսերի ցանքերի ավելացմանը, որը հանգեցրեց անասնազվիսաքանակի կտրուկ աճին: Գյուղատնտեսական նմանատիպ հեղափոխությունները ոչ միայն քաղաքային բնակչությանը լիարժեք ապահովեցին պարենով, այլև գյուղատնտեսությամբ զբաղված աշխատուժի աստիճանական կրճատման պատճառ դարձան: Արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության զարգացման գլխավոր խթանը **արդյունաբերական կապիտալիզմի** ձևավորումն է, որին նպաստել են նաև **ռեֆորմացիան և քրիստոնեական-բողոքական բարոյական նորմերի** լայն տարածումը:

XVII դարի փիլիսոփայական գրականության մեջ մշակվեց **քաղաքացիական հասարակության** հայեցակարգը՝ որպես անձի ազատության և մարդկանց միջև հավասարության կատարյալ ձև: Հետագայում այդ հայեցակարգը զարգացավ և հասարակական համակեցության նոր հարաբերությունների հիմքը դարձավ: Կապիտալիզմի բուռն զարգացումը հանգեցրեց դասակարգային անհավասարության և սոցիալական ընդվզումների: Դրանք արևմտաեվրոպական երկրներին տարան պետական հաստատությունների, կապիտալիստների ու արհեստակցական միությունների և հասարակության մյուս ներկայացուցիչների միջև գիտակցված իրավահարաբերությունների կառուցման ճանապարհով՝ հիմք ընդունելով ժողովրդավարությունը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և այլ հիմնարար արժեք-

ներ: Պատմական վերոնշյալ գործընթացները հիմք դարձան ժամանակակից Արևմտյան Եվրոպայի երկրների միջև նոր հարաբերությունների հաստատման համար:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

«Քաղաքացիական հասարակությունը պետք է լինի այնպիսի կառույց, որը հասնում է նպատակներին»: (Ժան-ժակ Ռուսո)

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՄՆԱՑՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Տնտեսական և քաղաքական միասնացման հիմքը Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Եվրոպայում պատերազմների կրկնության բացառմանն ուղղված գործողություններն էին, որոնց կենսագործմանը նպաստեցին ոչ միայն միջպետական համաձայնագրերը, այլև հետպատերազմյան Եվրոպայում առկա տնտեսական, տեխնոլոգիական ներուժը:

Նկ. 6-1. Եվրախորհրդի նստավայրը Բրյուսելում

Միասնական Եվրոպայի «կառուցման» գործընթացի սկիզբը համարվում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ռ. Շումանի և ֆրանսիացի տնտեսագետ ու քաղաքագետ Ժ. Մոնեի կողմից մշակված ծրագրի հիման վրա Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ածխի ու պողպատի արդյունաբերության միավորումը: Ծրագիրը (ընդունվել է 1950 թ. մայիսի 9-ին) ենթադրում էր այդ կազմակերպության շրջանակում ածխի և պողպատի մշակման համակարգումը, որին կարող էր միանալ ցանկացած Եվրոպական երկիր: Այս ծրագիրը Եվրոպական երկրներում տարաձայնություններ առաջացրեց. Գերմանիան դեռևս ընկալվում էր որպես պատերազմի

սպառնալիք: Այդ սպառնալիքը լիովին չեզոքացնելու նպատակով Ռ. Շումանը առաջարկում էր Գերմանիան քաղաքականապես և տնտեսապես կապել եվրոպական պետությունների կայուն խմբավորման հետ: 1951 թ. ստորագրվեց «Քարածխի և պողպատի եվրոպական համայնք» ստեղծելու Շումանի ծրագիրը, որի մեջ մտան Ֆրանսիան, Իտալիան, Արևմտյան Գերմանիան, Բելգիան, Նիդերլանդները և Լյուքսեմբուրգը: Սա ապագա եվրոպական միասնացման՝ եվրոպական միության ստեղծման առաջին քայլն էր: Այս գործընթացին մասնակցել է նաև ԱՄՆ-ն, որը 1948 թ. Արևմտյան եվրոպայի տնտեսության վերակառուցման ուղղությամբ խոշորածավալ ծրագրեր էր իրականացրել: Եվրոպական ածխի և պողպատի համայնքի անդամ վեց պետությունները 1958 թ. հունվարի 1-ին հիմնադրեցին երկու նոր կազմակերպություն՝ «Ատոմային էներգիայի եվրոպական համագործակցությունը» և «**Եվրոպական տնտեսական համագործակցությունը**» (ԵՏՀ): Վերջինիս հիման վրա 1992 թ. պայմանագրով ստեղծվեց **Եվրոպական միությունը** (ԵՄ):

ԵՏՀ զարգացումը պայմանականորեն բաժանում են մի քանի փուլերի:

Առաջին փուլը (1950–ականների վերջից 1970–ականների կեսեր) Եվրոպական համագործակցության կյանքում համարվում է «ոսկեդար»: Այն նշանավորվում է Եվրոպական մաքսային միության ստեղծմամբ, միասնական ագրարային շուկայի ձևավորմամբ ու Մեծ Բրիտանիայի, Դանիայի և Իռլանդիայի անդամակցությամբ:

Եվրոպական տնտեսական համագործակցության նպատակներն էին.

- մասնակից երկրների միջև առևտրի բոլոր սահմանափակումների վերացումը,
- երրորդ երկրների հետ առևտրի ընդհանուր մաքսային տուրքերի սահմանումը,
- «մարդկանց, կապիտալի և ծառայությունների» ազատ տեղաշարժի սահմանափակումների վերացումը,
- տրանսպորտի և գյուղատնտեսության ոլորտներում ընդհանուր քաղաքականության մշակումը և իրականացումը,
- միասնական տարադրամի միության ստեղծումը,
- հարկային համակարգի միասնականացումը,
- անդամ երկրների օրենսդրությունների մերձեցումը,
- փոխհամաձայնեցված տնտեսական քաղաքականության սկզբունքների մշակումը:

Այս նպատակների իրագործման համար ստեղծվեց համալիր կառավարման կառույց, որի մեջ մտնում էին ԵՏՀ նախարարների խորհուրդը, Եվրահանձնաժողովը, Եվրոպական խորհուրդը, Եվրոպական դատարանը և Եվրախորհրդարանը:

ԵՏՀ-ն առաջնային նպատակ հռչակեց կազմակերպության անդամ երկրների համար կապիտալի, ապրանքների, ծառայությունների և աշխատուժի միասնական շուկայի ձևավորումը: Այս նպատակով ստեղծվեց Մաքսային միությունը:

Մաքսային միության շրջանակում՝

- վերացվել են ԵՏՀ անդամ պետությունների միջև փոխադարձ առևտրի բոլոր սահմանափակումները,
- սահմանվել է երրորդ երկրների հետ առևտրի միասնական մաքսատուրք,
- հաստատվել է կապիտալի, վարկերի, դրամական փոխանցումների, մատուցվող ծառայությունների ազատություն,
- ապահովվել են աշխատուժի ազատ տեղաշարժը և բնակության վայրի ազատ ընտրությունը:

Այս բոլոր միջոցառումները նպաստեցին արդյունաբերության միասնացմանը, նրա ճյուղային և տարածքային միավորների ձևավորմանը:

ԵՏՀ ագրարային քաղաքականությունը հիմնվում էր գնային միասնական համակարգի ձևավորման վրա, որը երաշխավորում էր անդամ երկրներում գյուղատնտեսական շատ մթերքների միասնական նվազագույն գնի սահմանումը:

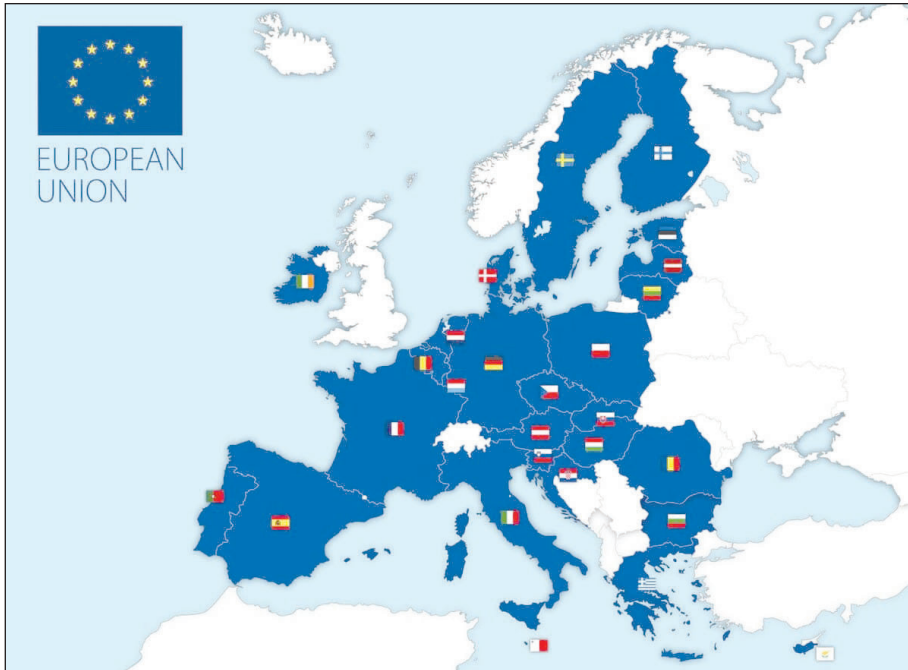
Ընդհանուր շուկայի ձևավորումը արագացրեց ԵՏՀ անդամ երկրների ազգային մոնոպոլիաների վերափոխումը վերազգայինի: ԵՏՀ զարգացումը հանգեցրեց անդամ երկրների «փակ» ազգային տնտեսությունների վերափոխմանը արտաքին շուկային միտված միասնական տնտեսական համակարգի:

Եվրամիության ձևավորման **երկրորդ փուլը** (1970–ականների կեսերից մինչև 1980–ականների կեսերը) համարվում է լճացման շրջան, որը ժամանակավորապես կասեցրեց եվրոպական ընտանիքի ընդլայնումը: Խորացավ Եվրոպական համագործակցության երկրների ազգային տնտեսությունների զարգացման տեմպերի անհամամասնությունը: Դրա օրինակ է 1981 թ. տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակ ունեցող Հունաստանի անդամակցությունը ԵՏՀ–ին:

Եվրահամագործակցության երկրներն ընդունեցին եվրոպական տարադրամային համագործակցության ծրագիրը, արտաքին քաղաքականության հարցերում ձևավորեցին փոխհամաձայնեցված գործողությունների մեխանիզմ:

Չնայած Եվրահամայնքի երկրների միջև մաքսատուրքերը վերացվել էին դեռ 1968 թ., ապրանքաշրջանառությունը լիովին ազատ չէր, և ազգային օրենսդրություններում, այս խնդրի հետ կապված, առկա էին տարբեր մոտեցումներ: Դրանց հաղթահարմանը նպաստեց 1987 թ. ուժի մեջ մտած «Միասնական եվրոպական ակտը», որը, լինելով վեցամյա ծրագիր, միասնական առևտրի և միասնական շուկայի ձևավորման գործընթացի իրավական հիմքն էր ապահովում:

Երրորդ փուլը (1980–ականների երկրորդ կեսից մինչև 1990–ականների սկիզբ) նշանավորվեց Եվրոպական համագործակցության հետագա ընդլայնմամբ: 1986 թ. Իսպանիայի և Պորտուգալիայի անդամակցությունը նույնպես բացասաբար ազդեց տնտեսության զարգացման վրա, քանի որ մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ–ի բաժնով այդ երկրները գրեթե կրկնակի զիջում էին ԵՏՀ անդամ մյուս երկրներին: «Միասնական եվրոպական ակտով» ամրագրվել էր նաև ԵՏՀ հիման վրա Եվրամիության ստեղծումը:

Նկ. 6-2. ԵՄ անդամ երկրները (մանրամասն՝ տե՛ս այս դասի վերջում տրված հղումը)

Եվրոպական համագործակցության զարգացման **չորրորդ փուլը** (1990–ականնե-
րի կեսերից XXI դարի սկիզբ) նշանավորվեց միասնական տնտեսական տարածքի
ձևավորմամբ և արդեն ԵՏՀ անդամ 15 երկրների կողմից **Եվրոպական միության**
ստեղծման վերաբերյալ պայմանագրի ստորագրմամբ (Մասստրիխտ, 1992 թ.): Սա
Եվրոպական տնտեսական միասնացման որակապես նոր փուլ է:

ԵՄ ներսում ստեղծվեց Եվրոպական միասնական բանկ, և ներդրվեց միասնա-
կան տարադրամ **եվրո**: 2024 թ. դրությամբ ազգային դրամի փոխարեն եվրոն գոր-
ծում է ԵՄ անդամ 20 երկրում: Ձևավորվեց միասնական եվրոպական տարածք՝
առանց ներքին սահմանների: ԵՄ շարունակական զարգացումն ու ընդլայնումը այ-
սօր էլ ընթանում են բազմաթիվ ներքին հիմնախնդիրների պայմաններում, որոնք
առավել սրվում են նոր երկրների անդամակցության պարագայում: Վերջիններիս
տնտեսական, քաղաքական համակարգերի տարբերությունները, զարգացման մա-
կարդակը որոշակիորեն արգելակում են ԵՄ զարգացման տեմպերը: Այնուամենայ-
նիվ, անդամ երկրների համար ԵՄ–ն դարձել է համաշխարհային շուկայում մրցու-
նակ տնտեսություն ունենալու միակ հեռանկարը: 2025 թ. դրությամբ ԵՄ անդամ
երկրների թիվը 27 է:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

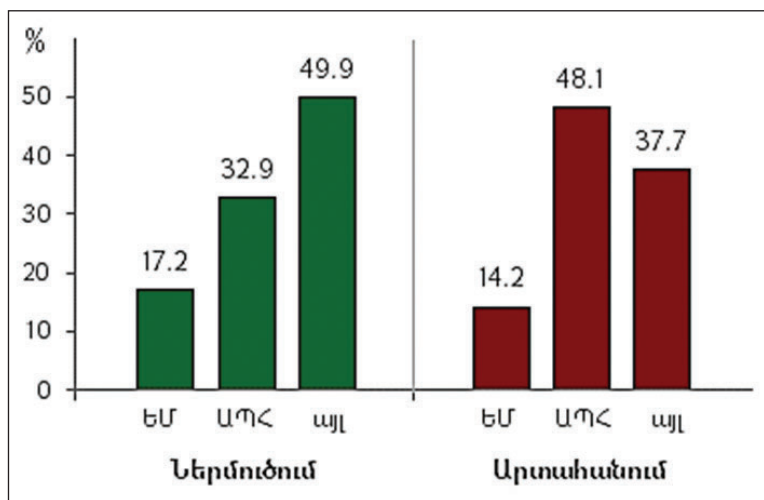
Եվրոյի նշանը հունական էպսիլոն (**Ե**) տառի և երկու զուգահեռ գծերի հա-
մադրություն է: Էպսիլոնը «Եվրոպա» բառի առաջին տառն է, և խորհրդա-

նշում է եվրոպական քաղաքակրթության զարգացումը, իսկ զուգահեռ գծերը խորհրդանշում են կայունություն:

ՀԻՇԵՔ

Հայաստանի անկախացումից հետո խորանում են ԵՄ և Հայաստանի միջև տնտեսական ու քաղաքական փոխհարաբերությունները: Այսօր ԱՊՀ-ն և ԵՄ-ն Հայաստանի խոշոր առևտրային գործընկերներից են. 2022 թ. ՀՀ-ից ապրանքների արտահանման 48,1%-ը բաժին է ընկել ԱՊՀ-ին, 14,2%-ը՝ ԵՄ-ին, ներմուծման 32,9%-ը՝ ԱՊՀ-ին, 17,2%-ը՝ ԵՄ-ին (Նկ. 6-3): Իրականացվում են աշխատանքներ հայաստանյան տարբեր ընկերությունների արտադրանքը եվրոպական չափորոշիչների պահանջներին համապատասխանեցման ուղղությամբ:

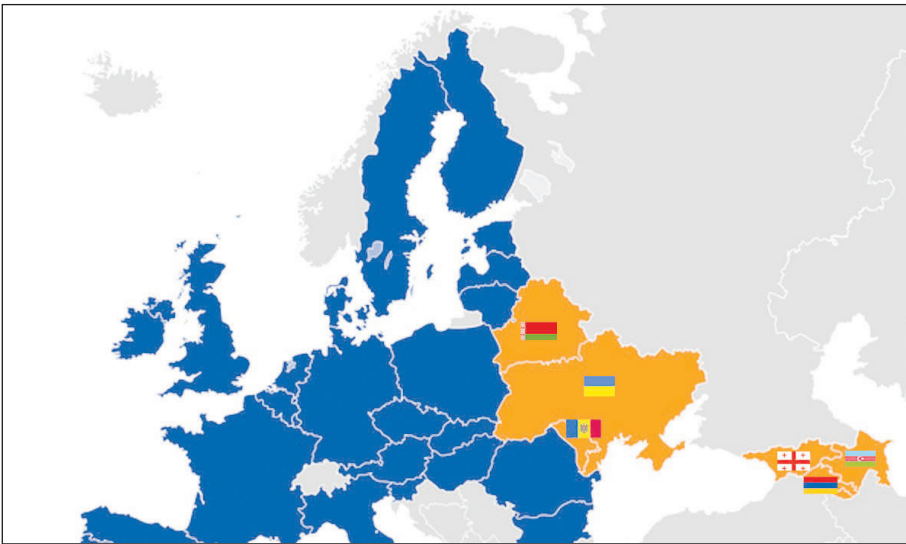

Նկ. 6-3. Ապրանքների՝ ՀՀ ներմուծման և ՀՀ-ից արտահանման բաժինները (ԵՄ, ԱՊՀ, այլ երկրներ, %), 2022 թ.

Մեծացել է նաև եվրոպական երկրների քաղաքական աջակցությունը Հայաստանին ՀՀ կողմից օրենսդրական և առհասարակ տարբեր ոլորտների բարեփոխումների ուղղություններով, իսկ ԵՄ անդամ Ֆրանսիան ռազմական ոլորտում ուղղակի աջակցում է մեր երկրին (ռազմատեխնիկական, զինված ուժերի կադրերի պատրաստման, վերապատրաստման և այլ ուղղություններ):

Հայաստանի Հանրապետությունը անդամակցում է 2009 թ. մարտից ընդունված՝ ԵՄ Արևելյան գործընկերության Նոր ծրագրին, որին անդամակցում են նաև ԱՊՀ վեց երկրներ (Նկ. 6-4): Սա եվրամիություն-Արևելք միասնացման գործընթացների ընդլայնման հեռանկարային ծրագիր է: 2017 թ. Հայաստանի և ԵՄ միջև ստորա-

գրվեց համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիրը, որը ևս մեկ քայլ է ՀՀ-Եվրամիության համագործակցության ընդլայնման գործընթացում:

Նկ. 6–4. ԵՄ Արևելյան գործընկերության ծրագրին անդամակցող ԱՊՀ 6 երկրները

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ԵՄ–ում բազմակողմանի միասնացմանը զուգահեռ ընթանում են նաև ապա–միասնացման գործընթացներ: Դրա դրսևորումներից է 2020 թ. ԵՄ կազմից Մեծ Բրիտանիայի դուրս գալը: Օգտվելով համացանցից՝ ուսումնասիրեք և քննարկեք ԵՄ միասնացման գործընթացները: Առաջարկեք դրանցից խուսա–փելու մոտեցումներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնորոշեք միջազգային տնտեսական ու քաղաքական միասնացումը: Ինչ–հով են պայմանավորված պետությունների՝ տարբեր ուղղություններով մի–ասնացման գործընթացները:
2. Բացատրեք ժամանակակից արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության ձևավորման սոցիալական պայմանները:
3. Ժամանակակից եվրոպական ինչ հիմնարար արժեքներ ձևավորվեցին ավատատիրության խորքում:
4. Վերլուծեք, թե ինչ նշանակություն ունեցան արևմտաեվրոպական քաղա–քակրթության զարգացման գործում արդյունաբերական կապիտալիզմը, ռեֆորմացիան և քրիստոնեական–բողոքական բարոյական նորմերի տա–րածումը:
5. Ներկայացրեք այն գործընթացները, որոնք Երկրորդ աշխարհամարտից հետո նպաստեցին եվրոպական միասնացմանը:

6. Մեկնաբանե՞ք տարածաշրջանային միասնացման նպատակները, որոնք հետապնդում է Եվրոպական միությունը:
7. Ներկայացրե՞ք համագործակցությունը ՀՀ և ԵՄ միջև. փորձե՞ք կանխատեսել դրա ապագան:

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Հայաստանի կամ մեկ այլ երկրի օրինակով ուսումնասիրե՞ք ԵՄ-ի դերակատարումը բնապահպանական խնդիրների լուծման գործում: Ինչպիսի քաղաքականություն է վարում և ինչ միջոցներ է ձեռնարկում ԵՄ-ն շրջակա միջավայրի պաշտպանության համար:

Աշխատանքը նախատեսված է խմբային կատարման համար:

Անցե՞ք հղումով և դիտե՞ք տեսանյութ՝ Եվրոպական միության ստեղծման մասին:

§ 7. ԱՄՓՈՓԻՉ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞վ է պայմանավորված տարածաշրջանային բազմազանությունը աշխարհում: Ինչպե՞ս են առաջանում միասնական և բաղադրիչային տարածաշրջանները: Նշե՞ք դրանց հատկանշական գծերը և հիմնական տարբերությունները:
2. Որո՞նք են երկրագնդի ինքնատիպ տարածաշրջանները: Ինչպե՞ս են դրանք ձևավորվում: Փորձե՞ք դրանք պատկերել ուրվագծային քարտեզի վրա:
3. Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես ինքնատիպ տարածաշրջանի ձևավորման գործում ո՞ր գործոններն են վճռական դեր կատարում: Որո՞նք են ՀՀ ինքնատիպության դրսևորման հիմնական գծերն ու հատկանիշերը:
4. Տարածաշրջանների ինքնատիպության ձևավորման գործում ի՞նչ դեր է խաղում աշխարհագրական դիրքը: Բերե՞ք ինքնատիպ տարածաշրջանների օրինակներ, որոնց բնության և տնտեսության ձևավորման գործում որոշիչ դեր է խաղում աշխարհագրական դիրքը:
5. Բացատրե՞ք, թե բնական պայմանները և ռեսուրսները ո՞ր ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորմանն են ակտիվորեն մասնակցում: Թվարկե՞ք և ներկայացրե՞ք դրանց հատկանշական գծերը: Բերե՞ք օրինակներ:
6. Բացատրե՞ք, թե հասարակական գործոնները ո՞ր ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորմանն են ակտիվորեն մասնակցում: Թվարկե՞ք և ներկայացրե՞ք դրանց հատկանշական գծերը: Բերե՞ք օրինակներ:
7. Հիմնավորե՞ք քաղաքակրթությունների կարևոր դերը ինքնատիպ տարածաշրջանների ձևավորման գործում:
8. «Մարդ–բնություն» փոխհարաբերությունները ինչպե՞ս են փոփոխվում տարբեր տիպի տարածաշրջաններում:
9. Ինչպե՞ս են ձևավորվում ուրբանիզացված տարածաշրջանները: Որո՞նք են դրանց հատկանշական գծերը: Ներկայացրե՞ք աշխարհի ուրբանիզացված տարածաշրջանների համեմատական վերլուծությունը:
10. Նշե՞ք տնտեսական սրընթաց աճ արձանագրած տարածաշրջաններն ու երկրները և դրանց աշխարհագրական առանձնահատկությունները:
11. Որո՞նք են լեռնային տարածաշրջանների բնության, բնակչության և տնտեսության բնորոշ հատկանիշերը: Օգտագործելով լեռնային տարածաշրջանների զարգացման համաշխարհային փորձը՝ նշե՞ք Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես լեռնային տարածաշրջանի զարգացման բնորոշ գծերը:
12. Որո՞նք են չորային տարածաշրջանների բնության, բնակչության և տնտեսության բնորոշ գծերը, աշխարհագրական տարածման օրինաչափությունները:

13. Որո՞նք են տարածաշրջանային միասնացման հիմնական ուղղություններն ու բնորոշ գծերը Եվրոպայում, փորձե՞ք գնահատել միասնացման հնարավորությունները աշխարհի այլ տարածաշրջաններում:
14. Որո՞նք են Ձեր մարզի՝ որպես ինքնատիպ տարածաշրջանի բնորոշ հատկանիշները:

Թեմա 2

ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

§ 8. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Համամոլորակային հիմնախնդիրներ — երկրագունդն ընդգրկող և ամբողջ մարդկությանը հետաքրքրող հիմնախնդիրներ, որոնց լուծման համար պահանջվում է բոլոր ժողովուրդների և երկրների գործողությունների միասնությունը:

Կայուն զարգացում — շրջակա միջավայրը, տնտեսական զարգացումը և մարդկանց բարեկեցությունն իրար կապող եռամիասնական համակարգ՝ շրջակա միջավայրի նվազագույն կորուստներով հասնելու զարգացման առավելագույն արդյունքների:

Գլոբալիստիկա — աշխարհագրության ուղղություն, որը զբաղվում է համամոլորակային հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Մեր մոլորակում տեղի ունեցող գործընթացներն իրենց դերն ունեն ինչպես Երկրի՝ որպես տիեզերական մարմնի, այնպես էլ Երկրի վրա ապրող մարդկության համար: Երկրակեղևի և նրանում տեղի ունեցող փոփոխությունների ուսումնասիրությամբ մարդկությունը զբաղվել է դեռ վաղ ժամանակներից: Իսկ ահա բնության և հասարակության մեջ տեղի ունեցող գործընթացները մարդկության համար առավել կարևոր են դարձել վերջին 6–7 տասնամյակներին: Վերջինս պայմանավորված է **մարդկության գոյատևման խնդրով**:

Աշխարհում համամոլորակային հիմնախնդիրների առաջացման համար օբյեկտիվ նախադրյալներ են հանդիսացել մարդկության ծայրահեղ անհավասարաչափ սոցիալ–տնտեսական, ժողովրդագրական, գիտատեխնիկական, բնապահպանական և մշակութային զարգացումները: Արդի դարաշրջանի համար հաճախ օգտա-

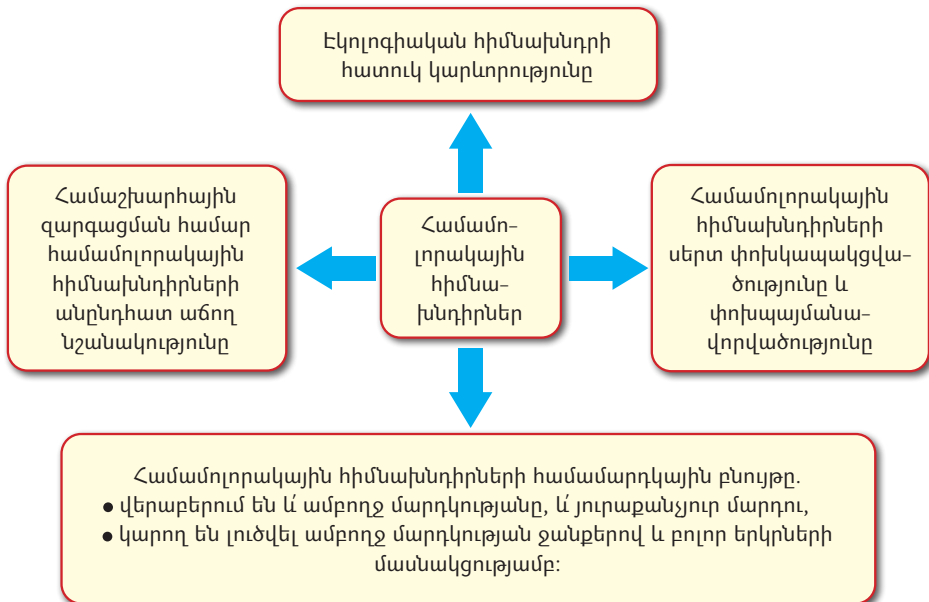
գործվում է «համամոլորակային հիմնախնդիրների դարաշրջան» արտահայտությունը:

ՀԵՏԱՐՔԻՐ Է

Համաշխարհային առողջապահության կազմակերպության տվյալներով շրջակա միջավայրի աղտոտումը (օդի, ջրի, հողի) ամեն տարի խլում է 9 միլիոն մարդու կյանք, ինչը գերազանցում է ինֆեկցիոն հիվանդություններից ու դիաբետից մահացության թիվը:

Համամոլորակային հիմնախնդիրներն իրական սպառնալիք են ստեղծում մարդկության գոյության համար կամ էլ սահմանափակում են նրա զարգացումը: Իրենց բնույթով համամոլորակային հիմնախնդիրները տարբեր են, սակայն բոլորը համակված են մարդկության աշխարհագրական միասնության և կենսակայունության գաղափարով:

Նկ. 8-1. Ժամանակակից համամոլորակային հիմնախնդիրների առանձնահատկությունները

Ներկայումս առավել հրատապ են համամոլորակային հետևյալ հիմնախնդիրները.

1. խաղաղության պահպանության հիմնախնդիրը,
2. բնապահպանական հիմնախնդիրը,
3. զարգացող երկրներում բնակչության արագ աճի հետևանքով առաջացած ժողովրդագրական հիմնախնդիրը,

4. թույլ զարգացած երկրներում միլիոնավոր մարդկանց մշտական թերսնման և սովի հետ կապված պարենային հիմնախնդիրը,
5. մոլորակի հանքահումքային և բնական այլ ռեսուրսների սահմանափակվածության հետ կապված էներգետիկ և հումքային հիմնախնդիրը,
6. զարգացող երկրների հետամնացության հաղթահարման հիմնախնդիրը, որը երկրագնդի որոշ տարածաշրջաններում դրսևորվում է առավել ցայտուն,
7. Համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդիրը՝ առաջին հերթին կապված նրա կենսաբանական արդյունավետության և աղտոտման հետ,
8. տարածքային և ազգային հակամարտությունների հիմնախնդիրը,
9. կլիմայի փոփոխության հիմնախնդիրը:

Համամոլորակային հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել համաշխարհային տնտեսության զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններն ու միտումները (այդ թվում՝ ԳՏՀ ազդեցությունը), սոցիալական գործոնների դերը (մոլորակի բնակչության արագ աճը, պետությունների փոխազդեցության մեծացումը):

Վերջին հարյուրամյակում տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրներում խոշորամասշտաբ տնտեսական գործունեությունն իր հետ բերում է ոչ միայն դրական, այլև բացասական հետևանքներ, այդ թվում՝

- բնական ռեսուրսների կտրուկ և ոչ միշտ արդարացված սպառում,
- շրջակա միջավայրի և մարդկանց կյանքի էկոլոգիական պայմանների վատթարացում,
- զարգացած և զարգացող երկրների միջև սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակների անհամաչափության մեծացում,
- զանգվածային ոչնչացման զենքի ստեղծում, որը սպառնում է մարդկային քաղաքակրթությանը:

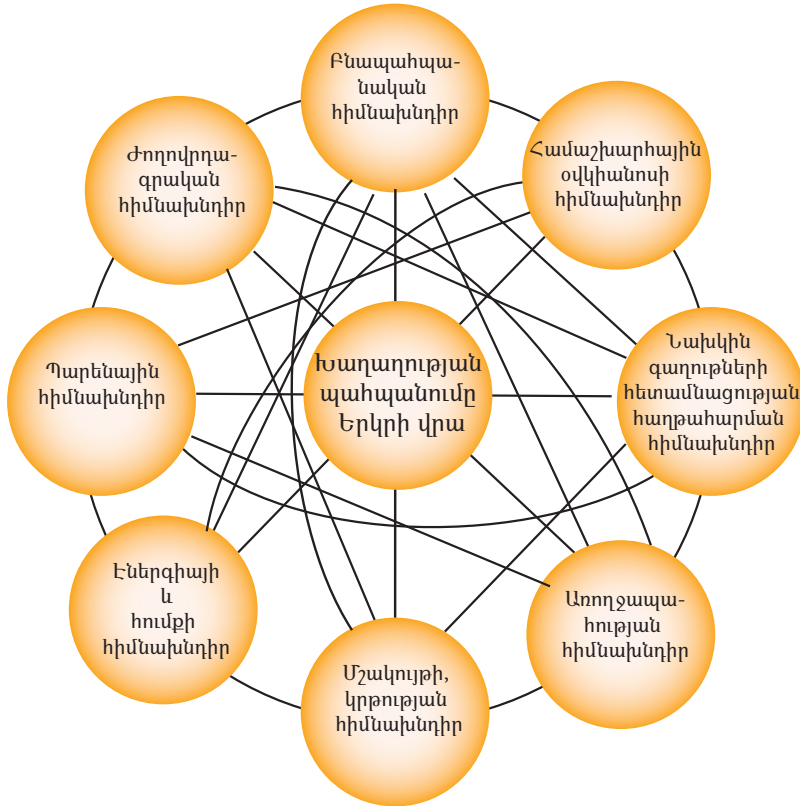
ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Քննարկե՛ք՝ ինչ ազդեցություն կարող է ունենալ կլիմայի փոփոխությունը մեր տարածաշրջանի վրա:

Համամոլորակային հիմնախնդիրների ընդհանուր հատկանիշերն են.

1. համամոլորակային մասշտաբները և դրսևորման սրությունը,
2. համալիրային բնույթը (բոլոր հիմնախնդիրները սերտորեն փոխկապակցված են),
3. համամարդկային բնույթը,
4. մարդկության պատմության հետագա ընթացքի կանխորոշման առանձնահատկությունն այս կամ այն տեսակետից,
5. դրանց լուծման հնարավորությունը միայն համաշխարհային հանրության միավորված ջանքերով:

Հիմնախնդիրների գերակայության աստիճանը ժամանակի ընթացքում կարող է փոփոխվել: Եթե XX դարի երկրորդ կեսին առավել արդիական էր համաշխարհային պատերազմի կանխման հիմնախնդիրը, ապա ներկայումս գերակա են բնապահպանական և ժողովրդագրական հիմնախնդիրները:

Նկ. 8-2. Համամոլորակային հիմնախնդիրների փոխադարձ կապը

Աշխարհում շարունակվում է զենքի համաշխարհային առևտուրը, դեռևս շատ են զինված բախումները: Եվրոպական տարբեր երկրներում տեղի ունեցած ահաբեկչությունները ցույց տվեցին այդ հիմնախնդրի խիստ վտանգավորությունը մարդկության համար:

Զարգացող երկրներում ապրող ավելի քան 1,3 մլրդ մարդ դեռևս աղքատության շեմից ցածր պայմաններում է, որի պատճառով այդ երկրներում առաջանում են պարենային, առողջապահական, բնապահպանական և այլ հիմնախնդիրներ:

Երկրագնդի՝ օգտագործման համար պիտանի հողերի (առանց անապատների և լեռների) շուրջ 25%-ը վատթարացման վիճակում է, որի հետևանքով նվազում է դրանց արդյունավետությունը: Դա վտանգի տակ է դնում մոտ 1 մլրդ մարդու համար գոյության միջոցների ստեղծումը: Տարեցտարի ավելանում են բնակեցված տարածքները:

Համամոլորակային հիմնախնդիրները սերտորեն փոխկապակցված են. չի կարելի լուծել մեկը՝ ուշադրություն չդարձնելով մյուսներին:

Խաղաղության պահպանման և միջուկային պատերազմի կանխման հիմնախնդիրը կարելի է համարել առաջնային, քանի որ դրա լուծմամբ պայմանավորված է ոչ միայն երկրագնդի վրա կյանքի գոյության, այլև սպառազինման նպատակով ծախսվող հսկայածավալ միջոցները մյուս հիմնախնդիրների լուծման համար օգտագործելու հարցը:

Բնապահպանական հիմնախնդիրը պայմանականորեն կարելի է համարել երկրորդը: Շրջակա միջավայրի նկատմամբ անփույթ վերաբերմունքը կարող է սպառնալ մարդկության գոյությանը:

Միմյանց հետ սերտորեն կապված **պարենային և ժողովրդագրական հիմնախնդիրների** լուծումը բազմաթիվ թելերով կապված է շրջակա միջավայրի պահպանության, Համաշխարհային օվկիանոսի պահպանության և յուրացման, հանքահումքային հիմնախնդիրների հետ:

Ըստ էության՝ համամոլորակային հիմնախնդիրները համամոլորակային հաշվեկշիռներ են: Միայն դրանց հավասարակշռության պայմաններում աշխարհը կարող է բնականոն զարգացում ունենալ: Հավասարակշռության խախտումները հղի են ամենալուրջ հետևանքներով, ընդհուպ մինչև մարդկության ոչնչացման սպառնալիքը:

Մարդկության ապագայի վերաբերյալ որոշ տեսակետներ իրենց արտացոլումն են գտել համամոլորակային գիտական վարկածներում: Դրանցից առավել հայտնի են **ջերմոցային էֆեկտի, երկրագնդի բնակչության թվի կայունացման և Օյկումենապոլիսի (համաշխարհային քաղաքի) վարկածները:**

Համամոլորակային հիմնախնդիրների հետ կապված՝ գիտնականների կողմից արվել և արվում են տարբեր կանխատեսումներ, առաջ են քաշվել վարկածներ և նախագծեր: Համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծումը կախված է ինչպես մարդկության ջանքերի համատեղումից, այնպես էլ առանձին երկրների ու տարածաշրջանների գործունեությունից: Պետք է գործի «**Մտածել համամոլորակային, գործել տեղային մասշտաբով**» սկզբունքը:

Մարդկությունը դեռևս չի հայտնաբերել ժամանակակից համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծման միջոցը, սակայն բնականոն զարգացման ուղին արդեն որոշված է. դա **կայուն զարգացման** ուղին է: Ներկայումս աշխարհի բազմաթիվ երկրներ օրենքներ են ընդունել, որը հասարակությանը տանելու է կայուն զարգացման ուղիով: Կայուն զարգացումը հասարակության և բնության զարգացման կառավարելի գործընթաց է, որը պետք է նպաստավոր նախադրյալներ ապահովի բնության պահպանության ու մարդու կյանքի համար: Կայուն զարգացման հայեցակարգի կենտրոնում հասարակական առաջընթացի և մարդկանց շահերի գաղափարն է:

Հասարակության կայուն զարգացման ռազմավարությունն ունի երեք գլխավոր բաղադրիչ:

Առաջինը բնապահպանական կայուն զարգացումն է: Մարդկությունը պետք է սահմանափակի ինչպես բնությունից վերցրած ռեսուրսների ծավալները, այնպես էլ իր գործունեության ընթացքում բնությանը հանձնվող թափոնների քանակը:

Երկրորդը տնտեսական կայուն զարգացումն է, ըստ որի՝ պետք է հասնել տնտեսական աճի բարենպաստ մակարդակի՝ բնության և հասարակության միջև ապահովելով հավասարակշռություն:

Երրորդը սոցիալական կայուն զարգացումն է, որը ենթադրում է ժողովրդագրական հիմնախնդրի լուծում և զբաղվածության ապահովում, կյանքի որակի և կենսամակարդակի բարձրացում և այլն:

Մարդկության համամոլորակային հիմնախնդիրները բազմազան են, սակայն դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբի (այդպիսի դասակարգման հիմքում կարող են լինել տարբեր չափորոշիչներ՝ դրսևորման սրությունը, ծագման հատկանիշը և այլն)։

1. **Հասարակական բնույթի հիմնախնդիրներ** են միջուկային պատերազմի կանխումը, աշխարհի կառավարելիությունը, թույլ զարգացած երկրների հետ տամնացության հաղթահարումը և այլն:
2. Առավելապես **բնատնտեսական բնույթի** հիմնախնդիրներ (էկոլոգիական, հումքային, էներգետիկական, Համաշխարհային օվկիանոսի, պարենային և այլն):
3. Առավելապես **սոցիալական** բնույթի հիմնախնդիրներ (ժողովրդագրական, ազատության և ժողովրդավարության պակասի, մշակույթի և բարոյականության ճգնաժամի, միջէթնիկական հակամարտությունների, մարդկանց առողջության, ուրբանիզացիայի և այլն):
4. **Խառը բնույթի հիմնախնդիրներ**, որոնք չլուծելն անխուսափելիորեն հանգեցնում է մարդկանց զանգվածային զոհերի (բնական աղետներ, արտադրական վթարներ, տարածաշրջանային հակամարտություններ, կազմակերպված հանցագործություններ, ահաբեկչություններ և այլն):
5. **Գիտության առաջընթացի հետ կապված հիմնախնդիրներ** (մերձերկրային և միջմոլորակային տարածության յուրացում, երկրի ներքին կառուցվածքի ուսումնասիրություններ, կլիմայի երկարաժամկետ կանխատեսում և այլն):
6. Բազմաթիվ **փոքր հիմնախնդիրներ**՝ առավելապես սոցիալական և հոգեբանական (բյուրոկրատիա, էգոցենտրիզմ և այլն),

Գլոբալ հիմնախնդիրների շատ երկար շարքում քիչ չեն այնպիսիները, որոնք նախևառաջ առանձնանում են աշխարհագրության հետ սերտ կապով (էկոլոգիական հիմնախնդիրներ, երկրագնդի կլիմայի երկարաժամկետ կանխատեսումը, էներգետիկական, հումքային, օվկիանոսի ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, բնական աղետալի երևույթները՝ երկրաշարժեր, ցունամիներ, չափազանց ցուրտ ձմեռներ, երաշտներ, հրաբուխների ժայթքում և այլն), որոնցից առավել մեծ չափով տուժում են զարգացող երկրները: Կարելի է նշել նաև համամոլորակային այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են **ուրբանիզացիան**, որը կտրուկ կերպով փո-

խում է միլիոնավոր մարդկանց կյանքը և մշակույթը, հիվանդությունների (խոլերայի, ժանտախտի, քնային հիվանդության և այլն) տարածումը, որոնք առանձնա՝ նում են աշխարհագրական օջախայնությամբ և այլն:

Գլոբալ հիմնախնդիրները սկզբնապես ձևավորվում են տարածաշրջանային կամ տեղական մակարդակով: Սխալ է այն մոտեցումը, որ գլոբալ պետք է համարել այն երևույթները, որոնք դրսևորվում են ամենուրեք: Այսպես, զարգացած երկրների բնակչության համար չկա սովի և թերսնման վտանգ: Սակայն դրանք, միևնույնն է, համարվում են գլոբալ, քանի որ ցանկացած հիմնախնդրի համամոլորակային լի՝ նելը որոշվում է նրանով, թե որքան կարևոր է մարդկության համար:

Երկիր մոլորակի գլոբալ հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ զբաղվում է **գլոբալիստիկա** գիտությունը: Գլոբալիստիկայով զբաղվում են ամենատարբեր ոլորտների մասնագետները՝ սոցիոլոգները, փիլիսոփաները, երկրաբանները և, իհարկե, աշխարհագետները: Աշխարհագրությունը համամոլորակային հիմնախնդիրներն ուսումնասիրում է դրանց տարածական դրսևորման տեսանկյունից և առավել լայն առումով է դիտում գլոբալ հիմնախնդիրները, քանի որ այն **համալիր գիտություն** է (և՛ բնաշխարհագրական է, և՛ հասարակական աշխարհագրական, և՛ սոցիալական է, և՛ բնագիտական): Աշխարհագրության այս, թվում է, թե հակասալկան բնույթը նրա գլխավոր առավելությունն է ժամանակակից միջգիտական հետազոտություններում: Հենց այդ պատճառով էլ աշխարհագրության մեջ ձևավորվել է նոր՝ գլոբալիստիկա ուղղությունը:

Ըստ էության՝ գլոբալ հիմնախնդիրների լուծումը հանգում է մեկ գլխավոր խնդրի լուծման՝ ստեղծել պայմաններ **քաղաքակրթության** հետագա զարգացման համար: Սա նշանակում է, որ մարդկության բոլոր սուր հիմնախնդիրները օրգանապես փոխկապակցված են: Հետևաբար ժամանակակից աշխարհում այն հսկայական միջոցները, որ ծախսվում են սպառազինության վրա, կարող են օգտագործվել շրջալկա միջավայրի պահպանության, սովի, բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների լուծման համար:

Մարդկության համամոլորակային հիմնախնդիրների միջև կան բազմակողմանի և սերտ կապեր: Այսպես, թույլ զարգացած երկրներում բնակչության կողմից ընտանիքի պլանավորման գործընթացի յուրացումը հնարավորություն կտա այդպիսի երկրներում լուծելու բնակչությանը պարենամթերքով ապահովելու խնդիրը, իսկ սովի և թերսնման վերացումը կօգնի հաղթահարելու աղքատությունը և հիվանդությունները: Գլոբալ մյուս հիմնախնդիրների հետ սերտ կապեր ունի ունի նաև Համաշխարհային օվկիանոսի յուրացման խնդիրը: Վերջինիս ռեսուրսների օգտագործումը թույլ կտա լուծել (կամ մեղմացնել) հումքային, էներգետիկական և պարենային հիմնախնդիրները:

Մարդկության համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծումը (կամ դրանց հետևանքների մեղմացումը) մեծ չափով կախված է նաև բոլոր երկրներում սոցիալական վերափոխումներից, նախկինում ձևավորված տնտեսական, քաղաքական, ինչպես նաև գաղափարական արժեքների վերագնահատումից:

Այսպիսով՝ համամոլորակային հիմնախնդիրները մարդկության զարգացման հետևանքներն են, և դրանք կարելի է բուժել միայն մոլորակի բոլոր ժողովուրդների համատեղ ուժերով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ գործոններ են նպաստել համամոլորակային հիմնախնդիրների առաջացմանը:
2. Ինչ սպառնալիքներ են ստեղծում համամոլորակային հիմնախնդիրները երկիր մոլորակի և մարդկության համար:
3. Ո՞րն է պատճառը, որ համամոլորակային հիմնախնդիրներն ունեն փոխկապակցվածություն:
4. Ինչ է տալիս մարդկությանը համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծումը:
5. «Աշխարհագրություն» գիտությունն ինչ կապ ունի համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծման հետ:
6. Համամոլորակային այս կամ այն հիմնախնդրի լուծումն ինչ կարող է տալ ՀՀ-ին:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Բաժանվեք խմբերի, ընտրեք տրված թեմաներից մեկը, պատրաստեք պատահ կամ տեսասահիկ: Ձեր աշխատանքները ներկայացրեք դասարանում, ապա քննարկում ծավալեք դրանց շուրջ:

1. Համամոլորակային սոցիալական բնույթի հիմնախնդիրները:
2. Համամոլորակային խառը բնույթի հիմնախնդիրները:
3. Կայուն զարգացման հայեցակարգը և մարդկության ապագան:

Անցեք հղումով և դիտեք տեսանյութ համամոլորակային հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

§ 9. ԲՆԱԴԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՍՈՒՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Բնական երկրահամակարգ — աշխարհագրական համեմատաբար միասեռ տարածք, որտեղ բնական միջավայրի հիմնական բաղադրիչները՝ ռելիեֆը, կլիման, ջրերը, հողերը, բուսական ու կենդանական աշխարհները, բարդ, օրինաչափ փոխազդեցության մեջ են, փոխապայմանավորված են և կազմում են մեկ միասնական ամբողջություն:

Էկոլոգիական հավասարակշռություն — բնության բաղադրիչների, բնական երևույթների և մարդածին գործոնների դինամիկ հավասարակշռություն, որն ապահովում է էկոհամակարգի երկարատև և կայուն գոյատևումը:

Բնապահպանություն — միջոցառումների համակարգ, որն ապահովում է բնական միջավայրի էկոլոգիական հավասարակշռությունը, բնական ռեսուրսների պահպանությունը և վերականգնումը:

Պլանկտոն — տարասեռ, հիմնականում փոքր օրգանիզմներ, որոնք ազատորեն սահում են օվկիանոսի ջրերի շերտերում և չեն կարողանում դիմադրել ջրային հոսանքներին:

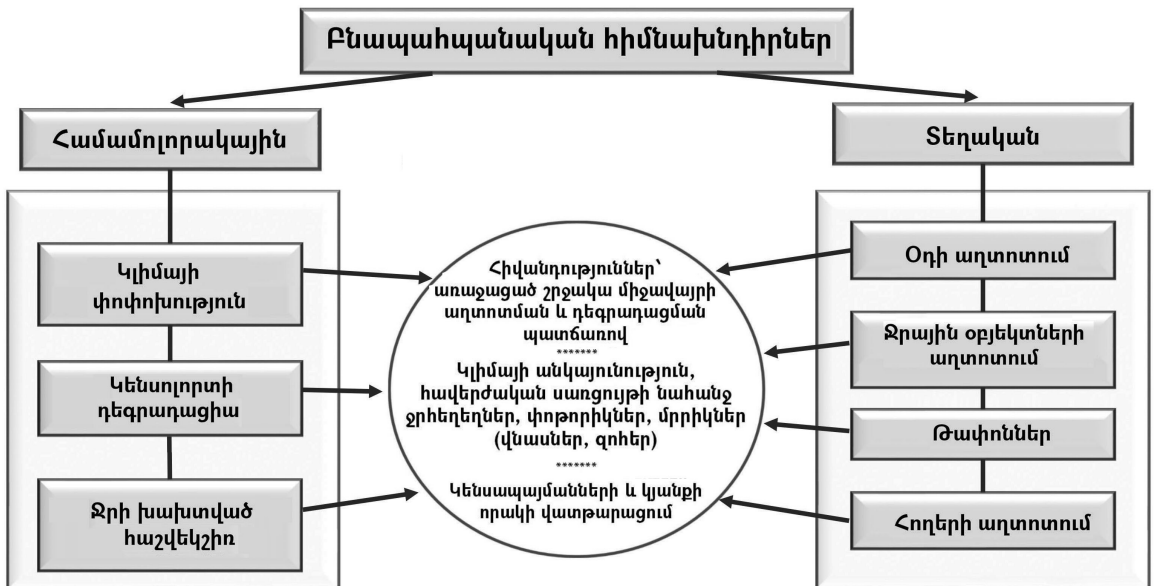
Լիպիդային պրոֆիլ — արյան կենսաքիմիական ստուգում է, որը որոշում է արյան մեջ խոլեստերինի և դրա ֆրակցիաների պարունակությունը: Այն նշանակվում է համապարփակ հետազոտության ժամանակ, երբ ցանկանում են բացահայտել սրտի կաթվածի կամ անկայուն անգինայի, այսպես կոչված, «նախաինֆարկտային վիճակի» զարգացման ռիսկերը, որն առաջանում է աթերոսկլերոզով:

XXI դարում մարդու ներգործությունը երկրագնդի բնական և հասարակական միջավայրերի վրա հասել է ահռելի չափերի, ուժեղացել է հասարակության ու բնական միջավայրի միջև կատարվող նյութափոխանակությունը, անընդհատ մեծացել է բնական ռեսուրսների կորզման ծավալները: Այս ամենը հանգեցրել է բնական երկրահամակարգում **նյութի, էներգիայի և տեղեկության** շրջապտույտների խախտման: Արդյունքում խզվում են բնության տարրերի միջև գոյություն ունեցող կապերը, խախտվում է նրանց միջև առկա **էկոլոգիական հավասարակշռությունը**, բնական միջավայրը սկսում է դեգրադացվել և մարդու ու կենդանի օրգանիզմների գոյության համար դառնում է վտանգավոր:

Այս ամենը աստիճանաբար հանգեցնում է **էկոլոգիական ճգնաժամի**, ինչը դրսևորվում է բնական միջավայրի քայքայմամբ, բարձր արդյունավետություն ունե-

ցող բնական լանդշաֆտների ավելի ցածր արդյունավետությամբ լանդշաֆտներով փոխարինմամբ և շրջակա միջավայրի բացասական ազդեցությունների պատճառով մարդկանց հիվանդացության ցուցանիշերի աճով: Էկոլոգիական բացասական ազդեցությունները չեզոքացնելու միակ ճանապարհը բնական միջավայրի բաղադրիչների միջև նյութի, էներգիայի և տեղեկույթի շրջապտույտի բնականին մոտ վիճակի վերականգնումն է, որը հնարավոր է իրականացնել բնության պահպանության բավականին ծախսատար ու համապարփակ միջոցառումների միջոցով:

Բնապահպանական համամոլորակային հիմնախնդիրները ընդգրկում են բոլոր երկրոլորտները (ջրոլորտ, քարոլորտ, մթնոլորտ, կենսոլորտ): Բնապահպանական խնդիրները հիմնականում առավել արտահայտված են տեղական մակարդակով, իսկ համամոլորակային մակարդակում առավել ուշադրության են արժանանում մարդկության վրա դրանց ազդեցությունների հետևանքները (Նկ. 9-1):

Նկ. 9-1. Բնապահպանական հիմնախնդիրները տեղական և համամոլորակային մակարդակներում

Առանձնացվում են համամոլորակային փոփոխություններ առաջացնող 13 բնապահպանական հիմնախնդիրներ:

1. **Քաղցրահամ և աղի ջրերի, հողերի, օդի աղտոտումը:** Ամեն օր երկրագնդի տարբեր հատվածներում գոյանում են բազմատեսակ թափոններ, որոնք տարբերայնորեն կամ նպատակաուղղված կուտակվում են երկրի մակերևույթի առանձնացված կամ պատահական մասերում և ջրային օբյեկտներում (լիճ, ջրամբար, օվկիանոսի մասեր և այլն): Թափոններից հատկապես վտանգավոր են նավթամթերքները և թունավոր քիմիական հեղուկները: Գետերի և

լճերի էկոհամակարգերի վրա բացասաբար են ազդում դրանց մեջ թափվող քիմիական ձեռնարկությունների թափոնները: Գրեթե ամեն տարի այս կամ այն ծովի ջրերում նավթատար նավերի վթարների կամ ծովի հատակից նավթի արդյունահանման ժամանակ նավթի արտահոսք է տեղի ունենում, ինչը, բարակ շերտով օվկիանոսի մակերևույթին փռվելով, մի շարք էկոլոգիական խնդիրների պատճառ է դառնում, որոնք հանգեցնում են նաև ծովային կենդանիների ոչնչացմանը, իսկ օվկիանոսի ջուրը դարձնում ոչ պիտանի տնտեսական նպատակներով օգտագործման համար:

2. **Երկրագնդի գերբնակեցումը:** 2024 թ. երկրագնդի բնակչությունը կազմում է ավելի քան 8,1 մլրդ մարդ, և այս ցուցանիշը բավականին արագ աճում է: Գերբնակեցման խնդիրն առաջին հերթին հանգեցնում է ռեսուրսների պակասի, ինչպիսիք են, օրինակ, քաղցրահամ ջուրը, վառելիքի պաշարները: Քաղցրահամ ջրի և վառելիքի անվերահսկելի սպառումը, մոլորակի երկրաչափական պրոգրեսիայով աճող բնակչության հետ զուգորդված, ըստ գիտնականների՝ կհանգեցնի մեր մոլորակի անխուսափելի մահվան: Որոշ հաշվարկների համաձայն՝ երբ երկրագնդի վրա մարդկանց թիվը գերազանցի 8 միլիարդը (ինչն արդեն տեղի է ունեցել) բնական ռեսուրսները արագ կսպառվեն, և մարդիկ պարզապես չեն ունենա բավարար քանակի խմելու ջուր, սնունդ և բնական վառելիք: Վերջինս ծայրահեղ հոռետեսական կանխատեսում է, սակայն գերբնակեցման հետևանքով առաջացած միայն բնապահպանական հիմնախնդիրները դառնում են վտանգավոր և անկանխատեսելի, հատկապես կլիմայի համամոլորակային փոփոխությունների համատեքստում:
3. **Երկրագնդի ջերմացումը:** Համաշխարհային բնապահպանական խնդիրները մեծապես կապված են այն փաստի հետ, որ երկրագնդի կլիման անշեղորեն փոփոխվում է: Մոլորակի բնակչության բնականոն կենսագործունեությունը, ջերմոցային գազերը, արդյունաբերական արտանետումների առաջացրած էկոլոգիական հիմնախնդիրները մեր մոլորակի չափից ավելի տաքացման հիմնական գործոններն են: Գլոբալ տաքացման էկոլոգիական հիմնախնդիրները կարող են հանգեցնել բազմաթիվ խոշոր քաղաքների վերացման, իսկ սառցադաշտերի հալվելն անխուսափելիորեն կհանգեցնի կլիմայական պայմանների փոփոխությունների: Երկրագնդի օդի բազմամյա միջին ջերմաստիճանի բարձրացման միտումը կարող է հանգեցնել երկար ժամանակ անտեսված հարուցիչների և վիրուսների արտազատմանն ու բազմացմանը:
4. **Ընդերքի ռեսուրսների սպառումը:** Օրական մեծ քանակությամբ բնական գազ, նավթ և ածուխ է սպառվում: Այս ռեսուրսների վերականգնումը երկարատև երկարաբանական գործընթացներով է պայմանավորված, որոնք տևում են հազարավոր, միլիոնավոր տարիներ, և մեծ հավանականությամբ վառելիքի պակասը կդառնա սուր խնդիր առաջիկա տասնամյակների ըն-

թացքում: Ընդերքի ռեսուրսների սպառմանը մենք մանրամասն կանդրադառնանք հաջորդ դասանյութում:

5. **Աղբի կուտակման ճգնաժամը:** Թափոնների հեռացումը կարելի է համարել աշխարհի ամենամեծ բնապահպանական խնդիրներից մեկը: Թափոնների վերամշակման ժամանակակից ձեռնարկություններ, տեխնիկական միջոցներ ամենուր չեն կառուցված, ուստի թափոնների մի մասը շարունակում է հայտնվել հողում և ջրային օբյեկտներում: Աղբի կուտակումը ներկայումս դիտարկվում է որպես ճգնաժամ, որի հաղթահարումը համամոլորակային հիմնախնդիր է: Կան փաթեթավորման որոշ տեսակներ, որոնք որպես աղբ չեն կարող ամբողջությամբ վերամշակվել, իսկ ռադիոակտիվ թափոնները ենթակա են բազմափուլ և ծախսատար վերամշակման, հեռացման և կոնսերվացման:
6. **Կենսաբազմազանության ոչնչացումը:** Կարևոր բնապահպանական հիմնախնդիր է երկրագնդի կենսաբազմազանության պահպանությունը: Քաղաքաշինությունը, մարդու գործունեության հետևանքով կենսազենոզների փոփոխությունը, որսագողությունը և բնական միջավայրի վրա այլ բացասական ազդեցությունները կենդանիների, միջատների և բույսերի որոշ տեսակների իսպառ անհետացման պատճառ են դառնում: Իսկ դրանք իրենց հերթին հանգեցնում են բնական կենսաբանական գործընթացների խաթարման, այսինքն՝ էկոհամակարգի հավասարակշռության վատթարացման:
7. **Ծովերի և օվկիանոսների ջրերի «օքսիդացումը»:** Բնապահպանական համամոլորակային հիմնախնդիր է նաև համաշխարհային օվկիանոսի ջրերում ածխաթթու գազի «արտադրության» ավելացումը: Եթե համաշխարհային օվկիանոսի ջրերի թթվայնությունը բարձրանա ներկայիս տեմպերով, ապա մոտ 80–100 տարի հետո օվկիանոսի ջուրը կդառնա ոչ պիտանի պլանկտոնի և փափկամարմինների համար: Այս ծովային բնակիչների մահը կարող է հանգեցնել ձկների, կետերի և թռչունների բազմաթիվ տեսակների անհետացմանը:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

Խաղաղ օվկիանոսի հենց մեջտեղում է «Մեծ աղբակղզին» կամ «Պլաստմասե կղզին»: Այն հայտնաբերել է գիտնական Չառլզ Մուրը: Այստեղ 100 տոննայից ավելի աղբ է կուտակվել: Կղզին գրեթե անկենդան է: Այստեղ չկան ոչ թռչուններ, ոչ ձկներ, ոչ կենդանիներ (Նկ. 13–4):

8. **Անտառային տարածքների կրճատումը:** Անտառային տարածքների մակերեսը կրճատվում է անտառահատումների և հրդեհների պատճառով: Անտառների ոչնչացումը բացասաբար է անդրադառնում մթնոլորտի և կենսոլորտի վիճակի վրա և երկրագնդի կլիմայի փոփոխության պատճառներից է (աշխարհ-

հագրության նախորդ դասարանի դասընթացից հիշե՞ք երկրագնդի անտառների կրճատման արդի միտումները):

9. **Օգոնային շերտի պահպանությունը:** Այս շերտի պահպանությունը կարևոր նշանակություն ունի մարդկանց բնականոն կենսագործունեության համար: Վերնոլորտում առաջացած օգոնային շերտը՝ կլանելով արևի ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները, դրական ազդեցություն է թողնում կենդանի օրգանիզմների և մարդու վրա: Այդ շերտի դրական ազդեցության շնորհիվ շտկվում են բջիջներում նյութափոխանակության գործընթացները. ուժեղանում է օրգանիզմների կողմից կենսաբանական ակտիվ նյութերի արտադրությունը, խթանվում է մարմնի հակաօքսիդիչ պաշտպանությունը: Դրական ազդեցությունը օգնում է նվազեցնելու արյան մեջ շաքարի, խոլեստերինի մակարդակը և նորմալացնում է արյան լիպիդային սպեկտրը: Օգոնային շերտը արգելափակում է արեգակնային ճառագայթման վնասակար ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների բացասական ազդեցությունները, իսկ դրա մեջ առաջացած «անցքերը» նվազեցնում են կենդանի օրգանիզմների և մարդկանց պաշտպանության աստիճանը: Մթնոլորտ արտանետված ֆտորքլորաձխաջրածինների (ֆրեոն գազեր) պատճառով օգոնային շերտի քայքայումը առաջ կրերի արևի ուլտրամանուշակագույն ճառագայթման մեծացման և կառաջացնի մաշկի քաղցկեղ:
10. **Քաղցրահամ որակյալ ջրի քանակի նվազումը:** Քաղցրահամ ջրային ռեսուրսների որակական սպառման գլխավոր պատճառները երկրագնդի գերբնակեցումն ու արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման անընդհատ աճող տեմպերն են: Արդեն աֆրիկյան շատ երկրներում քաղցրահամ մաքուր ջուրը արժեքավոր բնական ռեսուրս է: Քաղցրահամ ջրի որակական սպառումը նաև բնապահպանական կարևոր հիմնախնդիր է, քանի որ տեղի ունեցող շրջապտույտի միջոցով աղտոտված ջուրը էկոլոգիական անշրջելի բացասական ազդեցություններ է թողնում էկոհամակարգում: Ջրի որակական սպառումը բնապահպանական առումով սպառնալիք է նաև Եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկա աշխարհամասի բոլոր երկրների համար:
11. **Թթվային անձրևները:** Ջրոլորտի և մթնոլորտի աղտոտումը հանգեցնում է թունավոր նյութերով հագեցած տեղումների առաջացմանը: Թթվային անձրևները, թափվելով երկրի մակերևույթին, գյուղատնտեսական բուսական արտադրանքի ոչնչացման պատճառ են դառնում և խաթարում են կենսացենոզի գոյության պայմանները:
12. **Ուրբանիզացիայի գործընթացը:** Ուրբանիզացման գործընթացը նույնպես բնապահպանական բազմաթիվ խնդիրներ է առաջացնում: Ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ քաղաքների տարածումը համարվում էր մարդկության առաջընթացի դրական միտում: Սակայն մեգալոպոլիսների ավելացումը հանգեցնում է գյուղատնտեսության համար անհրաժեշտ հողատարածքների կրճատման, որի պատճառով բույսերը, միջատները և կենդանիները աստի-

ճանաբար դուրս են մղվում իրենց բնական կենսամիջավայրից, և այդ ամենը բնության վրա թողնում է անկանխատեսելի հետևանքներով բացասական ազդեցություններ:

13. Մարդկանց կյանքի որակի վատթարացումը: Բնապահպանական խնդիրների լուծմանն ուղղված աշխատանքների անբավարար մակարդակը գլոբալ առումով ավելի է սրում առկա էկոլոգիական ճգնաժամերը տեղային կամ տարածաշրջանային մակարդակներում: Բնական միջավայրի աղտոտումը, սմոգը (թունամշուշ), ջրի որակի անկումը, վարակիչ հիվանդությունների տարածումը բացասաբար են անդրադառնում մարդու առողջության վրա: Շատերը արդեն երիտասարդ տարիքում ծեռք են բերում խրոնիկական հիվանդություններ, իսկ թունավոր նյութերով թունավորումը կարող է հաշմանդամության պատճառ դառնալ:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Խմբերով քննարկեք աղբի կուտակման հիմնախնդիրը ձեր համայնքում: Ներկայացրեք առաջարկություններ այս հիմնախնդրի լուծման ուղղությամբ:

Բնապահպանական խնդիրների լուծումը պետք է մտահոգի ողջ համաշխարհային հանրությանը: Ներկայումս մշակվում են բազմաթիվ օրենքներ, որոնց պահպանումը պետք է ուժեղացնի վերահսկողությունը բնական ռեսուրսների պահպանման նկատմամբ և նվազեցնի մարդկանց արտադրական գործունեության հասցրած վնասները:

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՐԵԼԻ Է ՊԱՀՊԱՆԵԼ ԵՐԿԻՐ ՄՈԼՈՐԱԿԻ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ծանոթանալ:
2. Կառուցեք թռչնաբույն:
3. Կախեք և ժամանակին ապահովեք թռչունների սնուցման կերամաններն ու ջրամանները:
4. Կամավոր մասնակցեք կենդանիներին փրկելու, վերականգնելու և հաշվառելու նախագծերին:
5. Աջակցեք կենդանիների օգնության հիմնադրամներին:
6. Հազվադեպ օգտվեք օդորակիչից:
7. Նվազեցրեք առօրյայում անհատական ջեռուցման համակարգի մասնաբաժինը:
8. Գնեք էներգախնայող սարքեր:
9. Տնկեք ծառեր:
10. Նախընտրեք էլեկտրատրանսպորտը:
11. Ավելի շատ հեծանիվ վարեք և քայլեք:
12. Տեսակավորեք աղբը:

13. Բաժանե՛ք և վաճառե՛ք ավելորդ իրերը՝ նվազեցնելով թափոնների քանակը:
14. Իրեր փոխանակելու համար կազմակերպե՛ք և այցելե՛ք ազատ շուկաներ:
15. Ձևավորման համար օգտագործե՛ք դատարկ պլաստիկ փաթեթավորում, գործվածքների մնացորդներ և այլն:
16. Արշավների ժանամակ քայլե՛ք միայն արահետներով:
17. Անհարկի մի՛ վնասե՛ք կամ պոկե՛ք բույսերը, մի՛ կոտրե՛ք ծառի ճյուղերը:
18. Մի՛ աղմկե՛ք կամ միացրե՛ք բարձր երաժշտություն:
19. Մի՛ կերակրե՛ք վայրի կենդանիներին:
20. Մի՛ դիպչե՛ք թռչուններին կամ միջատներին:
21. Գրություններ մի՛ թողե՛ք քարերի կամ այլ բնական օբյեկտների վրա:
22. Կրակ վառելու համար օգտագործե՛ք հին կրակահորերը:
23. Մարե՛ք անպետք կրակը և ծածկե՛ք հողով:
24. Մի՛ վառե՛ք կրակ այնտեղ, որտեղ դա արգելված է:
25. Բույթյան մեջ մի՛ օգտագործե՛ք կենցաղային քիմիկատներ:
26. Թաղե՛ք օրգանական թափոնները:
27. Բացօթյա հանգստից հետո վերցրե՛ք ձեր աղբը ձեզ հետ:
28. Կամավոր մասնակցե՛ք զբոսաշրջային հայտնի վայրերում աղբի մաքրման աշխատանքներին:
29. Երեխաների մեջ ձևավորե՛ք սեր բնության նկատմամբ և բնական միջավայրի խնամքը դարձրե՛ք հետաքրքիր և ցանկալի:

ԵՐԿՐԱԳՆԴԻ ԲՆԱՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՑԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Վնասակար արտանետումները, ջրի և օդի աղտոտվածությունը, հողերի դեգրադացիան և կլիմայի փոփոխության անդառնալի հետևանքները բնապահպանական խնդիրներ են, որոնք պահանջում են հրատապ քայլեր պետությունների և համաշխարհային հանրության կողմից: Այդ քայլերի կարևոր ուղղություններից մեկը վնասակար նյութերի՝ դեպի մթնոլորտ արտանետումների կրճատումն է: Դրան կարելի է հասնել՝ հաստատելով ձեռնարկությունների համար խիստ բնապահպանական չափանիշեր և ներդնելով արտանետումները նվազեցնող նորարարական տեխնոլոգիաներ: Անհրաժեշտ է նաև իրականացնել կանոնավոր վերահսկողություն և կիրառել պատժամիջոցներ այն ձեռնարկությունների նկատմամբ, որոնք խախտում են բնապահպանական սահմանված նորմերը:

Համամոլորակային բնապահպանական հիմնախնդրի լուծման մյուս ուղղությունը աղտոտված ջրերի մաքրումն է: Ջրի աղտոտվածությունը բացասաբար է անդրադառնում մարդկանց և կենդանիների առողջության վրա, ինչպես նաև առհասարակ վատթարանում է խմելու ջրի որակը: Այս խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է ուժեղացնել դեպի ջրային օբյեկտներ վնասակար նյութերի արտանետումների վերահսկողությունը, շարունակաբար բարելավել ջրերի մաքրման տեխնոլոգիաները և ավելացնել ներդրումներն այս ոլորտում:

Կարևոր բնապահպանական ուղղություն է նաև **հողերի պահպանությունը**: Հողերի դեգրադացիան այնպիսի լուրջ խնդիրներ է առաջացնում, ինչպիսիք են **հողերի չորացումը, հողի կորուստը և հողերի որակի վատթարացումը**: Բնապահպանական այս հիմնախնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է **բոլոր երկրների ազգային օրենսդրություններում սահմանել և կիրառել հողերի նորմերն ու օրենքները, բարելավել հողային ռեսուրսների կառավարման համակարգերը և ապահովել հողերի պահպանությունը**:

Վերջապես, կարևոր բնապահպանական հիմնախնդիր է **կլիմայի փոփոխության դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ քայլերի ձեռնարկումը**: Այն ներառում է գլոբալ մակարդակով **էներգաարդյունավետության բարձրացումը**, նաև մարդկության՝ վերականգնվող էներգիայի աղբյուրների օգտագործումին անցնելու ապահովումը: Պետություններն ու ձեռնարկությունները պետք է նաև հաշվի առնեն իրենց գործողությունների ազդեցությունը կլիմայի վրա և միջոցառումներ ձեռնարկեն դեպի մթնոլորտ ածխածնի միացությունների արտանետումները նվազեցնելու ուղղությամբ:

Չնայած տարաբնույթ միջոցառումների իրականացմանը, այնուամենայնիվ, գլոբալ **բնապահպանական խնդիրների լուծումը պահանջում է համապարփակ մոտեցումներ և բոլոր կողմերի մասնակցություն**, ներառյալ կառավարությունները, բիզնեսը և հանրային ոլորտի կազմակերպությունները:

Այսպիսով՝ բնապահպանական համամոլորակային հիմնախնդրի լուծումը մարդկության ժամանակակից գլխավոր խնդիրներից մեկն է: Այս ուղղությամբ պետք է իրականացնել ակտիվ միջոցառումներ հանուն ապագա սերունդների՝ բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության համար: Դրանք կարող են ներառել տեխնոլոգիաների բարելավումը՝ բարձրացնելով էներգաարդյունավետությունը, ներդնելով էկոլոգիապես մաքուր արտադրությունները, ինչպես նաև էկոլոգիայի ոլորտում օրենսդրական փաստաթղթերի և միջազգային համաձայնագրերի կատարելագործումը: **Կարևոր է հասկանալ, որ համամոլորակային բնապահպանական հիմնախնդրի լուծումները հանրային տիրույթում են և պահանջում են միջազգային համագործակցություն և համատեղ ջանքերի ներդրում**:

Յուրաքանչյուր մարդ կարող է նպաստել գլոբալ բնապահպանական հիմնախնդրի լուծմանը՝ կատարելով պարզ գործողություններ: Օրինակ՝ պոլիէթիլենային տոպրակների օգտագործման կրճատումը, էլեկտրաէներգիայի և ջրի խնայողությունը, ինչպես նաև աջակցությունը բնապահպանական ծրագրերին: Կարևոր է հասկանալ, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի ազդեցություն և պատասխանատվություն մեր մոլորակի բնության պահպանության համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնորոշե՞ք էկոլոգիական ճգնաժամը: Բացատրե՞ք էկոլոգիական հավասարակշռության խախտման գործընթացը:

2. Ինչ է բնության պահպանությունը: Ներկայացրեք համամոլորակային փոփոխություններ առաջացնող բնապահպանական հիմնախնդիրները:
3. Ներկայացրեք կլիմայի գլոբալ տաքացման էկոլոգիական հիմնախնդիրները:
4. Բացատրեք բնապահպանական այն հիմնախնդիրները, որոնք առաջանում են ընդերքի ռեսուրսների սպառման և կենսաբազմազանության ոչնչացման հետևանքով:
5. Մեկնաբանեք անտառային տարածքների կրճատման և օզոնային շերտի պահպանության հիմնախնդիրների նշանակությունը:
6. Բացատրեք քաղցրահամ որակյալ ջրի քանակի նվազման միտումները և դրա բնապահպանական նշանակությունը:
7. Մեկնաբանեք երկրագնդի գերբնակեցման բնապահպանական հիմնախնդիրները:
8. Բացատրեք ուրբանիզացման գործընթացի բնապահպանական նշանակությունը և ներկայացրեք մարդկանց կյանքի որակի վատթարացման արդի դրսևորումները:
9. Ներկայացրեք երկրագնդի բնապահպանական համամոլորակային հիմնախնդրի լուծման հիմնական ուղղությունները:

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

«Պլաստիկի աղտոտումը Երևանի փողոցներում»

Ուսումնասիրեք, թե ինչպես են կառավարությունն ու հասարակական նախաձեռնությունները փորձում պայքարել այս երևույթի դեմ: Ինչ միջոցառումներ են ձեռնարկում: Հետազոտությունը իրականացնելու համար կարող եք օգտվել տարբեր կայքերից:

Աշխատանքը նախատեսված է ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային կատարման համար:

§ 10. ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀՈՒՄՔԻ ԵՎ ՎԱՌԵԼԻՔԱԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Տարածքի բնական ռեսուրսների ներուժ — տարածքի բնական ռեսուրսների հանրագումարն է, որոնք օգտագործվում են կամ կարող են ներգրավված լինել հանրության տնտեսական գործունեության մեջ՝ հաշվի առնելով տվյալ հասարակության տեխնիկական և սոցիալ-տնտեսական հնարավորությունները՝ մարդու կենսամիջավայրի պահպանման պայմանով:

Հանքային ռեսուրսները մեր մոլորակի չվերականգնվող բնական պաշարներից են, և դրանց սպառումը համամոլորակային հիմնախնդիր է: Հանքային ռեսուրսների սպառումը վերաբերում է ընդերքի պաշարների արդյունահանման, վերամշակման այն աստիճանին, երբ արդյունահանվող ռեսուրսի հետագա շահագործումը դառնում է ոչ եկամտաբեր: Այս գլոբալ հիմնախնդիրը մոլորակի կարևորագույն բնական և հանքային ռեսուրսների սահմանափակ քանակության և հասանելիության հետևանք է:

Հանքային ռեսուրսների շահագործումը կախված է **բնական ռեսուրսների անմիջական առկայությունից և երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակից**, այս ոլորտում գիտական մշակումների ներդրման չափերից, արդյունաբերության զարգացման միտումներից:

Մարդկությունը անընդհատ մեծացնում է օգտակար հանածոների շահագործման տեմպերը: Միայն XX դարի առաջին կեսին արդյունահանվող օգտակար հանածոների ամբողջ քանակը գերազանցել է նախորդ բոլոր ժամանակներում մարդկության կողմից սպառածի ողջ ծավալը: Հանքային հումքի պահանջարկը շարունակում է անշեղորեն աճել: 2000-ականներին պղնձի պահանջարկն ավելացել է 4,8 անգամ, բոքսիտինն ու ցինկինը՝ համապատասխանաբար 4,2, նիկելինը՝ 4,7, նավթինը՝ 5,2, գազինը՝ 4,5, և ածխինը՝ 5 անգամ:

Երկրակեղևի էվոլյուցիայի ընթացքում հանքային ռեսուրսները վերականգնվում են: Սակայն դրանց վերականգնման ժամանակը, որը չափվում է հարյուր հազարավոր և միլիոնավոր տարիներով, անհամեմատելի է հանքավայրերի ձևավորման և զարգացման ժամանակի ու հանքային ռեսուրսների սպառման տեմպերի հետ: Հանքավայրերի ինտենսիվ շահագործումը հանգեցրել է երկրագնդի ընդերքի աստիճանական սպառմանը:

Տարածքի կամ երկրի ռեսուրսների սպառման աստիճանը գնահատելու համար անհրաժեշտ է գնահատել **դրանց բնառեսուրսային ներուժը**:

Բնական ռեսուրսները բնութագրելու համար օգտագործվում են այնպիսի ցուցանիշներ, ինչպիսիք են քանակը (պաշարները), որակը (օգտակար տարրերի պարունակությունը, վառելիքի կալորիականությունը և այլն), մատչելիությունը (տեղադրման խորությունը, արդյունահանման ինքնարժեքը և այլն) և կառուցվածքը (հանքահումքային, հողային, ջրային ռեսուրսներ և այլն):

Միաժամանակ պետք է հասկանալ, որ բնական ռեսուրսները ոչ միայն կոնկրետ նյութական օբյեկտներ են, այլև ընդհանուր առմամբ շրջակա միջավայրի բնական պայմաններ (օրինակ՝ ագրոկլիմայական, սեյսմիկ պայմաններ և այլն):

Տարածքի բնական ռեսուրսների ներուժը գլխավոր տնտեսական գործոններից է և այն բնութագրիչներից, որով գնահատվում է երկրի, շրջանի տնտեսաաշխարհագրական դիրքը:

Տարածաշրջանի կամ երկրի բնառեսուրսային ներուժը շրջակա միջավայրի կառավարման գործընթացում փոխվում է: Մի կողմից՝ դա պայմանավորված է ոչ ռացիոնալ շահագործման պատճառով բնական ռեսուրսների որոշակի տեսակների **սպառմամբ**: Մյուս կողմից, սակայն, իրականացվում է նպատակաուղղված մարդկային գործունեություն՝ դրանք **վերականգնելու և բարելավելու** ուղղությամբ (անտառների տնկում, ջրատեխնիկական կառույցների տեղադրում, հողերի բարելավում և այլն):

ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

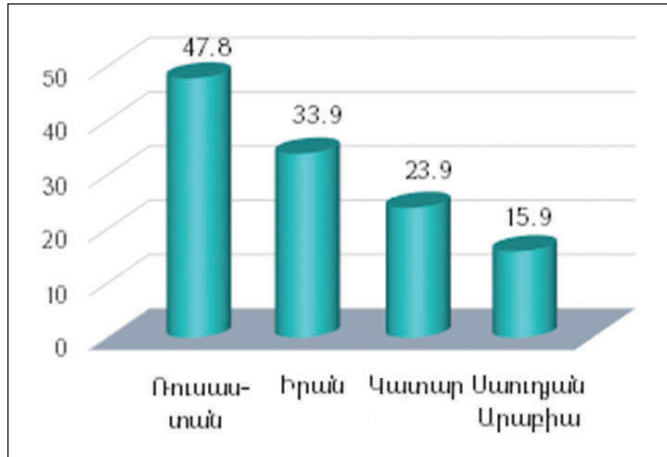
Աշխարհի ամենակարևոր էներգետիկ հանքային ռեսուրսներն են **նավթը, բնական գազը և ածուխը** (Նկ. 10-1):

Նկ. 10-1. Նավթի հանքավայր՝ հորատման աշտարակներով

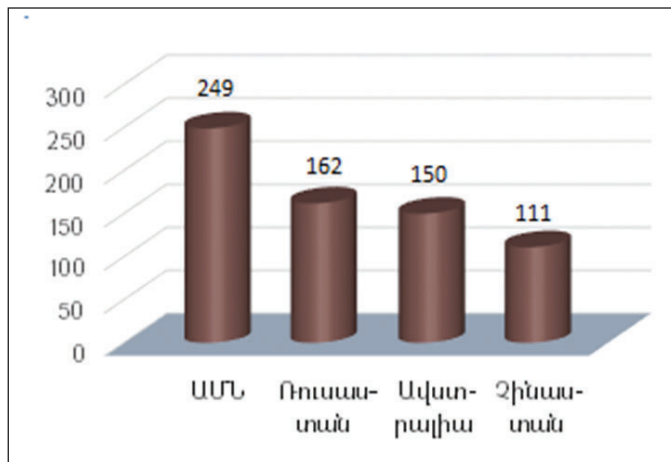
Նավթի հաստատված համաշխարհային պաշարները կազմում են 244,1 մլրդ տոննա, որոնցից ամենամեծ պաշարներն ունեն երեք երկիր (Վենեսուելա, Սաուդյան Արաբիա և ՌԴ):

Բնական գազի պաշարներն աշխարհում կազմում են 196,9 տրլն մ³: Բնական գազի հիմնական պաշարները կենտրոնացած են Ռուսաստանում, Իրանում և Կատարում (Նկ. 10-2):

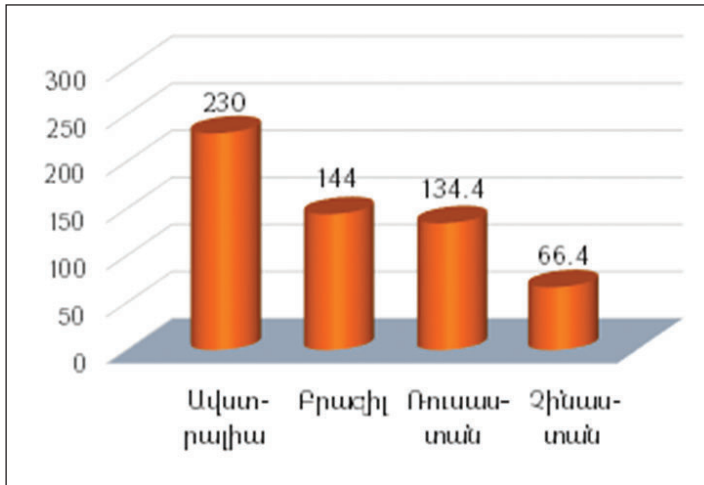
Նկ. 10-2. Բնական գազի պաշարներով աշխարհի առաջատար երկրները, (2023 թ., տրլն մ³)

Ածխի համաշխարհային պաշարները գնահատվում են 1054,8 մլրդ տոննա: Ածխի հիմնական պաշարները կենտրոնացած են ԱՄՆ-ում, Ռուսաստանում և Ավստրալիայում (Նկ. 10-3):

Նկ. 10-3. Ածխի պաշարներով աշխարհի առաջատար երկրները, (2023 թ., մլրդ տ)

Սև մետաղագործության հիմնական հումքը երկաթի հանքաքարն է, որի պաշարներն աշխարհում կազմում են 170 մլրդ տոննա: Երկաթաքարի ամենամեծ պաշարները Ավստրալիայում են, Բրազիլում, Ռուսաստանում և Չինաստանում (Նկ. 10–4):

Նկ. 10–4. Երկաթաքարի պաշարներով աշխարհի առաջատար երկրները, (2023 թ., մլրդ տ)

Աշխարհում, ըստ հաշվարկների, ձևավորվել է 10 երկրներից բաղկացած խումբ, որոնք ունեն ընդերքի ռեսուրսների ամենամեծ պաշարները: Դրանք են Չինաստանը, Սաուդյան Արաբիան, Կանադան, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Բրազիլը, ԱՄՆ–ն, Վենեսուելան, Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունը և Ավստրալիան:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ՝ ԸՍՏ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ

1. Ավելցուկային հանքային ռեսուրսների պաշարներով հարուստ երկրներ. դրանք ապահովում են իրենց տնտեսությունների զարգացումն առանց հանքային պաշարների ներմուծման (օրինակ՝ Կանադան, Ավստրալիան, Ռուսաստանը):
2. Հանքային ռեսուրսների պաշարներով հարուստ երկրներ. հիմնականում ապահովում են իրենց տնտեսությունների զարգացումը սեփական հանքային ռեսուրսների հաշվին, սակայն մասամբ ներմուծում են հումքի որոշ տեսակներ (օրինակ՝ ԱՄՆ–ն, Չինաստանը, Բրազիլը):
3. Հանքային ռեսուրսներով աղքատ երկրներ. երկրներ, որոնք կախվածության մեջ են հանքային հումքի ներմուծումից (օրինակ՝ Ճապոնիան, Կորեայի Հանրապետությունը, Իտալիան):

Ռեսուրսային ցիկլ: Որոշակի ապրանք ստեղծելու, էներգիա, հումք արտադրելու համար մարդիկ հայտնաբերում և արդյունահանում են հանքային ռեսուրսներ, տե-

ղափոխում դրանք վերամշակման ձեռնարկություններ, դրանցից արտադրում էլեկտրաէներգիա, իրեր (դետալներ, մասեր և այլն), որոնք վերջնարդյունքում վերածվում են պատրաստի արտադրանքի: Այսպես մարդը ներառում է բնական ռեսուրսները ռեսուրսային ցիկլում: **Ռեսուրսային ցիկլը որոշակի նյութի շրջապտույտների և տեղափոխությունների հանրագումար է մարդու կողմից դրա օգտագործման բոլոր փուլերում (բնական միջավայրից կորզում, վերամշակում, շահագործում, վերադարձ բնություն):**

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀՈՒՄՔԻ ԵՎ ՎԱՌԵԼԻՔԱԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՍՊԱՌՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Արդյունաբերության կարիքներին ուղղված կայուն հանքահումքային մատակարարումները կապված են հիմնականում նոր հանքավայրերի հայտնաբերման ուղղությամբ իրականացվող երկրաբանահետախուզական աշխատանքների ընդլայնման հետ:

Գիտական և տեխնոլոգիական առաջընթացի շնորհիվ արդյունաբերական համաշխարհային հզորությունների ավելացումը հանգեցրել է հումքի պահանջարկի աճի: Դրա շնորհիվ նոր հանքարդյունաբերական հզորությունների ավելացումը դարձել է հանքային հումքի և վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների համամոլորակային հիմնախնդրի շարունակական խորացման պատճառ:

Փորձագետների կարծիքով, եթե արտադրության և սպառման ներկայիս տեմպերը պահպանվեն, ապա հաստատված օգտակար հանածոների պաշարներից նավթը կսպառվի 30 տարի, բնական գազը՝ 50 տարի, իսկ ածուխը՝ 200 տարի հետո:

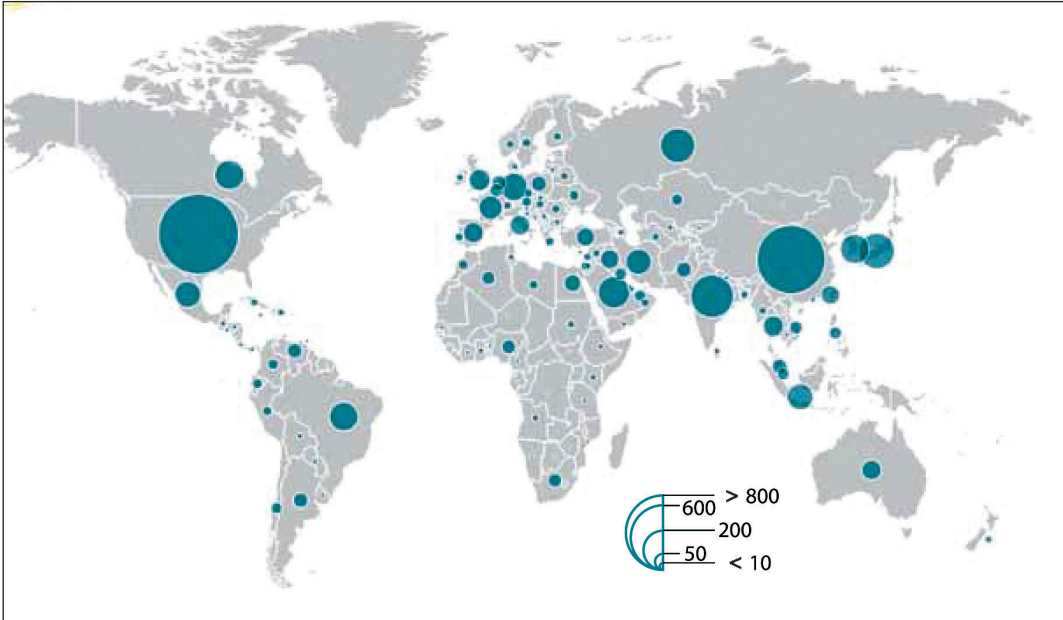
XX և XXI դարերում նկատելի է, որ հիմնական օգտակար հանածոների սպառման տեմպերը մեծացել են՝ հիմնականում պայմանավորված համաշխարհային տնտեսության էներգետիկ բազայի օգտագործման փոփոխություններով: Աշխարհում հանքահումքային ռեսուրսների ընդհանուր սպառման մասշտաբը 2015 թ. կազմել է 90 մլրդ տոննա, ինչը 20 անգամ գերազանցում է 1900 թ. սպառումը: Առկա միտումների պահպանության դեպքում օգտակար հանածոների արդյունահանումը կկրկնապատկվի և մինչև 2050 թ. կկազմի մինչև 180–186 մլրդ տոննա:

Նավթի համաշխարհային սպառումը 1965–2023 թթ. ժամանակահատվածի համար գրեթե երեք անգամ աճել է (1,5-ից հասել է մինչև 4,5 մլրդ տոննա) և առաջ է անցել համաշխարհային արտադրության ծավալներից: XXI դարում աշխարհում նավթի պահանջարկի տարեկան միջին տեմպը կազմում է 1%, բայց միևնույն ժամանակ զգալիորեն տարբերվում են զարգացած և զարգացող երկրների միջև պահանջարկի աճի տեմպերը:

Զարգացած երկրների մեծ մասում նավթի սպառման տեմպերը անկում են ապրում: Օրինակ՝ Իտալիայում, Իսպանիայում, Նիդերլանդներում և մի շարք այլ երկրներում XXI դարում նավթի սպառումը տարեկան նվազում է միջինը 2%-ով: Մինչդեռ Չինաստանում, Հնդկաստանում, Բրազիլում և մյուս զարգացող երկրներում նավթի սպառման աճ է արձանագրվել՝ կազմելով տարեկան 4%: Նավթի հա-

մաշխարհային սպառման կառուցվածքում ամենամեծ բաժինը պատկանում է ԱՄՆ-ին (20%), Չինաստանին (14%) և Հնդկաստանին (5%) (Նկ. 10-5):

Աշխարհում բնական գազի սպառումը Նավթի համեմատ շատ ավելի մեծ է: 1965–2023 թթ. ժամանակահատվածի համար այն աճել է ավելի քան 6 անգամ 631 մլրդ մ³-ից հասնելով 4,05 տրլն մ³ (աճի տեմպը տարեկան կազմել է 2,2%):

Նկ. 10-5. Նավթի սպառման աշխարհագրությունը, մլն տ (2023 թ.)

Աշխարհում ածխի սպառումը 1965–2023 թթ. աճել է մոտ 3 անգամ՝ կազմելով 1,4-ից մինչև 3,8 մլրդ տոննա Նավթային համարժեք: Ածխի համաշխարհային սպառման տարեկան աճի տեմպը կազմում է 0,7%: Եթե զարգացած երկրներում դանդաղում է ածխի սպառման աճը, ապա զարգացող երկրներում ինտենսիվ աճում են սպառման ծավալները: Չինաստանն աշխարհում ածխի սպառման ամենաբարձր ցուցանիշեր արձանագրած երկրներից է, աճի տեմպը տարեկան կազմում է 13%:

Երկաթի հանքաքարի սպառման տեմպերը ուղղակի կապված են համաշխարհային արդյունաբերության զարգացման տեմպերի հետ: Ծանր արդյունաբերության արագ աճի շնորհիվ երկաթի սպառումը կայուն աճում է: Աշխարհում երկաթի հանքաքարի սպառման ծավալները 2023 թ. կազմել են 2,51 մլրդ տոննա, որի ավելի քան 75%-ը պատկանում է ասիական երկրներին: Երկաթի պահանջարկի համաշխարհային կառուցվածքում Չինաստանը սպառման ծավալներով առաջին տեղում է՝ մոտ 1,170 մլրդ տոննա (կամ ամբողջի 48%-ը) (Նկ. 10-6):

Նկ. 10-6. Երկաթաքարի սպառմամբ աշխարհի առաջատար երկրները, (2023 թ., մլն տ)

Ինչպես գիտեք, հանքային ռեսուրսները սպառվող ռեսուրսներ են և ի տարբերություն կենսոլորտի մյուս ռեսուրսների՝ զուրկ են **ինքնամաքման և ինքնավերականգնման** հատկություններից: Հանքային ռեսուրսների պակասը մարդկությանը ստիպում է ռացիոնալ օգտագործել դրանք: Այս գործընթացում մեծ նշանակություն ունեն արտադրության մեջ ներդրված **ռեսուրսախնայող տեխնոլոգիաները**, որոնք հնարավորություն են տալիս առանց օգտակար հանածոների արդյունահանման ծավալների մեծացման ավելացնելու մշակող արդյունաբերության աճի տեմպերը: Հանքային ռեսուրսների մատակարարման հեռանկարներն աշխարհում կապված են տնտեսության մեջ **երկրորդային հումքի** լայնածավալ օգտագործմանը անցման հետ, որը պետք է դառնա համաշխարհային տնտեսության «նոր հումքային բազան»:

Խնդրի լուծման լայնածավալ միջոցը, որը կապված է նոր հանքավայրերի շահագործման հետ, դեռևս բավարար չէ, քանի որ օգտակար հանածոների հեռանկարային հանքավայրերի պաշարները տեղակայված են հիմնականում բարդ երկրաբանական (խորքային ապարաշերտերում), ռելիեֆային պայմաններում և տրանսպորտաաշխարհագրական ոչ հարմար դիրք ունեցող հանքավայրերում (Նկ. 10-7):

Հանքային հումքի և վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների բաղադրությունը միատարր չէ, բացի օգտակար գլխավոր տարրերից (օրինակ՝ երկաթ, պղինձ, մոլիբդեն, ցինկ)՝ դրանք պարունակում են նաև օգտակար այլ՝ **ուղեկից տարրեր**: Այսպիսի տարրերով հանքանյութերը հանդես են գալիս որպես **համալիր հումք**. դրանք պետք է հանքանյութերից **լրիվ կորզվեն**, և **բոլոր տարրերը վերամշակվեն**:

Աշխարհի օգտակար հանածոների պաշարների սպառման խնդրի լուծման ուղիներից մեկը **բնապահպանական առումով դրանց ռացիոնալ օգտագործումն է**: Դա վերականգնվող ռեսուրսների պարագայում բնական ռեսուրսների կառավարման այնպիսի համակարգ է, որտեղ արդյունահանվող օգտակար հանածոների պաշարները շահագործվում են այն չափով, որքան հնարավորություն են տալիս դրանց **վե-**

րականգնման տեմպերը: Մյուս դեպքում **օգտակար հանածոները շահագործվում են այն ծավալներով, որ դրանք որպես արտադրական թափոններ լիարժեք և անընդհատ վերամշակվեն ու օգտագործվեն արտադրության մեջ:** Դա միաժամանակ կարող է զգալիորեն նվազեցնել շրջակա միջավայրի աղտոտվածությունը (Նկ. 10-7):

Նկ. 10-7. Պայթեցման աշխատանքներ բաց հանքում

Ռացիոնալ բնօգտագործումը ենթադրում է բնական պայմանների և ռեսուրսների օգտագործում՝ հաշվի առնելով հաջորդ սերունդների շահերը: Այն բնորոշ է հիմնականում ինտենսիվ տնտեսություններին, որոնք զարգանում են գիտատեխնիկական առաջընթացի և աշխատանքի բարձր արտադրողականության հիմքի վրա: Ռացիոնալ բնօգտագործման օրինակ է **անթափոն արտադրությունը:** Դրա շնորհիվ կրճատվում է հումքի ծախսը, և նվազագույնի է հասցվում շրջակա միջավայրի աղտոտումը:

Տարբեր տեսակի **փոխարինիչների** կիրառման շնորհիվ ընդերքի ռեսուրսների խնայողական օգտագործման հնարավորություն է ստեղծվում: Օրինակ՝ բազմաթիվ սինթետիկ նյութեր հաջողությամբ փոխարինում են մետաղներին: Դրանցից պատրաստված իրերը (աղբամաններ, ապրանքների տեղափոխման արկղեր, հյուպերի, կաթնամթերքի տարաներ և այլն) և մեքենաների մասերը բավականին թեթև, ամուր և դիմացկուն են: Բացի այդ՝ փոխարինիչ նյութերը հիմնականում ավելի էժան են:

ՔՆՆԱՐԿԱՐԿՈՒՄ

Քննարկեք անթափոն արտադրության և տարբեր տեսակի փոխարինիչների կիրառման հնարավորությունները ՀՀ-ում: Կատարեք եզրահանգումներ և քննարկման արդյունքների հիման վրա կազմեք պաստառ:

Ընդերքի օրգանական վառելիքի սպառման հեռանկարը ստիպում է մարդկությանը գտնել էներգիայի **այլընտրանքային աղբյուրներից** (արև, քամի, ծովային հոսանքներ, մակընթացություն և տեղատվություն, ընդերքի ջերմություն) էլեկտրական էներգիա ստանալու արդյունավետ տեխնիկական և տեխնոլոգիական լուծումներ: Այս ուղղությամբ մարդկությունը զգալի առաջընթաց է արձանագրել: Դրանց վկաներն են էլեկտրական ավտոմեքենաների աճող արտադրությունը, բարձր տեխնոլոգիական էլեկտրագնացքների արտադրությունը և այլն:

Հանքահումքային ռեսուրսների պահպանության կարևոր ուղղություն է **շահագործվող մետաղական հանքավայրերի տարածքների վերակուլտիվացումը և պահպանությունը**: Այս հանքավայրերում կամ դրանց արդեն շահագործված տեղամասերում պետք է բացառվեն պայթեցման աշխատանքները, ինչպես նաև աղտոտված մակերևութային ջրերի թափանցումը գետերի ավազաններ, քանի որ դրանք դառնում են ծանր մետաղներով գյուղատնտեսական նշանակության հողերի ու դրանց միջոցով գյուղմթերքների աղտոտման պատճառ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնորոշե՞ք այն գործոնները, որոնցից կախված է հանքային ռեսուրսների շահագործումը:
2. Բացատրե՞ք, թե ինչու է մարդկությունը անընդհատ մեծացնում օգտակար հանածոների շահագործման տեմպերը:
3. Սահմանե՞ք «տարածքի բնառեսուրսային ներուժ» հասկացությունը:
4. Ներկայացրե՞ք բնական ռեսուրսները բնութագրելու համար օգտագործվող ցուցանիշները:
5. Որքա՞ն են նավթի, գազի և ածխի հաստատված համաշխարհային պաշարները, և որո՞նք են այդ ռեսուրսների պաշարներով ամենահարուստ երկրները:
6. Դասակարգե՞ք աշխարհի երկրները՝ ըստ օգտակար հանածոների ապահովվածության:
7. Բացատրե՞ք «ռեսուրսային ցիկլ» հասկացությունը:
8. Որքա՞ն են նավթի, գազի, ածխի և երկաթի սպառման տեմպերն աշխարհում: Նշե՞ք առաջատար երկրները:
9. Մեկնաբանե՞ք հանքային հումքի և վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների պահպանության և ռացիոնալ օգտագործման հիմնական գործընթացները:
10. Բացատրե՞ք ռեսուրսախնայող տեխնոլոգիաների դերը երկրորդային հումքի լայնածավալ օգտագործման, ուղեկից տարրերի կորզման, արտադրական թափոնների լիարժեք ու անընդհատ վերամշակման, ինչպես նաև հանքային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման բնագավառում:

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ի՞նչ բնական ռեսուրսներով է հարուստ ձեր տարածաշրջանը: Ընտրե՞ք դրան-
ցից մեկը և ուսումնասիրե՞ք, թե ինչպես է այն օգտագործվում ձեր երկրում:
Ներկայացրե՞ք՝ ինչ խնդիրներ են առաջանում այդ ռեսուրսի օգտագործման
կամ սխալ կառավարման դեպքում:

Աշխատանքը նախատեսված է ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային
կատարման համար:

§ 11. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ժողովրդագրական իրավիճակ — որոշակի պատմական և սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական պայմաններում բնակչության կոնկրետ իրավիճակ, ներառում է ծնելիության, մահացության, միգրացիոն հոսքերի մեծությունների հարաբերակցությունը և դրանց փոփոխությունների միտումները, որոնք տվյալ ժամանակահատվածում ստեղծում են բնակչության որոշակի սեռատարիքային կառուցվածք, նրա թվաքանակի, վերարտադրության որոշակի շարժընթաց:

Ժողովրդագրական հիմնախնդիր — հիմնախնդիր, որն առաջանում է բնակչության թվի աճի բարձր տեմպերի պատճառով, երբ ավելանում է սովյալների, անտունների ու գործազուրկների թիվը:

Ժողովրդագրական պայթյուն — բնակչության թվի կտրուկ աճը նոր զարգացող երկրներում գաղութային համակարգի փլուզումից հետո ծնելիության բարձր մակարդակի պահպանման և մահացության էական կրճատման հետևանքով:

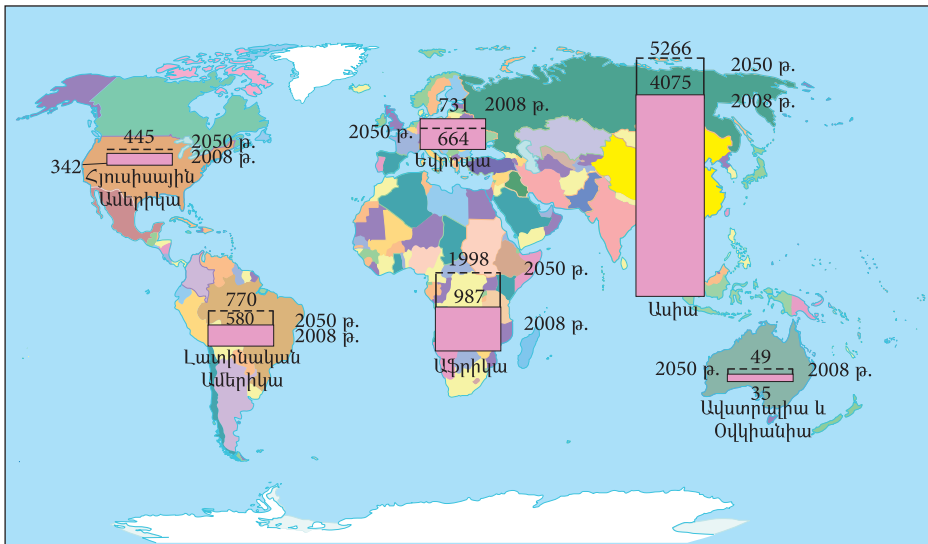
Ժողովրդագրական ճգնաժամ — իրավիճակ, երբ բնակչության թվի բնական աճ չկա, մահացությունը գերազանցում է ծնելիությանը, առկա է բնակչության նեղացված վերարտադրություն և բնակչության թվի նվազում: Այն դրսևորվում է եվրոպական բազմաթիվ երկրներում:

Ժողովրդագրական քաղաքականություն — պետության կողմից իրագործվող սոցիալ-տնտեսական, դաստիարակչական-հոգեբանական, քարոզչական և իրավական միջոցառումների ամբողջություն, որի գերնպատակն է կարգավորել բնակչության աճը՝ վերջինս համապատասխանեցնելով երկրի զարգացման պահանջներին:

Ժողովրդագրական իրավիճակն աշխարհում բնութագրվում է բնակչության թվի աճի բարձր տեմպերով: Եթե նախկինում տարեկան աճը հաշվվում էր հազարներով և միլիոններով, ապա մեր օրերում՝ 75–80 մլն–ով: Աշխարհի բնակչության թիվն արդեն անցել է 8 մլրդ–ից: Դա նշանակում է, որ ներկայումս երկրագնդի բնակչության թիվը տարեկան աճում է մոտ 1%–ով:

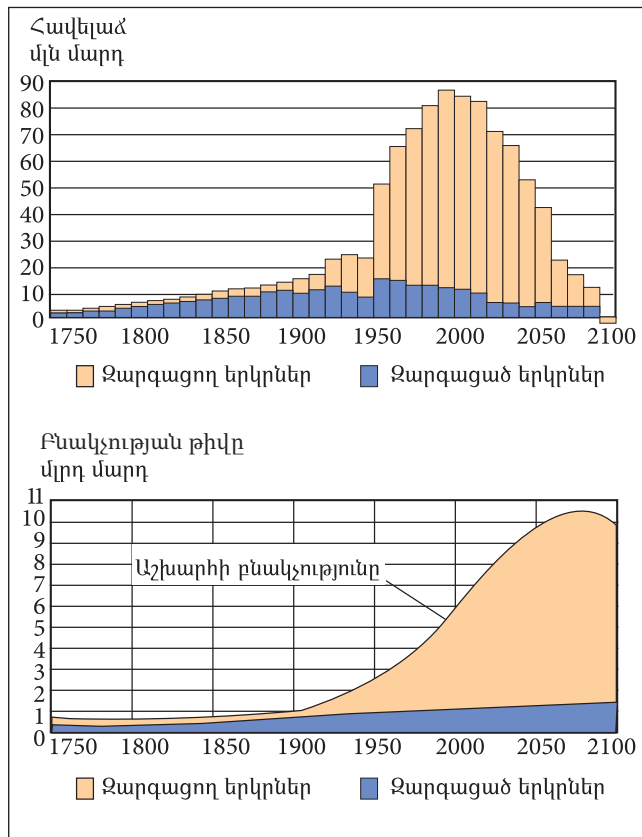
Ո՞րն է **Ժողովրդագրական հիմնախնդրի (ԺՀ)** էությունը, ինչո՞ւ է այն մտահոգում ոչ միայն գիտնականներին և քաղաքագետներին, այլև ամբողջ հասարակությանը: Այդ հիմնախնդրի էությունն այն է, որ բնակչության թվի աճի բարձր տեմպերի պատ-

ճառով ավելանում է սովյալների, անտունների ու գործազուրկների թիվը, ավելանում է մարդկանց կուտակումը խոշոր քաղաքներում, մեծանում է ճնշումը բնության վրա, որի հետևանքով վատթարանում է բնական միջավայրի որակը, նվազում են բնական պաշարները, շատանում են հիվանդությունները: Բնակչության թվի աճի տեմպերը համամոլորակային մասշտաբով չեն համապատասխանում երկրագնդի տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական պահանջներին ու հնարավորություններին: Գիտնականները ԺՀ-ն համարում են կարևորներից մեկը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրա լուծումից է կախված համամոլորակային այլ հիմնախնդիրների լուծումը:

Նկ. 11-1. Աշխարհի բնակչության թվի ենթադրվող աճը 2008–2050 թթ., (մլն մարդ)

Մասնագետները կարծում են, որ գոյություն ունեցող վիճակը շտկելու գլխավոր միջոցը **բնակչության վերարտադրության կարգավորումը և աճի դադարեցումն են**: Ձեզ հայտնի է, որ բնակչության վերարտադրության ցուցանիշերը տարբեր երկրներում տարբեր են, և ըստ այդ ցուցանիշերի՝ առանձնացնում են առաջին և երկրորդ տիպի երկրներ: Համամոլորակային հիմնախնդիր ծնող «**Ժողովրդագրական պայթյունը**» տեղի է ունենում գլխավորապես երկրորդ տիպի վերարտադրություն ունեցող երկրներում: Դրանք Ասիայի, Աֆրիկայի ու Լատինական Ամերիկայի զարգացող երկրներն են, որոնց տնտեսական աճը չափազանց դանդաղ է ընթանում: Այդ պատճառով էլ ժողովրդի բարեկեցության մակարդակը մնում է ցածր, սրվում են սոցիալական հակասությունները, դժվարանում է բնակչությանը պարենով ապահովելը, անգրագիտության հաղթահարումը, աճում է գործազրկությունը: Այդ տիպի երկրներին բաժին է ընկնում աշխարհի բնակչության տարեկան աճի 90%-ից ավելին: Զարգացող երկրների աճի բարձր տեմպերը պահպանվելու են նաև մոտակա տասնամյակներին (Նկ. 11-1, Նկ. 11-2):

Նկ. 11-2. Աշխարհի բնակչության թվի հեռանկարային հնարավոր փոփոխությունները

Այդ երկրների տնտեսական և սոցիալական զարգացումն արագացնելու, դրա միջոցով սովյալների ու աղքատների թիվը կրճատելու և բնական միջավայրը բարելավելու ջանքերը հաճախ ցանկալի արդյունք չեն տալիս: Բնակչությունը շարունակում է ավելի արագ աճել, քան տնտեսությունն ու պարենամթերքի արտադրությունը: Հիմնախնդրի լուծման գլխավոր միջոցը մնում է **ծնելիության կրճատման միջոցով բնական աճի կրճատումը, այլ կերպ ասած՝ ընտանիքի պլանավորումը**: Դրան էլ ուղղված է այդ երկրների ժողովրդագրական քաղաքականությունը: Այս առումով առանձնանում են Չինաստանը և Հնդկաստանը, որտեղ կենտրոնացած է աշխարհի բնակչության ավելի քան 1/3-ը: Տարվող քաղաքականության շնորհիվ բնակչության ընդլայնված վերարտադրության տեմպերը զգալիորեն թուլացել են:

Սակայն զարգացող երկրներում «ժողովրդագրական պայթյունը» դեռևս շարունակվում է և իր բացասական ազդեցությունն է թողնում ոչ միայն այդ երկրների, այլև համաշխարհային տնտեսության վրա՝ դժվարացնելով պայքարն աղքատության և հետամնացության դեմ: Նշված երկրներում ծնելիության բարձր մակարդակի հետևանքով ձևավորված բնակչության տարիքային կառուցվածքը աչքի է ընկ-

Նույն երեխաների բարձր տեսակարար կշռով (30–40%), որը նշանակում է, որ բնակչության բնական աճը բարձր է լինելու նաև մոտակա 1–2 տասնամյակներին: Հաճախ «Ժողովրդագրական պայթյունը» ուղեկցվում է «քաղաքային պայթյունով», որի պատճառով մեծանում են նաև քաղաքային բնակչության արագ աճի քաղաքաշինական, սոցիալ–տնտեսական և էկոլոգիական բացասական հետևանքները:

Իսկ ինչպիսի՞ն է բնակչության վերարտադրության առաջին տիպի, այսինքն՝ զարգացած երկրների վիճակը: Միթե այնտեղ ԺՀ–ներ չկան: Իհարկե կան: Բայց դրանք հիմնականում տեղական նշանակություն ունեն: Առաջին տիպի երկրներում, ինչպես գիտեք, բնակչության բնական աճը շատ փոքր է, կամ ընդհանրապես աճ չկա: Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ վերարտադրությունն ընդհանրապես խախտվում է, բնակչության թիվը՝ կրճատվում, և տեղի է ունենում **ապաբնակեցում** (դեպոպուլյացիա): Դրա հետևանքով ավելի շատ երկրներում է տարածվում «**Ժողովրդագրական ճգնաժամը**»: Նկատելի է դառնում բնակչության ծերացման և տնտեսությունն անհրաժեշտ աշխատանքային ռեսուրսներով ապահովելու հիմնախնդիրը, որը մասամբ լուծվում է ներգաղթյալ բնակչության հաշվին: Միաժամանակ Ասիայի և Աֆրիկայի տարբեր երկրներից եկած ներգաղթյալների կուտակումները Արևմտյան Եվրոպայի խոշոր քաղաքներում սոցիալ–տնտեսական, էթնոմշակութային և այլ բնույթի հիմնախնդիրներ են առաջացնում:

Ներկայումս «Ժողովրդագրական ճգնաժամ» երևույթը դիտվում է ոչ միայն արևմտաեվրոպական որոշ զարգացած երկրներում (Գերմանիա, Շվեդիա, Դանիա և այլն), այլև Նույնիսկ ավելի մեծ սրությամբ Նախկին սոցիալիստական և ԽՍՀՄ–ից անջատված եվրոպական գրեթե բոլոր երկրներում (ՌԴ, Ուկրաինա, Բելառուս, Բուլղարիա, Ռումինիա և այլն): Այդ երկրներում բնակչության թվի կրճատումը լուրջ համապետական հիմնախնդիր է: Նրանք ջանում են ապահովել բնակչության ընդլայնված վերարտադրություն, այսինքն՝ բնակչության բացարձակ թվի աճ: Դրա համար մշակում և իրականացնում են հատուկ **Ժողովրդագրական քաղաքականություն**:

Ծնելիության խթանման նպատակով արտոնություններ են նախատեսում բազմազավակ ընտանիքների համար, երեխաներին լրացուցիչ նպաստներ են տալիս և այլն: Ընտանիքի պլանավորման հաջողված ծրագրեր են իրականացնում Ֆրանսիան, Շվեդիան և մի շարք այլ զարգացած երկրներ:

ԺՀ–ին դեռևս XIX դարի սկզբին անդրադարձել է անգլիացի տնտեսագետ, լուսավորիչ Թոմաս Մալթուսը: XVIII–XIX դարերում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների բնակչության թիվն աճում էր բարձր տեմպերով: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Մալթուսը զարգացրեց մի տեսություն, որը ստացավ «**Մալթուսի ազգաբնակչության տեսություն**» անվանումը: Նրա կարծիքով մարդիկ, ինչպես և բոլոր կենդանի էակները, բազմանում են ավելի արագ, քան թույլ է տալիս առկա պարենի քանակը: Երկրագործական արտադրանքը կարող է աճել լավագույն դեպքում թվաբանական պրոգրեսիայով, մինչդեռ բնակչության թիվն ավելանում է երկրաչափական պրոգրեսիայով: Դրա հետևանքով երկրագունդը գերբնակեցվում է, խախտվում է հավա-

սարակչությունը պարենային ռեսուրսների և բնակչության թվի միջև, մարդկության մի մասը մնում է առանց գոյամիջոցների: Արդյունքում տարածվում են սովը, աղքատությունը, հանցագործությունները:

Որպես գերբնակեցման վերացման գործոններ՝ Մալթուսը և նրա կողմնակիցները նշում էին **համաճարակները, պատերազմները, ծնելիության կրճատումը**, որոնց միջոցով իբր վերականգնվում է հավասարակշռությունը, մարդկությունը նորից սկսում է աճել մինչև անհավասարակշռության նոր սրումը:

Մալթուսականության հետևորդները մեր օրերում նեոմալթուսականության ներկայացուցիչներն են: Նրանց կարծիքով երկրագունդն արդեն մոտենում է բացարձակ գերբնակեցման սահմանագծին, և մեր մոլորակն ի վիճակի չի լինի կերակրելու ամբողջ բնակչությանը: Ոմանք պնդում են, որ ներկայումս մարդկությանը սպառնում է ոչ այնքան **ատոմային**, որքան **ժողովրդագրական ռումբը**:

ՀԵՏԱՔՐԲԻՐ Է

Աշխարհում ամեն թույլ ծնվում է մոտ 150 մարդ:

Աշխարհի բնակչությունը ավելանում է տարեկան մոտ 80 միլիոնով:

Մարդկության պատմության ընթացքում մինչև այժմ ծնվել է մոտ 117 միլիարդ մարդ:

Իրականում այդ անհանգստությունը հիմքեր չունի: Գերբնակեցումը ոչ թե բացարձակ է, այլ հարաբերական, այսինքն՝ սովը, աղքատությունը առաջացել են ոչ այնքան բնակչության չափազանց մեծ թվի, որքան տնտեսության թույլ զարգացման հետևանքով: Հիշենք, որ Մալթուսի ժամանակների համեմատ երկրագնդի բնակչության թիվն ավելացել է ավելի քան 8 անգամ: Մինչդեռ սոցիալ-տնտեսական և գիտատեխնիկական առաջադիմության շնորհիվ ներկայումս բնակչությունն ապրում է ավելի բարեկեցիկ կյանքով, քան Մալթուսի ժամանակ:

Այժմ, ի հակակշիռ նեոմալթուսականության, գիտական շրջանակներում տարածում է գտել ժողովրդագրական անցման տեսությունը, որին ծանոթ եք 10-րդ դասարանի աշխարհագրության դասընթացից: Այդ տեսության համաձայն՝ ծնելիության և մահացության մակարդակը կարգավորվում է ոչ միայն կենսաբանական օրենքներով, այլև սոցիալական պայմաններով, որոնք իրենց հերթին կախված են տնտեսական և մշակութային զարգացման մակարդակից: Ժողովրդագրական անցումը ծնելիության, մահացության և բնական աճի հաջորդական փոփոխությունների գործընթաց է, որը պայմանավորված է երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումով:

Ժողովրդագրական անցման տեսության կողմնակիցները ելնում են այն փաստից, որ բնակչության վերարտադրության երկրորդ տիպի երկրներում, հետևապես և ամբողջ աշխարհում սոցիալ-տնտեսական առաջընթաց է տեղի ունենում, «ժողովրդագրական պայթյունն» արդեն անցել է իր բարձրակետը և սկսում է մարել: Եթե 1960-ականներին աշխարհի բնակչության տարեկան աճը կազմում էր 2%, ապա 80-ականներին իջավ 1,6%-ի: Վերջին տարիներին այն կազմում է 1,05%, իսկ մոտա-

կա ժամանակներում կիջնի 1%-ից: Տեսության կողմնակիցների գիտական կանխատեսումներով XXI և XXII դարերի սահմանագլխին աշխարհի բնակչության թիվը կկայունանա և մոտավորապես կլինի 10–12 մլրդ: Բնակչության ծնելիության և մահացության ցուցանիշերը կհավասարվեն, այսինքն՝ կդադարեն ընդլայնված վերարտադրությունը և բնակչության աճը: Ընդ որում՝ բնակչության թվի կայունացումը երկրագնդի տարբեր մասերում կկատարվի ոչ միաժամանակ: Այն կսկսվի XXI դարի կեսերին Եվրոպայից (մի շարք երկրներում արդեն սկսվել է), ապա կտարածվի մյուս աշխարհամասերում: Կայունացումը տեղի կունենա բնական եղանակով՝ մարդկանց կյանքի սոցիալական և տնտեսական պայմանների բարելավման, կրթական մակարդակի բարձրացման, գիտակցության աճի միջոցով: **Միայն երկրների տնտեսական և սոցիալ-մշակութային առաջադիմության պայմաններում է հնարավոր լուծել ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդիրը:**

ԺՀ-ն վերաբերում է աշխարհի բոլոր երկրներին, քանի որ բնակչության արագ աճի հետևանքով մի շարք այլ հիմնախնդիրներ՝ պարենային, ռեսուրսային, բնապահպանական և այլն, դրսևորվում են ոչ միայն առանձին երկրներում, այլև ամբողջ երկրագնդում: Համամոլորակային բնույթ ունեցող ԺՀ-ն Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) ուշադրության կենտրոնում է: Համամոլորակային ԺՀ-ի և դրա լուծման ուղիների վերաբերյալ հիմնահարցերը քննարկվել են XX դարի վերջերին և XXI դարի սկզբներին Մեխիկոյում, Կահիրեում և այլ վայրերում՝ ՄԱԿ-ի կողմից հրավիրված ազգաբնակչության հարցերով համաշխարհային խորհրդաժողովներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՛ք ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդրի էությունը: Քարտեզի և աղյուսակի օգնությամբ ցույց տվե՛ք հիմնախնդրի դրսևորման աշխարհագրական առանձնահատկությունները:
2. Բացատրե՛ք «ժողովրդագրական պայթյուն» հասկացության էությունը, ցույց տվե՛ք դրա կապը ժողովրդագրական հիմնախնդրի հետ:
3. Բնութագրե՛ք ժողովրդագրական հիմնախնդրի դրսևորման բնույթը զարգացած երկրներում: Բացատրե՛ք «ժողովրդագրական ճգնաժամ» հասկացության էությունը:
4. Նշե՛ք ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդրի լուծման ուղիները: Համեմատե՛ք բնակչության վերարտադրության տարբեր տիպ ունեցող երկրներում իրականացվող ժողովրդագրական քաղաքականությունը:
5. Համեմատե՛ք ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդրի լուծման ուղիների մասին մասնագետների հիմնական տեսություններն ու կարծիքները:
6. Ցույց տվե՛ք ժողովրդագրական հիմնախնդրի կապը այլ համամոլորակային հիմնախնդիրների հետ:

7. Դպրոցական նախորդ դասընթացներից հիշե՛ք ՀՀ ժողովրդագրական իրավիճակի բնորոշ գծերը:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Պատրաստե՛ք տեսասահիկ և ներկայացրե՛ք ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդիրը հետևյալ կառուցվածքով՝
 - ա) հիմնախնդրի էությունը և նշանակությունը,
 - բ) հիմնախնդրի առաջացման պատճառները,
 - գ) հիմնախնդրի աշխարհագրական տարածումը,
 - դ) հիմնախնդրի լուծման ուղիները:
2. ՀՀ ժողովրդագրական հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները:
 1. Թվարկե՛ք՝ որոնք են ժողովրդագրական հիմնախնդիրները:
 2. Բացատրե՛ք դրանց առաջացման պատճառները և հետևանքները:
 3. Ցույց տվե՛ք դրանց դրսևորման աշխարհագրական առանձնահատկությունները:
 4. Տվե՛ք դրանց լուծման ուղիները:

Աշխատանքը նախատեսված է ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային կատարման համար:

§ 12. ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԵՎ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Կանաչ հեղափոխություն — տնտեսապես հետամնաց երկրներում իրականացվող միջոցառումների համալիր, որը ներառում է ոռոգման ցանցի ու ոռոգվող հողերի տարածքի ընդլայնման, սելեկցիայի շնորհիվ բարձր բերքատու տեսակների ստացում: Դրանց շնորհիվ տեղի է ունենում գյուղատնտեսության արդյունավետության և արտադրողականության կտրուկ աճ:

Քաղաքակրթության հիվանդություններ — XX դարի երկրորդ կեսին առանձնապես լայն տարածում ստացած, նաև նոր դրսևորված հիվանդություններն են, որոնց թվին են պատկանում հիպերտոնիկ հիվանդությունը, սրտի իշեմիկ հիվանդությունը, շաքարախտը, խոցային հիվանդությունները, նյութափոխանակության հիվանդությունները, ներոզները, հոգեկան խանգարումները և այլն:

ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

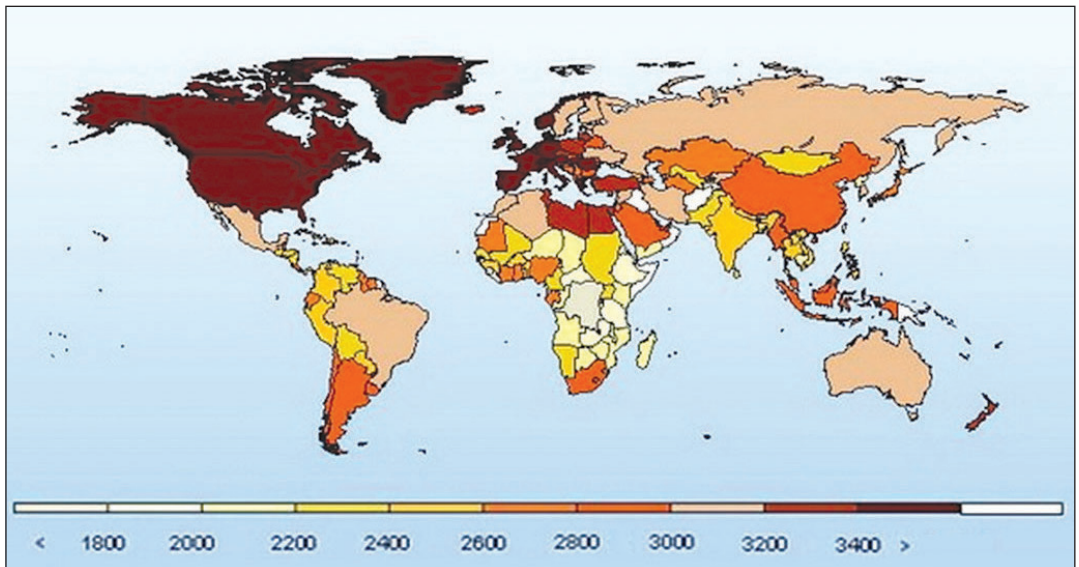
Գյուղատնտեսական արտադրության դանդաղ աճի և միաժամանակ բնակչության արագ աճի հետևանքով երկրագնդի վրա միշտ էլ գոյություն է ունեցել պարենային հիմնախնդիր (ՊՀ): Դա համամոլորակային հիմնախնդիրներից ամենահինն է: Սովը՝ որպես դրա ծայրահեղ դրսևորում, զանգվածային բնույթ է կրել ինչպես Հին աշխարհում, Միջին դարերում, այնպես էլ Նոր և Նորագույն ժամանակներում: ՊՀ-ն ազդում է հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների վրա և լուրջ վտանգ է ներկայացնում տասնյակ պետությունների համար: Գործնական կյանքում շրջանառության մեջ է մտել «պարենային անվտանգություն» հասկացությունը: Դեռևս 200 տարի առաջ գիտնականներին անհանգստացրել է հողի բերրիության նվազման մռայլ հեռանկարը: Դրա հիման վրա է Մալթուսը կառուցել իր հանրահայտ տեսությունը:

ՊՀ-ն չափազանց սրվել և համամոլորակային բնույթ է ստացել «ժողովրդագրական պայթյունի» հետևանքով, երբ մեծ խզում է առաջացել բնակչության թվաքանակի արագ աճի ու գյուղատնտեսական մթերքների, հատկապես պարենամթերքի արտադրության աճի միջև: Տնտեսապես հետամնաց երկրներում վերջին տասնամյակներին նվազել է բնակչության մեկ շնչին ընկնող կալորիաների քանակը:

Պարենային համամոլորակային հիմնախնդրի առաջացման հիմնական պատճառներն են՝

1. տնտեսապես թույլ զարգացած երկրների առկայությունը,
2. զարգացող երկրների գաղութային անցյալը,
3. զարգացող երկրների բնակչության չկարգավորված աճը,
4. զարգացող երկրների ուրբանիզացման բարձր տեմպերը,
5. գետեկոլոգիական ճգնաժամի հետևանքները,
6. պատերազմները, ներքին հակամարտությունները և ահաբեկչությունը զարգացող երկրներում,
7. կլիմայի փոփոխությունները:

Գիտնականների հաշվարկներով՝ մեկ մարդուն օրական միջին հաշվով անհրաժեշտ է ոչ պակաս, քան 2400–2600 կկալ պարունակող բազմապիսի սնունդ: Այդ ցուցանիշը կարող է փոփոխվել՝ կախված մարդու սեռից, տարիքից, աշխատանքի բնույթից, տեղանքի բնակլիմայական պայմաններից և այլ գործոններից: Մարդկանց նորմալ գործունեության համար կարևոր է ոչ միայն սննդի կալորիաների, այլև անհրաժեշտ սպիտակուցների (հատկապես՝ կենդանական ծագման), ճարպերի, վիտամինների, միկրոտարրերի քանակը: Թերսնումը սկսվում է 1800 կկալ/օր-ից, իսկ սովն առաջանում է 1000 կկալ/օր-ից պակասի դեպքում:

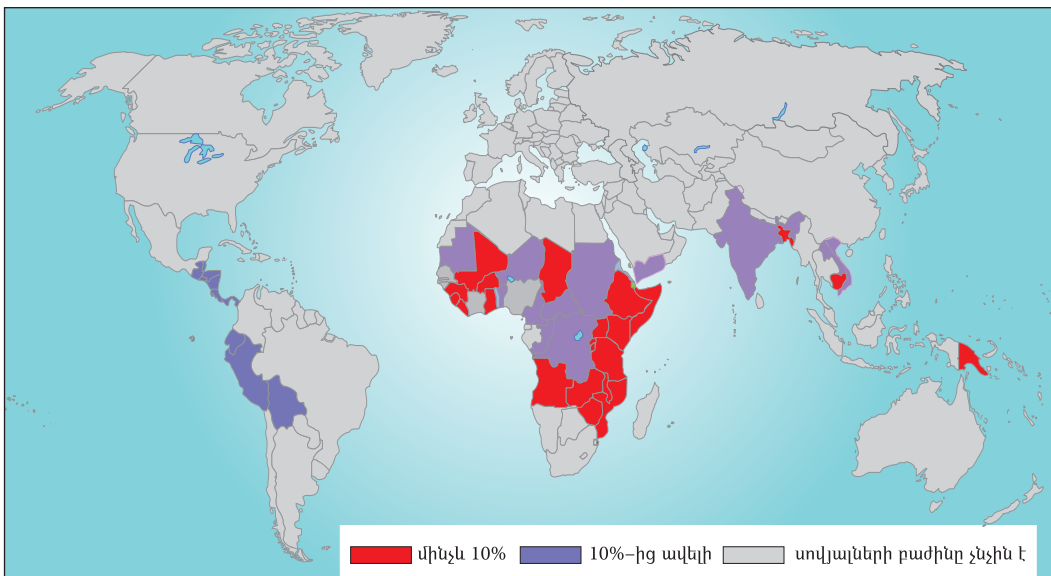

Նկ. 12-1. Աշխարհի երկրների բնակչության պարենամթեքի օրական սպառումը (կկալ)

XX դարի ընթացքում սննդի սպառման քանակական ցուցանիշերը աշխարհում ավելացել են: 1930 թ. մեկ մարդու կողմից միջին հաշվով օրական սպառվել է 2100 կկալ սնունդ, 1970–ականների սկզբներին՝ 2450 կկալ, իսկ ներկա ժամանակներում՝ ավելի քան 2700 կկալ: Դրան նպաստել է հացահատիկի համաշխարհային արտադրության զգալի աճը, որը որոշ զարգացող երկրներում տեղի է ունեցել «կանաչ հեղափոխության», իսկ զարգացած երկրներում՝ կենսատեխնոլոգիայի զար-

գացման և սելեկցիայի բարելավման շնորհիվ: Զգալիորեն ավելացել է նաև մսի ու ծովային մթերքների արտադրությունը: Դա չի նշանակում, որ համամոլորակային ՊՀ-ն լուծվել է: Մեծ են մեկ մարդու կողմից սպառվող կալորիաների աշխարհագրական տարբերությունները: ԱՄՆ-ում և Արևմտյան Եվրոպայում մարդու սնունդը միջին հաշվով կազմում է 3500 կկալ/օր, որից կենդանական ծագման կալորիաների բաժինը 30% է, Լատինական Ամերիկայում՝ 2750 կկալ/օր, որից կենդանական ծագմանը՝ 17%, իսկ Աֆրիկայում՝ Սահարայից հարավ՝ ընդամենը 2050 կկալ/օր, որից ընդամենը 7%-ն է կենդանական ծագման:

ՊՀ-ն գոյություն ունի բոլոր երկրներում: Նույնիսկ բնակչության բարձր կենսամակարդակ ունեցող երկրներում սոցիալական անհավասարության պայմաններում բնակչության մի մասը մշտապես թերսնվում է: Միևնույն ժամանակ, զարգացած երկրների մի մասում՝ ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա և այլն, առաջանում է պարենամթերքի զգալի ավելցուկ: **Խնդիրը համամոլորակային մասշտաբով պարենամթերքի ճիշտ վերաբաշխումն է և նպատակային օգտագործումը:** Միավորված ազգերի կազմակերպության փորձագետների տվյալներով՝ պահանջվող կալորիականության ռացիոնալ սննդով ապահովված է աշխարհի բնակչության մեծ մասը: Սակայն մեկ միլիարդից ավելի բնակչության սնունդը թերի է կամ ծավալով, կամ սպիտակուցների, ճարպերի, ածխաջրերի, հանքային աղերի և մյուս բաղադրիչների պարունակությամբ, իսկ սովյալների թիվն անցնում է 400 միլիոնից: Դրանք հիմնականում տնտեսապես հետամնաց երկրների բնակիչներ են:

Նկ. 12-2. Սովը ժամանակակից աշխարհում

Եթե 1970-ականներին սովյալներն ու թերսնվողները կազմում էին աշխարհի բնակչության 36%-ը, ապա 2005-2007 թթ. կազմում են 13%-ը, որը նույնպես բավա-

կանին բարձր ցուցանիշ է: Պարենամթերքի պակասը բացասաբար է ազդում բնակչության կյանքի միջին տևողության վրա: Հասարակածի երկու կողմերով ձգվող սովյալների և թերսնվողների գոտին հատկապես ընդլայնվում է Աֆրիկայում (Նկ. 12-2): 2005–2007 թթ. սովյալների և թերսնվողների բաժինը Կենտրոնական Աֆրիկայում կազմել է բնակչության ընդհանուր թվի 53%–ը, Արևելյան Աֆրիկայում՝ 34%–ը, Հարավային Աֆրիկայում՝ 33%–ը (Աղյուսակ 12-1): Սովյալների և թերսնվողների մասը զգալի է նաև Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրներում (Հնդկաստան, Բանգլադեշ, Պակիստան, Կոմոր, Մոնղոլիա, Տաջիկստան, Լաոս, Կամբոջա և այլն), որտեղ 2005–2007 թթ. սովյալներով թերսնվում է բնակչության 20–30%–ը: Լատինական Ամերիկայում թերսնվողները շատ են Կենտրոնական Ամերիկայում, Կարիբյան ավազանի երկրներում (Հայիթի, Գվատեմալա, Դոմինիկյան Հանրապետություն և այլն):

Սովը, թերսնումը բնորոշ չէ տնտեսապես զարգացած երկրներին (բնակչության 1%–ից պակաս): Այդ երկրներն այժմ արտադրում և սպառում են համաշխարհային պարենամթերքի 3/4–ը, չնայած որ այնտեղ ապրում է աշխարհի բնակչության 15%–ը: Այդ երկրների բնակչության 20–30%–ը ունեն գիրացման և ճարպակալման խնդիր:

Աղյուսակ 12-1

Աշխարհի և նրա տարածաշրջանների թերսնվողների թվի փոփոխությունները 1990–2007 թթ.

Տարածաշրջանները	1990–1992 թթ.		2005–2007 թթ.	
	Թերսնվողների թիվը (մլն մարդ)	Բաժինը ընդհանուր բնակչության թվում (%)	Թերսնվողների թիվը (մլն մարդ)	Բաժինը ընդհանուր բնակչության թվում (%)
Ամբողջ աշխարհը	843,4	16	847,5	13
Զարգացած երկրներ	16,7	1,3	12,3	0,9
Զարգացող երկրներ, այդ թվում՝	826,6	20	835,2	16
Արևելյան Ասիա	215,6	18	139,5	10
Հարավարևելյան Ասիա	105,4	24	76,1	14
Հարավային Ասիա	255,4	22	331,1	22
Կենտրոնական Ասիա	4,2	8	6,0	10

§ 12. ՊԱՐԵՆԱՑԻՆ ԵՎ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Լատինական Ամերիկա և Կա- րիբյան ավազան	54,3	12	47,1	8
Մերձավոր Արևելք	14,6	7	26,3	9
Հյուսիսային Աֆրիկա	5,0	3,7	6,1	3,8
Կենտրոնական Աֆրիկա	20,4	32	51,8	53
Արևելյան Աֆրիկա	76,2	45	86,9	34
Հարավային Աֆրիկա	30,6	43	33,9	33
Արևմտյան Աֆրիկա	37,6	20	28,5	10

2022 թ. տվյալների թիվը աշխարհում կազմել է մոտ 740 մլն մարդ, որը կազմել է աշխարհի բնակչության շուրջ 9,2%-ը: 2022 թ. տվյալներով տվյալների ամենաբարձր բաժինը ուներ Աֆրիկան, որտեղ այն կազմել է բնակչության 20%-ը, Ասիայում այն կազմել է 8,5%-ը, իսկ Լատինական Ամերիկայում՝ 6,5%-ը: Նույն թվականի տվյալներով աշխարհի բնակչության մոտ 29%-ը այս կամ չափով թերսնվում է, իսկ մոտ 42%-ը կամ ավելի քան 3,1 մլրդ չի կարողացել ապահովել սննդի անհրաժեշտ առողջարար ռացիոն:

Սովի ու թերսնման վերացման հիմնախնդրով զբաղվում է ՄԱԿ-ի **պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունը (ՊԳԿ)**: Փորձագետների կարծիքով ՊՀ-ի լուծման գլխավոր ուղին բնակչությանը **պարենամթերք մատակարարող** հուսալի աղբյուրների ստեղծումն է, որը, ՊԳԿ-ի (\$ԱՕ) ձևակերպմամբ, այն իրավիճակն է, երբ բոլոր մարդիկ հնարավորություն ունեն ցանկացած պահի օգտվելու առողջ ու ակտիվ ապրելակերպի պահպանման համար անհրաժեշտ անվտանգ ու սննդարար պարենամթերքից:

Պարենամթերքի արտադրության գլխավոր ոլորտը եղել և մնում է գյուղատնտեսությունն իր երկու հիմնական ճյուղերով՝ բուսաբուծությամբ և անասնապահությամբ: Ներկայումս պարենամթերքի արտադրության կարևոր ոլորտ են դառնում սննդի արդյունաբերության ճյուղերը:

Զարգացող երկրների շուրջ 60%-ում պարենամթերքի արտադրության աճը հետ է մնում բնակչության աճի տեմպերից: Պարենամթերքի ամենամեծ պակաս ունեն Աֆրիկայի, Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայի առավել հետամնաց երկրները: Ծանր է պարենային հիմնախնդիրը Աֆրիկայի մոտ 30 երկրներում, որտեղ պարենամթերքի արտադրության ծավալը նույնիսկ առանձին տարիներին նվազել է:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

Աշխարհում տարեկան 1,3 միլիարդ տոննա սնունդ նետվում է: Մնդի վատնումը առաջացնում է ավելի շատ աղտոտվածություն, քան ամբողջ աշխարհում կատարվող ավիափոխադրումները: Եթե ամեն մարդ ամբողջ աշխարհում համաշխարհային սննդակարգը կրճատի 25%-ով, 1,7 միլիարդ մարդու համար սնունդ կլինի:

Ընդհանուր առմամբ վերջին տասնամյակներին ամբողջ աշխարհում հացահատիկի արտադրության աճի տեմպերը ավելի բարձր են եղել, քան բնակչության թիվը: Այսպես 1960–1990 թթ. հացահատիկի արտադրությունը աշխարհում ավելացել է 2,21 անգամ, իսկ բնակչության թիվը 1,74 անգամ: Հետագա ժամանակաշրջանում նվազել են ինչպես հացահատիկի արտադրության, այնպես էլ բնակչության թվի աճի տեմպերը: Այսպես, 1960–2020 թթ. հացահատիկի արտադրությունը աշխարհում ավելացել է 1,53 անգամ, իսկ բնակչության թիվը՝ 1,23 անգամ:

Բնակչության արագ աճի հետևանքով վերջին 50 տարվա ընթացքում մեկ շնչին հասնող հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները նվազել են 0,23 հա/մարդուց մինչև 0,12 հա/մարդ: Ըստ ՄԱԿ-ի կանխատեսման՝ 2030 թ. այդ ցուցանիշը կհասնի 0,08 հա/մարդու:

Ջարգացող երկրներին, որտեղ ապրում է աշխարհի բնակչության 4/5-ից ավելին, բաժին է ընկնում հացահատիկի համախառն բերքի 1/3-ը, մսի, կաթի և ձվի համախառն արտադրանքի 1/5-ը: Վերջին տասնամյակներին զգալիորեն ավելացել է զարգացող երկրների կողմից պարենամթերքի ներմուծումը: Եթե 1983–1985 թթ. զարգացող երկրները ներմուծել են 69 մլն տ, 2000 թ.՝ 110 մլն տ, ապա 2011 թ. այն կազմել է 160 մլն տ: XXI դարի սկզբին ընդհանուր սպառվող պարենամթերքի մեջ ներմուծվող պարենամթերքի բաժինը կազմել է Աֆրիկայում՝ 13%, Լատինական Ամերիկայում՝ 15%, Մերձավոր Արևելքում՝ 23%, Արևելյան Ասիայում՝ 7%: Ներմուծվող պարենամթերքի մի մասը զարգացած երկրների կողմից (հատկապես ԱՄՆ-ի) տրամադրվել է օգնության տեսքով: Ի տարբերություն զարգացած երկրների՝ տնտեսապես հետամնաց երկրներում ցածր է գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունը և անասունների մթերատվությունը, այսինքն՝ բնորոշ է գյուղատնտեսության զարգացման էքստենսիվ ուղին, որի պայմաններում մեկ աշխատողը կարող է կերակրել ոչ ավելի, քան 3–5 մարդու, իսկ ինտենսիվ գյուղատնտեսության պայմաններում՝ մի քանի տասնյակ մարդու: Բելգիայում, ԱՄՆ-ում և Մեծ Բրիտանիայում գյուղատնտեսության ոլորտի մեկ աշխատողը կերակրում է 80–100 մարդու:

Պարենամթերքի արտադրության դանդաղ աճի մյուս պատճառը գյուղատնտեսական ամենաարժեքավոր՝ ոռոգելի հողահանդակների մակերեսի աճի դանդաղումն է, իսկ որոշ երկրներում (ԱՄՆ, Չինաստան)՝ նույնիսկ կրճատումը: Ներկայումս ոռոգելի հողատարածությունները կազմում են մշակվող հողերի մոտ 18%-ը,

սակայն տալիս են գյուղատնտեսական մթերքների 40%-ը: Աշխարհի 270 մլն հա ոռոգելի հողերից 25–30 մլն հեկտարն այս կամ այն չափով աղակալել, իսկ 80 մլն հեկտարը միաժամանակ և՛ աղակալել, և՛ ճահճակալել է: Յուրաքանչյուր տարի գյուղատնտեսական արտադրության շրջանառությունից դուրս է գալիս երկու անգամ ավելի մեծ հողային մակերես, քան մտցվում է շրջանառության մեջ: Պատճառներից մեկը քաղաքների արագ աճն է, կառուցապատված տարածքների, ճանապարհների ընդարձակումը:

Երկրագնդի ցամաքային մակերեսի միայն 57%-ը՝ 8,7 մլրդ հեկտարն է բարեբեր: Սակայն այդ հողերն էլ չեն կարող ամբողջությամբ օգտագործվել գյուղատնտեսության համար: Այնտեղ են աճում անտառները, որոնք պետք է պահպանվեն հանուն երկրագնդի բնապահպանական հավասարակշռության: Ներկայումս երկրագնդի գյուղատնտեսական հողահանդակները կազմում են 4,6 մլրդ հա կամ ամբողջ ցամաքի 31%-ը և բարեբեր հողերի 54%-ը: Գյուղատնտեսական հողերի մեծ մասը (գրեթե 70%) արոտավայրերն ու խոտհարքներն են, իսկ գյուղատնտեսության մեջ հողօգտագործման ակտիվ ձևերը՝ վարելահողերը և բազմամյա տնկարկները, կազմում են ընդամենը 1,5 մլրդ հա կամ ցամաքի 11%-ը: Գրեթե բոլոր բերրի և արժեքավոր հողահանդակները գործնականորեն յուրացված են: Նոր հողերի յուրացման զգալի պահուստներ կան միայն Լատինական Ամերիկայում, Ավստրալիայում և Սահարայից հարավ ընկած տարածքներում:

Բնական գործոնները (կլիմայի չորությունը, ցածր ջերմաստիճանը, գերխոնավությունը, լանջերի թեքությունները, հողերի փոքր հզորությունը և այլն) սահմանափակում են գյուղատնտեսական հողերի ընդարձակման հնարավորությունները: Երկրագնդի բնակչության արագ աճի պայմաններում անընդհատ նվազում է գյուղատնտեսական հողահանդակներով մեկ բնակչի ապահովվածության աստիճանը: Ներկայումս աշխարհի մեկ բնակչին միջին հաշվով բաժին է ընկնում 0,68 հա գյուղատնտեսական հողահանդակ, այդ թվում՝ 0,20 հա վարելահող, իսկ 2050 թ. այն կարող է հասնել 0,07 հա-ի:

Աշխարհի մշակովի հողատարածությունների մեծ մասն օգտագործվում է երեք գլխավոր հատիկային բույսերի՝ ցորենի, բրնձի և եգիպտացորենի մշակության համար: Չնայած դրան՝ հիմնախնդիրը տարեցտարի ավելի է սրվում: Թույլ զարգացած երկրների զգալի մասում գերակշռում է միօրինակ սնունդը: Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայի բնակչության հիմնական սնունդը բրինձն է (75%), իսկ Կենտրոնական Ամերիկայի և Արևելյան Աֆրիկայի շատ երկրներինը՝ եգիպտացորենը: Մինչդեռ հայտնի է, որ միօրինակ սննդի պայմաններում օրգանիզմը չի ստանում անհրաժեշտ բոլոր նյութերը:

Աշխարհի բնակչությանը պարենամթերքով ապահովելու գործում սահմանափակ են նաև Համաշխարհային օվկիանոսի կենսաբանական ռեսուրսների օգտագործման հնարավորությունները, որոնք, ըստ գնահատականների, արդեն մոտենում են վերին սահմանին: Այս պայմաններում պահանջվում են այնպիսի արմատական միջոցառումներ, որոնք առաջիկա 15–20 տարում առնվազն պետք է ապահո-

վեն գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալի 2 անգամ ավելացում, իսկ մինչև XXI դարի կեսերը՝ 4-5 անգամ:

ՊՀ-ի լուծման համար պահանջվում են համալիր միջոցառումներ: Դրանք պետք է ապահովեն գյուղատնտեսության ինտենսիվացումը ոչ միայն առանձին երկրներում, այլև ամբողջ աշխարհում: Գյուղատնտեսության ինտենսիվության կտրուկ բարձրացման գլխավոր ուղիներն են **ռոռզելի հողագործության զարգացումը, մշակաբույսերի նոր՝ բարձր բերքատու տեսակների և անասունների նոր՝ բարձր մթերատու ցեղերի բուծումը, հողի մշակման նոր մեթոդների կիրառումը, գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացումն ու քիմիացումը:** Գիտնականները պարենամթերք ստանալու համար մեծ հոյսեր են կապում **գենետիկայի և կենսատեխնոլոգիայի նվաճումների օգտագործման հետ:**

ՄԱԿ-ի՝ **պարենամթերքի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունը** առաջնային է համարում մարդկության ապահովումը պարենամթերքով, հողի բերրիության պահպանումն ու ավելացումը, անտառային, ինչպես նաև օվկիանոսի կենսաբանական ռեսուրսների պահպանումն ու արդյունավետ օգտագործումը: Այդ կազմակերպության փորձագետները առաջարկել են պարենային հիմնախնդիրը լուծելու **հիմնական ուղիները.**

- 1) Զարգացող երկրների գյուղատնտեսությունը պետք է զարգանա ոչ միայն և ոչ այնքան հողատարածությունների մակերեսի ու անասունների գլխաքանակի ավելացման հաշվին, որքան գյուղատնտեսական արտադրության ինտենսիվացման ուղիով:
- 2) Անհրաժեշտ է վերացնել կամ գոնե նվազեցնել պարենամթերքի կորուստները: ՄԱԿ-ի ՊԳԿ մասնագետների տվյալներով՝ միայն հացահատիկի գծով կրծողների հասցրած տարեկան վնասը կազմում է շուրջ 65 մլն տ: Զգալի կորուստներ են առաջանում նաև պարենամթերքի փոխադրման ու պահպանման ընթացքում:
- 3) ՄԱԿ-ը և զարգացած երկրները տնտեսապես հետամնաց երկրներին պետք է ցույց տան պարենային, ֆինանսական, տեխնիկական և տեղեկատվական օգնություն, տրամադրեն գյուղատնտեսական առաջավոր տեխնիկա, մշակաբույսերի պահպանության միջոցներ, պարարտանյութեր և խորհրդատու մասնագետներ:
- 4) Տնտեսապես հետամնաց երկրներում պետք է էապես ընդլայնել ռոռզման ցանցն ու ռոռզվող հողերի տարածքը, սելեկցիայի շնորհիվ ստանալ բարձր բերքատու տեսակներ: Այս և նման միջոցառումների համալիր իրականացումը, որը կոչվում է **«կանաչ հեղափոխություն»**, արդեն դրական արդյունքի է հասել հատկապես այն երկրներում, որոնք առավել հետևողականորեն են իրագործում այդ համալիր ծրագիրը: Տնտեսապես հետամնաց երկրների սոցիալ-տնտեսական հետագա զարգացումը կնպաստի ՊՀ-ի լուծմանը: Այս տեսանկյունից առանձնապես կարևոր են բնակչության թվով երկրագնդի երկու խոշորագույն երկրների՝ Չինաստանի և Հնդկաստանի նվաճումները:

ՊՀ-ի լուծմանը կարող են նպաստել նաև Համաշխարհային օվկիանոսի ձկնային և այլ կենսաբանական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, մարիկուլտուրայի (աքվա-կուլտուրա) զարգացումը: Գիտնականները հաշվարկել են, որ եթե աշխարհի բոլոր երկրներում հաստատվի գյուղատնտեսության զարգացման այն մակարդակը, որը ներկայումս գոյություն ունի որոշ բարձր զարգացած երկրներում (Նիդերլանդներ, Դանիա և այլն), ապա բուսաբուծությունից և անասնապահությունից ստացված պարենամթերքը կբավարարի առնվազն 10-15 մլրդ բնակչության լիարժեք սննդի պահանջը:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Աշխարհի արտադրած սննդի գրեթե մեկ երրորդը նետվում է: Ինչպիսի՞ ազդեցություն կունենա այս սննդի արդյունավետ օգտագործումը աղքատ երկրների վրա:

ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Այս հիմնախնդիրը համամոլորակային է և տեղական մակարդակով ուղղակիորեն կապված է ՊՀ-ի հետ: Հնագույն հիմնախնդիրներից է, որին բնակչությունը բախվում է իր գոյության ամենասկզբից: Հասկանալի է, որ ներկայումս այս հիմնախնդրի սրությունն այնպիսին չէ, ինչպիսին եղել է անցած դարաշրջաններում, երբ վարակիչ հիվանդությունների վիթխարի բռնկումից համաճարակների և համատարած աղքատության և սովի պատճառներով բնաջնջվել են ամբողջ շրջաններ: Այսպես, XIV դարում Եվրոպայում բռնկված համաճարակը՝ «սև մահը», խլեց նրա բնակչության 1/3-ից ավելին: Այդ առումով շրջադարձային փուլ հանդիսացավ XX դարը, երբ հաջողվեց հաղթել ժանտախտը, խոլերան և այլ սարսափելի հիվանդություններ:

Աշխարհում ժանտախտի վերջին դեպքը գրանցվել է Սոմալիում 1977 թ.: Մեր օրերում աշխարհում մալարիայով հիվանդանում է 110 մլն մարդ և 1-2 մլն մահանում է այդ հիվանդությունից: Նրա «ռիսկային գոտում» է մոտ 100 երկիր՝ ավելի քան 2 մլրդ բնակչությամբ: Դեռ լիովին վերացած չեն այնպիսի հիվանդությունները, ինչպիսին են գրիպը, թոքախտը, դիֆտերիան, վեներական և շատ այլ հիվանդություններ: Ավելին՝ դեռ XX դարի երկրորդ կեսին իրենց հատուկ ուժով դրսևորեցին նոր հիվանդություններ, որոնք անվանեցին **քաղաքակրթության հիվանդություններ**: Դրանց թվին են պատկանում հիպերտոնիկ հիվանդությունը, սրտի իշեմիկ հիվանդությունը, շաքարախտը, խոցային հիվանդությունները, նյութափոխանակության հիվանդությունները, ներոզները, հոգեկան խանգարումները և այլն: Մինչև այժմ էլ բժշկությունը չի կարող զսպել, հաղթահարել ուռուցքաբանական հիվանդությունները: Նորելուկ ՁԻԱՀ-ը¹ դարձավ «XX դարի ժանտախտը»: 2019 թ. դեկտեմբերին Չինաստանում գրանցվեց նոր տեսակի կորոնավիրուսային վարակ Կովիդ-19, որը կարճ ժամանակահատվածում տարածվեց ողջ աշխարհով մեկ:

¹ Ձեռքբերովի իմունային անբավարարության համախտանիշ

Հասկանալի է դառնում, որ աշխարհի բնակչության առողջության պահպանման հիմնախնդիրը շարունակում է մնալ հրատապ: Նրա նշանակությունն ավելի է մեծանում այն առումով, որ ժամանակակից պատկերացմամբ հենց առողջությունն է դիտվում որպես առավել կարևոր բաղադրիչ այնպիսի սինթետիկ հասկացությունների համար, ինչպիսիք են կյանքի որակն ու բնակչության որակը: Դրանով նկատի է առնվում յուրաքանչյուր անհատի առողջությունը և ամբողջ բնակչության առողջությունը: Ամուր առողջությունը համարվում է սոցիալական զարգացման և ողջ հասարակության ու առանձին անհատի գլխավոր ռեսուրսը: Դրա հետ կապված առողջության վիճակի բնութագրման համար հաճախ օգտագործում են մի շարք ցուցանիշներ՝ կյանքի միջին տևողությունը, ընդհանուր մահացությունը, մանկական մահացությունը, մայրական մահացությունը, մահվան պատճառները, ժամանակավոր անաշխատունակությունը, հաշմանդամությունը:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Հիվանդությունների կանխարգելումը կարող է գրեթե 10 անգամ ավելի էժան լինել, քան դրանց բուժումը: Ինչպիսի միջոցառումներ կարող են իրականացնել կառավարությունները և հասարակությունները՝ հիվանդությունները կանխարգելելու համար:

Բնակչության առողջության վրա ազդող գործոնները միավորվում են հետևյալ չորս խմբերում

- 1) **բնական պայմանները,**
- 2) **կենսակերպը և սոցիալ-տնտեսական պայմանները,**
- 3) **շրջակա միջավայրի աղտոտումը և վատացումը,**
- 4) **արտադրական պայմանները:**

Բնական գործոններից մարդու առողջության վրա հատկապես մեծ ազդեցություն են թողնում տարածքի երկրաբանական կառուցվածքը և դրա հետ կապված ռադիոակտիվ ֆոնը, կենսաբանական ակտիվ տարրերի ավելցուկը կամ անբավարարությունը, ջրաբանական պայմանները, հողերը, բույսերը և այլն, որոնք կարող են բազմաթիվ վարակիչ հիվանդությունների համար աղբյուր լինել:

Բնեռային շրջաններում գերակշռող հիվանդությունները պայմանավորված են ցածր ջերմաստիճաններով, ուժեղ քամիներով. գեոմագնիսական ակտիվ երևույթներով: Կիսաանապատներում և անապատներում, որտեղ շատ են արևոտ օրերը, բնակիչները ավելի հաճախ են հիվանդանում մաշկի քաղցկեղով: Խոնավ արևադարձային և հասարակածային շրջաններում շատ են այն հիվանդությունները, որոնք հարուցվել են կենսաբանական այնպիսի գործոններով, ինչպիսիք են թունավոր բույսերը և թունավոր կենդանիների խայթոցը:

Մեծ է նաև **կենսակերպի և սոցիալ-տնտեսական պայմանների գործոնի** ազդեցությունը մարդկանց առողջության վրա: Այս խմբի գործոններից են նյութական և կենցաղային վատ պայմանները, ընտանիքների անկայունությունը, միայնակու-

թյունը, թերսնումը և անորակ սնունդը, ծխախոտի, ալկոհոլի, թմրամիջոցների օգտագործումը, դեղորայքի չարաշահումը և այլն: Ներկայումս ծխախոտի օգտագործումից առաջացած հիվանդություններից աշխարհում յուրաքանչյուր տարի մահանում է մոտ 5 մլն մարդ:

ԼՄԵՐ օրերում մեծանում է **շրջակա միջավայրի աղտոտման գործոնի** բացասական ազդեցությունը մարդկանց առողջության վրա: Ապացուցված է, որ մթնոլորտի աղտոտումը նպաստում է արյան շրջանառության համակարգի, շնչառական օրգանների, չարորակ հիվանդությունների առաջացմանը: Մսնդամթերքի և ջրի աղտոտումը հատկապես քիմիական նյութերով պատճառ են դառնում մարսողական օրգանների, արյան, միզասեռական օրգանների ուռուցքածին և այլ հիվանդությունների առաջացմանը:

Արտադրական պայմանների գործոնը վերջին տարիներին նունպես ճեռք է բերել մեծ նշանակություն: Նկատի են առնվում աշխատանքի վնասակար պայմանները, հաճախակի ստրեսային իրադրությունը, արտադրական վնասվածքները, տարբեր տեսակի դժբախտ պատահարները: Արտադրական վնասվածքները, օրինակ, կարող են դառնալ մահվան, հաշմանդամության, ժամանակավոր աշխատունակության կորստի պատճառ:

Ընդհանրապես տարածվում են հինգ գլխավոր խումբ հիվանդություններ. ա) վարակիչ հիվանդություններ, բ) չարորակ նորագոյացություններ, գ) հիվանդություններ կապված սննդի հետ, դ) սիրտանոթային, ե) հոգեկան հիվանդություններ:

ԼՄԱԿ-ի՝ **առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ)** հատուկ նշանակություն է տալիս բնական միջավայրի առողջացմանը և քիմիական միացություններից զերծ սննդամթերքի արտադրությանը: ԱՀԿ-ն ամեն տարի իր զեկույցներում հրապարակում է տվյալներ երկրի բնակչության մահվան պատճառների և մակարդակի փոփոխությունների մասին: XXI դարի սկզբին մահացածների 33%-ը բաժին էր ընկնում վարակիչ և մակաբուծական հիվանդություններին, 29%-ը անոթային համակարգի հիվանդություններին, 12%-ը նորագոյացություններին, 7%-ը մանկական մահացությանը, 6%-ը՝ շնչառական համակարգի հիվանդություններին:

Բավականին լավ են արտահայտված առողջության համամոլորակային հիմնախնդրի աշխարհագրական դրսևորումները: Հատկապես մեծ են հիմնախնդրի դրսևորման տարածքային տարբերությունները, տնտեսապես զարգացած և թույլ զարգացած տարածաշրջանների և երկրների միջև: Տնտեսապես բարձր զարգացած երկրներում առողջապահության զարգացման մակարդակը բնութագրող հիմնական ցուցանիշերը՝ ապահովվածությունը բժիշկներով և հիվանդանոցային մահճակալներով, մի քանի անգամ բարձր են, քան թույլ զարգացած երկրներում: Տնտեսապես զարգացած երկրներում բնակչության առողջության վիճակի հիմնական ցուցանիշերը՝ կյանքի սպասվելիք միջին տևողությունը, մանկական և մայրական մահացությունը շատ ավելի բարվոք են, քան թույլ զարգացած երկրներում: Դրա

հետ մեկտեղ զարգացած երկրներն ազատված չեն «քաղաքակրթության հիվանդություններից», որոնք հատուկ են քաղաքաբնակներին:

Զարգացած երկրներում մահվան պատճառներից առաջին տեղում են սրտի և գլխուղեղի հիվանդությունները, երկրորդում՝ չարորակ նորագոյացությունները, երրորդում՝ շնչառական օրգանների հիվանդությունները, չորրորդում՝ մարսողական օրգանների հիվանդությունները: Ի տարբերություն թույլ զարգացած երկրների՝ մահվան պատճառների թվում վարակիչ հիվանդությունների բաժինը աննշան է:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը որոշվում է ոչ միայն տնտեսության նորագույն ճյուղերի զարգացմամբ, այլև բնակչության կյանքի տևողության ցուցանիշով:

Մեր օրերում, առողջության հետ կապված համամոլորակային հիմնախնդիր է դարձել ճարպակալումը կամ գիրացումը: Այդ հիվանդությամբ տառապողների թիվը մեկ-երկու տասնամյակ անց կարող է կազմել երկրագնդի չափահաս բնակչության կեսից ավելին: Տարեկան երեք միլիոնից ավելի մարդ է մահանում ճարպակալումից, ավելի շատ, քան սովից: Իսկ հիվանդների թիվը շարունակում է աճել:

Առողջության պահպանման համամոլորակային հիմնախնդիրը սերտ կապի մեջ է համաշխարհային պատերազմի կանխման և խաղաղության պահպանման, պարենային, բնապահպանական, ժողովրդագրական, ուրբանիզացման, տարերային աղետների և տեխնածին վթարների ու այլ համամոլորակային հիմնախնդիրների հետ: Ինչպես և այլ հիմնախնդիրների դեպքում, առողջության պահպանման հիմնախնդրի լուծումը պահանջում է տարբեր երկրների միջոցների և ջանքերի համախմբում և համագործակցություն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՞ք պարենային համամոլորակային հիմնախնդրի էությունը:
2. Ներկայացրե՞ք պարենային և առողջության պահպանման հիմնախնդիրների աշխարհագրական դրսևորումները, նշե՞ք առավել մեծ սրություն ունեցող տարածաշրջանները:
3. Գնահատե՞ք երկրագնդի և նրա առանձին տարածաշրջանների ապահովվածությունը գյուղատնտեսական հողահանդակներով:
4. Նշե՞ք պարենային համամոլորակային հիմնախնդրի լուծման հիմնական ուղիները:
5. Համամոլորակային ի՞նչ այլ հիմնախնդիրների հետ է փոխադարձ կապված ՊՀ-ն:
6. Դպրոցական այլ դասընթացներից հիշե՞ք, թե ինչպիսին է ՀՀ-ի ապահովվածությունը հողային ռեսուրսներով: XX դարի ընթացքում ՀՀ-ում է՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում են դրսևորվել պարենային հիմնախնդիրները:

7. Բացատրե՛ք առողջության պահպանման հիմնախնդրի էությունը: Նշե՛ք մահվան պատճառները, դրանց աշխարհագրական տարբերությունները:
8. Նշե՛ք և բնութագրե՛ք բնակչության առողջության վրա ազդող գործոնները:

ՆԱԽԱԳԾԱՑԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Պատրաստե՛ք տեսասահիկ կամ պաստառ և հակիրճ ներկայացրե՛ք առողջության պահպանման համամոլորակային հիմնախնդիրը հետևյալ կառուցվածքով.
 - ա) հիմնախնդրի էությունը և նշանակությունը,
 - բ) հիմնախնդրի առաջացման պատճառները,
 - գ) հիմնախնդրի աշխարհագրական տարածումը, դ) հիմնախնդրի լուծման ուղիները:
2. Պատրաստե՛ք տեսանյութ պարենային հիմնախնդրի վերաբերյալ և կազմակերպե՛ք քննարկում:

Աշխատանքը նախատեսված է ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային կատարման համար:

§ 13. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՕԿԿԻԱՆՈՍԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Օվկիանոսային տնտեսություն — օվկիանոսի և ցամաքի շփման գոտում ձևավորված տնտեսությունը, որն ընդգրկում է արդյունահանող և վերամշակող արդյունաբերությունը, էներգետիկան, տրանսպորտը, առևտուրը, ռեկրեացիան և այլն:

Նավթային թաղանթ — օվկիանոսի առանձին շրջաններում թափված նավթից ձևավորված թաղանթը, որը խախտում է գազաջերմափոխանակությունը, նվազեցնում է գոլորշացումը:

Ծովային բուսաբուծություն և ձկնաբուծություն (մարիկուլտուրա) — արհեստականորեն ստեղծված ծովային բուծարաններում ու ֆերմաներում առանձին օրգանիզմների բուծումը:

Օվկիանոսի «տնտեսական գոտի» (200 մղոնանոց գոտի) — օվկիանոսի տարածք, որը ենթակա չէ ափամերձ երկրին: Ափամերձ երկիրն այստեղ կարող է իրականացնել հանքային ռեսուրսների արդյունահանում, մյուս երկրները կարող են միայն նավարկել, մալուխներ և խողովակաշարեր անցկացնել և թռիչքներ կատարել:

Օվկիանոսի ռեկրեացիոն ծանրաբեռնվածություն — օվկիանոսի ափամերձ գոտու հյուրանոցների, հանգստյան տների ու առողջարանների համատարած ցանցը և դրանց գործունեության ազդեցությունն օվկիանոսի վրա:

Համաշխարհային օվկիանոսն առանձահատուկ աշխարհագրական օբյեկտ է՝ իր յուրահատուկ երկրաբանական և գեոմորֆոլոգիական կառուցվածքով, երկրաքիմիական և ֆիզիկաքիմիական գործընթացներով, որոնք տեղի են ունենում նրա ստվարաշերտ հատակում և նստվածքային շերտերում: Համաշխարհային օվկիանոսը Երկրի աղի ջրի միասնական թաղանթ է, որը կազմում է մեր մոլորակի տարածքի 71%-ը: Այն պարունակում է 1368 կմ³ ջուր կամ կամ երկրագնդի ջրային պաշարների 97%-ը: Այն մյուս բնական օբյեկտներից տարբերվում է նյութական, էներգետիկ և տեղեկատվական կառուցվածքով, նյութի և էներգիայի փոխանակման յուրահատուկ բնույթով և մթնոլորտի ու հատակի հետ փոխազդեցությամբ, իր բուսական ու կենդանական աշխարհով: Օվկիանոսում է առաջացել կյանքը, այն համարվում է, միշտ էլ համարվել է և համարվելու է կյանքի զարգացման հիմքը: Ջրի ջերմաստիճանի կայունության, հանքային աղերի կայուն կազմի, արեգակնային

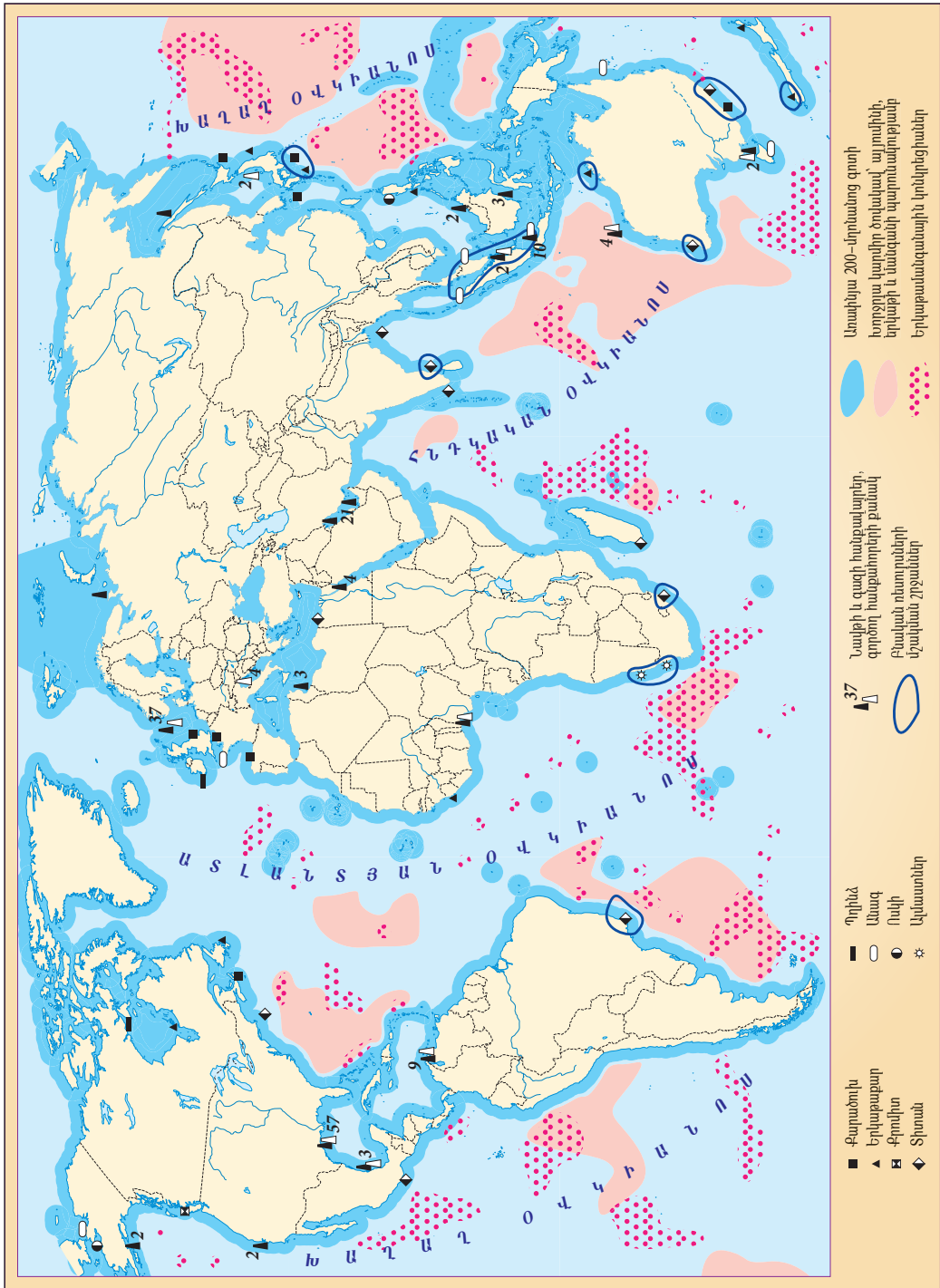
ճառագայթներից բնական պաշտպանվածության և այլ հատկությունների շնորհիվ Համաշխարհային օվկիանոսը նպաստել է կյանքի բազմազան ձևերի առաջացմանը և էվոլյուցիային: Այն մթնոլորտի թթվածնի կեսի և մարդկության համար սպիտակուցային նյութի 20%-ի մատակարարն է: Մարդիկ դարերով յուրացրել և յուրացնում են օվկիանոսի տարածքները և ռեսուրսները:

Օվկիանոսը ոչ միայն բազմազան ռեսուրսների հսկայական պահեստարան է, քիմիական, դեղագործական և արդյունաբերության այլ ճյուղերի համար սկզբնական հումքային բազա, այլև երկրագնդի կլիմայի կարգավորիչ է ջերմային իներցիայի և ջրային զանգվածների շրջանառության շնորհիվ:

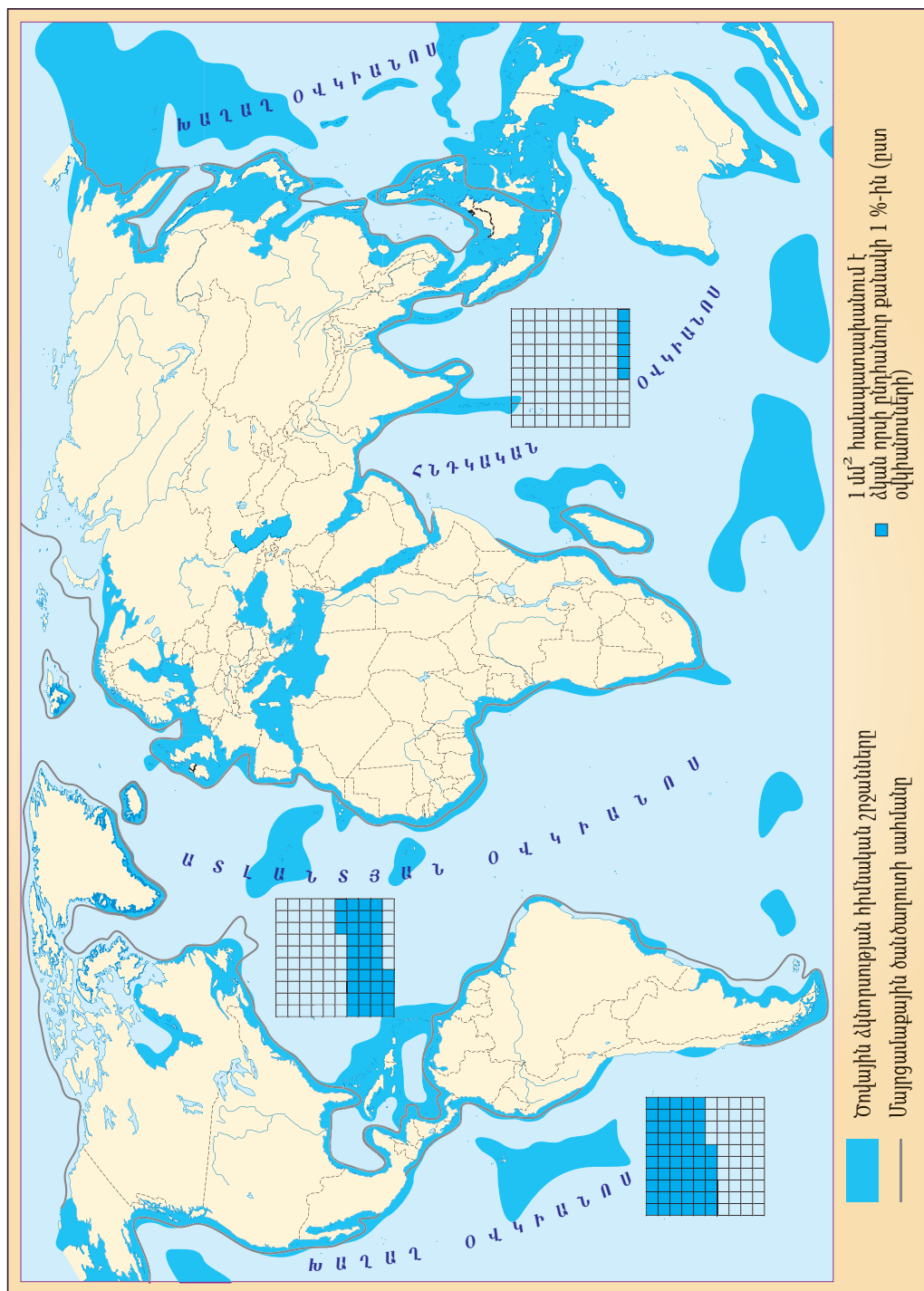
Օվկիանոսները նպաստում են համաշխարհային շփումների ակտիվացմանը, համաշխարհային տրանսպորտային համակարգի ձևավորմանը: Հազարամյակներ շարունակ օվկիանոսը եղել է մարդկության գոյատևման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Օվկիանոսային ափամերձ շրջաններում ձևավորվել են քաղաքակրթական օջախներ, որոնցից առավել հայտնին միջերկրածովյան քաղաքակրթությունն էր: Մարդկության զարգացման բոլոր փուլերում այն իր դերն է ունեցել տնտեսական զարգացման և առաջընթացի գործում:

XX դարի երկրորդ կեսին ձևավորվեց **համաշխարհային օվկիանոսային տնտեսությունը**: Այն ձևավորվել է ավելի ուշ, քան համաշխարհային տնտեսության այլ ոլորտները: Մինչև XX դարի կեսերը օվկիանոսային տնտեսությունը տալիս էր համաշխարհային եկամտի 1–2%-ը, և Համաշխարհային օվկիանոսի համամոլորակային հիմնախնդիր գոյություն չուներ: Վերջին 7–8 տասնամյակներում ՀՏ արագ զարգացումը տնտեսական շրջանառության մեջ ներառել է Համաշխարհային օվկիանոսի բազմազան ռեսուրսների մեծաքանակ պաշարներ, որի հետևանքով օվկիանոսի հիմնախնդիրները ձեռք են բերել համամոլորակային բնույթ: Այդպիսի հիմնախնդիրներ են **օվկիանոսի վտանգավոր աղտոտումը, նրա կենսաբանական մթերատվության նվազումը, հանքային և էներգետիկ հարուստ ռեսուրսների յուրացումն ու դրանց բաշխման իրականացումը** և այլն:

Համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդիրներից ամենակարևորը վտանգավոր չափերի հասնող աղտոտումն է, որը սերտորեն կապված է ինչպես համաշխարհային տնտեսության, այնպես էլ նրա մասը կազմող օվկիանոսային տնտեսության զարգացման հետ: Տնտեսության ինտենսիվացումը հանգեցրել է Համաշխարհային օվկիանոսի ուժեղ աղտոտմանը: Տարեկան միջին հաշվով օվկիանոս են թափվում 1 մլն տ նավթ (տանկերների և հորատման պլատֆորմների աղետները, նավերից նավթի և նավթամթերքների թափումը, քաղաքների և արդյունաբերական ձեռնարկությունների թափոնները, այդ թվում՝ ծանր մետաղներ և նույնիսկ ռադիոակտիվ թափոններ): Առավել աղտոտված են Հյուսիսային, Բալթիկ, Միջերկրական, Սև և Ազովի ծովերը, Պարսից և Մեքսիկական ծոցերը: Աղտոտվածությունը նվազեցրել է օվկիանոսի կենսաբանական արդյունավետությունը:

Նկ. 13-1. Համաշխարհային օվկիանոսի հանքային ռեսուրսները

Նկ. 13-2. Ծովային ձկնորսության շրջանները

Օվկիանոսային ուղիներով են կատարվում համաշխարհային բեռնափոխադրումների 80%-ից ավելին և միջազգային առևտրային փոխադրումների գրեթե 95%-ը: Լցանավերի բեռնատարողությունը հասել է մինչև 1 մլն տ-ի: Նկատելիորեն ավելացել է աշխարհի առաջատար նավահանգիստների բեռնաշրջանառությունը, ձևավորվել են նավահանգստարդյունաբերական խոշոր համալիրներ: Ցամաքում արտադրողական ուժերի ընդհանուր տեղաշարժը դեպի առափնյա շրջաններ զգալիորեն մեծացրել է օվկիանոսային շատ շրջանների ծանրաբեռնվածությունը: Լայն զարգացում է ունեցել ստորջրյա խողովակաշարային տրանսպորտը: Վերջինս Միջերկրական և Հյուսիսային ծովերում ու Մեքսիկական ծոցում դարձել է հեղուկանավերի լուրջ մրցակիցը: Օվկիանոսի հատակով անցկացվել են երկաթուղային և ավտոմոբիլային թունելներ (*աշխարհագրության նախորդ դասընթացներից հիշե՛ք աշխարհում առավել հայտնի և երկար թունելները*):

Օվկիանոսային և ծովային տարածքներից աղտոտում տեղի է ունենում նաև ափամերձ շրջանների **ռեկրեացիոն ծանրաբեռնվածությունից**: Միայն Միջերկրականի ափերին տարեկան հանգստանում է ավելի քան 100 մլն մարդ: Ափամերձ գոտու բազմաթիվ հատվածներում ձևավորվել են ռեկրեացիոն-տարածքային համակարգեր:

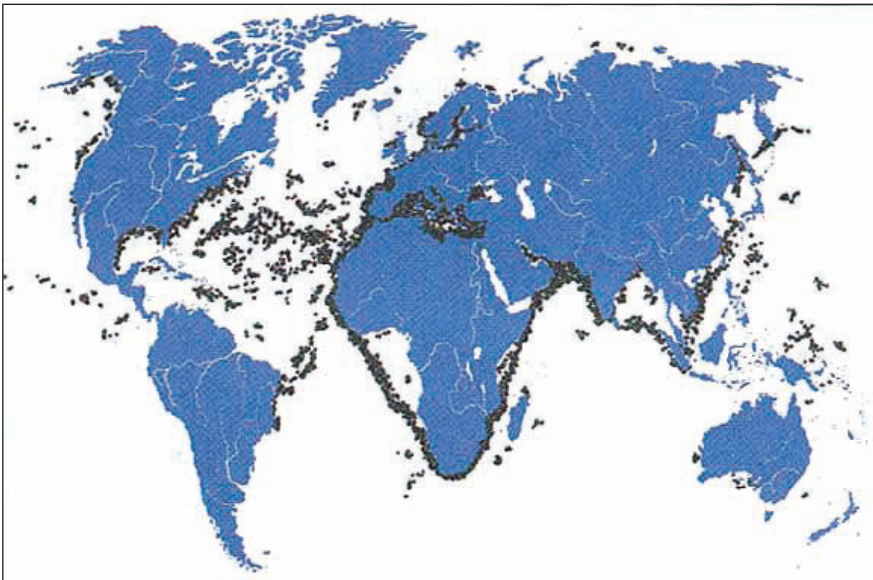
Արագ տեմպերով աճում են օվկիանոսի կենսաբանական ռեսուրսների արդյունահանումը և վերամշակումը: Բացի այդ՝ որպես լրացուցիչ աղբյուր զարգացել է նաև **ծովային բուսաբուծությունը և ձկնաբուծությունը** (մարիկուլտուրան): Սակայն ռեսուրսները պետք է օգտագործվեն խելացի. հարկավոր է ոչ թե ուժասպառ անել, այլ բազմապատկել օվկիանոսի մթերատվությունը: Մինչդեռ օվկիանոսային ձկնորսության նկատմամբ միջազգային հուսալի հսկողության բացակայությունը, օվկիանոսի բաց շրջաններում նոր տարածքների դանդաղ յուրացումը, ինչպես նաև օվկիանոսի աղտոտվածության ծավալների մեծացումը սահմանափակում են պարենամթերքի այդ աղբյուրի հնարավորությունները: Դրա վառ ապացույցը կետերի, ծովացուլերի, փոկերի և արժեքավոր այլ կենդանիների անխնա որսն է և ոչնչացումը: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում օվկիանոսային ռեսուրսների մեծաքանակ օգտագործման պատճառով օվկիանոսի մթերատվությունը նվազել է: Դրան նպաստել է նաև օվկիանոսի աղտոտվածության ծավալների մեծացումը:

Համաշխարհային օվկիանոսում ձկնորսության հիմնախնդիրներն ավելի բարդացան այն բանից հետո, երբ մտցվեց ափամերձ երկրների, այսպես կոչված, «**տնտեսական գոտին**»: Այդ գոտում, որը կազմում է համաշխարհային օվկիանոսի տարածքի 40%-ը (150 մլն կմ²), ափամերձ երկրներն ունեն բացառիկ իրավունք բոլոր տեսակի հարստությունների նկատմամբ: Այս հանգամանքը զգալիորեն բարդացնում է այդպիսի տարածքների նկատմամբ միջազգային վերահսկողության իրականացումը:

XX դարի 70-ականների էներգետիկ ճգնաժամից հետո կտրուկ ավելացել է օվկիանոսի ծանծաղուտային շրջաններում նավթի և գազի արդյունահանումը: Ստորջրյա նավթարդյունահանման խոշոր շրջաններ են դարձել Պարսից և Մեքսիկական

ծոցերը, Կալիֆոռնիական ծովափը, Ալյասկայի ափամերձ շրջանը, Հյուսիսային ծովը: Օվկիանոսի խորը շրջաններից սկսել են արդյունահանել երկաթամանգանային խտացումներ (կոտակումներ): Իսկ ափամերձ շրջաններից արդյունահանում են արդյունաբերական կարևորագույն նշանակություն ունեցող մետաղների պաշարներ:

Օվկիանոսի աղտոտման մեջ զգալի բաժին ունեն մայրցամաքային աղտոտման աղբյուրները: Գետերի, գյուղատնտեսական հոսքաջրերի և մթնոլորտի միջոցով օվկիանոս են հասնում արդյունաբերական և շինարարական ձեռնարկությունների թափոնները, գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող թունաքիմիկատները և քիմիական պարարտանյութերի մի մասը:

Նկ. 13-3. Համաշխարհային օվկիանոսի նավթով աղտոտման հիմնական ուղիները

Համաշխարհային օվկիանոսի աղտոտիչների մեջ գլխավորը նավթն ու նավթամթերքներն են: Դրանք բացասական մեծ ազդեցություն են թողնում օվկիանոսի օրգանական աշխարհի վրա: Օվկիանոսի առանձին շրջաններում ձևավորվել է **նավթային թաղանթ**: Օվկիանոսի 1 ւ ջրում 1 գ նավթի պարունակության դեպքում պլանկտոնն ամբողջովին վերանում է: Օվկիանոսի աղտոտումը ծանր մետաղներով՝ կապարով և սնդիկով, հանգեցնում է կենդանի օրգանիզմների ոչնչացման:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Պատկերացրե՛ք մի աշխարհ, որտեղ այլևս գոյություն չեն ունենա ծովերի էկոհամակարգերը, նավթային պաշարները կսպառվեն: Ինչ խնդիրներ կառաջանան մարդկության համար, և ինչպիսի՞ լուծումներ կլինեն անհրաժեշտ:

Ատոմային զենքի ստորգետնյա փորձարկումները, ատոմային սուզանավերի վթարները, ինչպես նաև ափամերձ ատոմակայանների հեղուկ թափոնները օվկիանոսը վարակում են **ռադիոակտիվ** նյութերով: Օվկիանոսի համար իսկական չարիք է դարձել **կոշտ աղբը**՝ մետաղային, թղթային թափոնները, պլաստմասե և ապակյա տարաները: Սրանք օվկիանոսային հոսանքների հետևանքով կուտակվում են օվկիանոսի համեմատաբար հանդարտ տեղամասերում՝ առաջացնելով «համաշխարհային աղբակույտեր» (Նկ. 13-4):

Նկ. 13-4. Համաշխարհային օվկիանոսը՝ աղբավայր:
«Պլաստմասե կղզի» Խաղաղ օվկիանոսում

Վերջին տարիներին ընդունվել են մի քանի շարք միջազգային համաձայնագրեր Համաշխարհային օվկիանոսի աղտոտումը սահմանափակելու վերաբերյալ: Սակայն օվկիանոսի էկոլոգիական հիմնախնդիրներն այնքան սուր են, որ ժամանակն է անդրադառնալ դրանց լուծմանը: Երկրագնդի ցամաքը և օվկիանոսը մեկ անքակտելի միասնություն են. չկարողանալով պահպանել օվկիանոսը՝ մարդկությունը հազիվ թե կարողանա անվնաս պահել ցամաքը: Հետևաբար մարդկության ապագան կախված է նաև հասարակության և օվկիանոսի փոխներգործության ուղղությունից և վիճակից:

Համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդիրները միաժամանակ և՛ տնտեսական են, և՛ էկոլոգիական, և՛ տեխնիկական, և՛ սոցիալական:

Այդ հիմնախնդիրների խելամիտ լուծումից է կախված մարդկության ապագան: Համաշխարհային օվկիանոսի ռեսուրսների անխնա օգտագործումը և նրա աղտոտումը բերում է այն համոզման, որ բնությունն ունի իր ինքնավերականգնման օրենքը:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

Օվկիանոսի բուսական և կենդանական աշխարհները կարող են ինքնավերականգնվել, սակայն որոշակի պայմաններում և սահմաններում, բայց դրանք հաճախակի խախտվում են մարդկային գործունեության պատճառով: Օվկիանոսի ջուրը կարող է կլանել շատ նյութեր, օրինակ՝ թթուներ և ալկալիներ՝ համարյա չփոխելով իր բնույթը: Օվկիանոսը հնարավորություն ունի ինքնամաքվելու նավթային թաղանթից: Նավթի թեթև ֆրակցիաները գոլորշիանում են, երբ նավթային թաղանթը շարժվում է գերիշխող քամու ուղղությամբ, իսկ ավելի ծանրերը օքսիդանում են և ենթարկվում բակտերիոգիական տարրալուծման: Ծովային սանիտար են համարվում նաև մեդուզաները, խեցեմորթները, խեցգետինները և ծովային այլ կենդանիներ:

Երկար ժամանակ օվկիանոսը կարողացել է ինքն իրեն մաքրել, սակայն այժմ աղտոտման մասշտաբները հասել են այնպիսի ծավալների, որ ինքնամաքման բնական գործընթացները բավարար չեն: Դա իր ազդեցությունն է ունենում միջավայրի վրա: Անհրաժեշտություն է դարձել հատուկ միջոցներ ձեռնարկելը օվկիանոսի միջավայրի պահպանության համար: Վերջինս ենթադրում է մարդկային հսկայական աշխատանք և ջանքեր օվկիանոսի բնական միջավայրի պահպանման համար:

Համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդրի լուծման միջոցառումները պետք է ընդգրկեն նրա աղտոտման կանխարգելումը և նվազագույնի հասցնելը, միջազգային կոնվենցիաներով սահմանված ծովային կենդանիների որսի սահմանափակումը և դադարեցումը, պահպանվող տարածքների ստեղծումը (արգելոցներ, արգելավայրեր, ծովային պարկեր), էկոլոգիական մշտադիտարկում, բոլոր տեսակի աղտոտիչ նյութերի թույլատրելի չափերի սահմանում և այլն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է համաշխարհային օվկիանոսի դերը Երկիր մոլորակի և մարդկության համար:
2. Ինչո՞ւ է համաշխարհային օվկիանոսը համարվում է տարատեսակ ռեսուրսների պահեստարան:
3. Ի՞նչ դեր է ունեցել օվկիանոսը մարդկային քաղաքակրթության ձևավորման գործում:
4. Որո՞նք են համաշխարհային օվկիանոսային տնտեսության դրական և բացասական կողմերը:
5. Ո՞րն է համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդրի էությունը և գլխավոր ուղղությունները:

6. Ինչ կտա մարդկությանը համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդրի լուծումը, համամոլորակային ո՞ր հիմնախնդիրների լուծմանը կարող է այն նպաստել:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Բաժանվե՛ք խմբերի, ընտրե՛ք տրված թեմաներից մեկը և պատրաստե՛ք տեսասահիկ կամ տեսանյութ ձեր ընտրած թեմայի վերաբերյալ: Ներկայացրե՛ք դասարանում, ապա կազմակերպե՛ք քննարկում:

1. Համաշխարհային օվկիանոսի էներգետիկ ռեսուրսները:
2. Համաշխարհային օվկիանոսի ռեկրեացիոն ռեսուրսները:
3. Համաշխարհային օվկիանոսի նավթային աղտոտման հիմնական շրջանները:
4. Համաշխարհային օվկիանոսի հատակի նավթի և գազի ռեսուրսներով հարուստ շրջանները:

Անցե՛ք հղումով և դիտե՛ք տեսանյութ «Պլաստմասե կղզու» մասին:

§ 14. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ

Տնտեսական աճից դեպի կայուն զարգացում — երկրի տնտեսական վիճակը և զարգացման մակարդակը որոշելու համար լոկ տնտեսական ցուցանիշները բավական չեն: Պետք է հաշվի առնվի շրջակա միջավայրի որակը, գնահատվեն հասցված վնասները և այն ծախսերը, որոնք անհրաժեշտ են երկրահամակարգերը պահպանելու և բարելավելու համար:

Քաղաքակրթությունն ընտրության առջև է կանգնած. բնական միջավայրի վրա մարդու աճող ազդեցությամբ հասնել գլոբալ աղետի, թե՛ վերակողմնորոշվել դեպի զարգացման նոր ուղիներ:

XX դարում էկոլոգիական ճգնաժամը համամոլորակային ընդգրկում ձեռք բերեց: Դարավերջին մարդկությունը սկսեց գիտակցել այդ հարաճուն վտանգը: Ակնհայտ դարձավ բոլոր երկրների ու ժողովուրդների համատեղ ջանքերի անհրաժեշտությունը՝ ուղղված էկոլոգիական ճգնաժամի վերացմանը և վտանգի կանխմանը: Միասնական ուժերով պետք է մշակվեր համաշխարհային բնապահպանական նոր ռազմավարություն:

Գլոբալ էկոլոգիական հիմնախնդիրների քննարկումը ՄԱԿ-ի մակարդակով առաջին անգամ տեղի ունեցավ 1972 թ. Ստոկհոլմում: **Ստեղծվեց ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագիրը (ՇՄԾ)**: Ավելի ուշ՝ 1992 թ., Ռիո դե Ժանեյրոյում կայացած միջազգային կոնֆերանսը նվիրված էր բնության պահպանության համաշխարհային ռազմավարությանը: Կոնֆերանսը կարևորվում էր նրանով, որ մասնակցում էին աշխարհի 179 երկրների պատվիրակություններ, այդ թվում՝ բազմաթիվ պետությունների ու կառավարությունների ղեկավարներ: Այնտեղ էր նաև նորաստեղծ անկախ ՀՀ պետական պատվիրակությունը՝ հանրապետության նախագահի գլխավորությամբ:

Ռիո դե Ժանեյրոյի կոնֆերանսն ընդունեց համաշխարհային բնապահպանական ռազմավարության համար պատմական նշանակություն ունեցող՝ «**Կայուն զարգացման համաշխարհային ծրագիր**» փաստաթուղթը՝ «**XXI դարի օրակարգը**»: Այդ ծրագրում տրված են բնապահպանական քաղաքականության գլխավոր ուղղությունները և նոր համաշխարհային ռազմավարության գլխավոր ելակետային դրույթները:

Առաջին՝ աշխարհի բոլոր պետությունները, բնակչության բոլոր խավերը և անհատ անձինք պարտավոր են պահպանել մեր մոլորակը և նրա հարստությունները:

Երկրորդ՝ բնական միջավայրի պահպանությունը և հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացումը չեն կարող դիտարկվել որպես իրարից անկախ բնագավառներ:

Երրորդ՝ միջազգային համագործակցությունը պետք է ուղղված լինի երկու նպատակի. ա) աշխարհի բոլոր ժողովուրդների համար շրջակա միջավայրի բարձր որակի ապահովում, բ) առողջ և էկոլոգիապես հավասարակշռված տնտեսության ապահովում:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

1. Ինչպե՞ս կարող է յուրաքանչյուր մարդ անհատական մակարդակում նպաստել գլոբալ կայուն զարգացման նպատակներին:
2. Ինչպե՞ս կարող են կրթական համակարգերը նպաստել կայուն զարգացման ծրագրերին՝ ուսուցանելով մթնոլորտի պահպանության և սոցիալական պատասխանատվության մասին:

Համաձայն համաշխարհային Նոր ռազմավարության՝ պետք է արմատապես փոխվի մարդկանց վերաբերմունքը տնտեսության զարգացման և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման ուղիների ու միջոցների նկատմամբ:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված Նոր հայեցակարգի մշակման և ընդունման անհրաժեշտությունը: Իրատեսական է գլոբալ բնապահպանական ճգնաժամի վտանգը: Բերենք մի քանի խոսույն փաստեր և օրինակներ:

Արդեն գիտեք, որ վերջին տասնամյակներին աշխարհի բնակչության միջին տարեկան աճը կազմել է 75–80 մլն մարդ: Ավելի արագ է աճում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը: Բոլորը հենվում են բնական միջավայրի օգտագործման վրա: Հատկապես զգալի է էներգիայի արտադրության և օգտագործման աճը, որը տեղի է ունենում երկու ուղղություններով: Առաջին՝ աճում է արտադրության էներգատարությունը: Երկրորդ՝ ավելանում է բնակչության մեկ շնչին ընկնող էներգիայի ծախսը:

Ակնհայտ է բնական ռեսուրսների քանակական և որակական սպառման աճը: Դա հատկապես վերաբերում է էներգակիրներին և քաղցրահամ ջրին: Որպես ապացույց՝ կարելի է նշել այն փաստը, որ ներկայումս ավելի քան 1 մլրդ մարդու համար մատչելի չէ խմելու մաքուր ջուրը: Արագ տեմպերով աճում է տարերային աղետների հասցրած վնասը: Շատ գիտնականներ դա բացատրում են մոլորակի կենսակայունությունն ապահովող համակարգերի հավասարակշռության մարդածին խախտումներով:

Ամբողջ աշխարհում տարեցտարի ավելանում է թերսնվողների և աղքատների թիվը: ՄԱԿ-ի տվյալներով՝ այդ թիվն անցնում է 2 մլրդ-ից: Բնակչության թվի աճին զուգընթաց՝ մարդկանց սննդի հայթայթման գլխավոր աղբյուրի՝ վարելահողերի մակերեսն աճել է անտառների և այլ բնական լանդշաֆտների հաշվին: XX դարի երկրորդ կեսից այդ աճի հնարավորությունները գրեթե սպառվել են: Վերջին 50

տարում մարդկությունը կորցրել է վարելահողերի բերրի շերտի գրեթե 20%-ը և խոնավ արևադարձային անտառների 20%-ը:

Նվազում է նաև արոտավայրերի մակերեսը: Դրան հակառակ՝ ընդարձակվում են գյուղատնտեսության համար ոչ պիտանի հողատարածքները: Արագ թափով ծավալվում է անապատացումը, ոչնչանում են բույսերի ու կենդանիների հարյուրավոր տեսակներ:

Գրեթե 13%-ով ավելացել է մթնոլորտի ածխաթթու գազը, որի պատճառով ուժեղացել է մթնոլորտի ջերմոցային էֆեկտը, քայքայվում է երկրագնդի օզոնի պաշտպանական շերտը:

Վերջին 30 տարվա ընթացքում բնությունից կորզվել և օգտագործվել է այնքան նյութ, որքան նախորդ հինգ հազար տարվա ընթացքում: Փաստորեն, երկրի բնական ռեսուրսները գնալով նվազում են, իսկ նվազման տեմպերը ավելի ու ավելի են մեծանում:

Անընդհատ աճող մարդածին ազդեցությունը բնության վրա արտահայտվում է ոչ միայն բնական ռեսուրսների կրճատումով, այլև բնական միջավայրի որակի աստիճանական վատթարացմամբ:

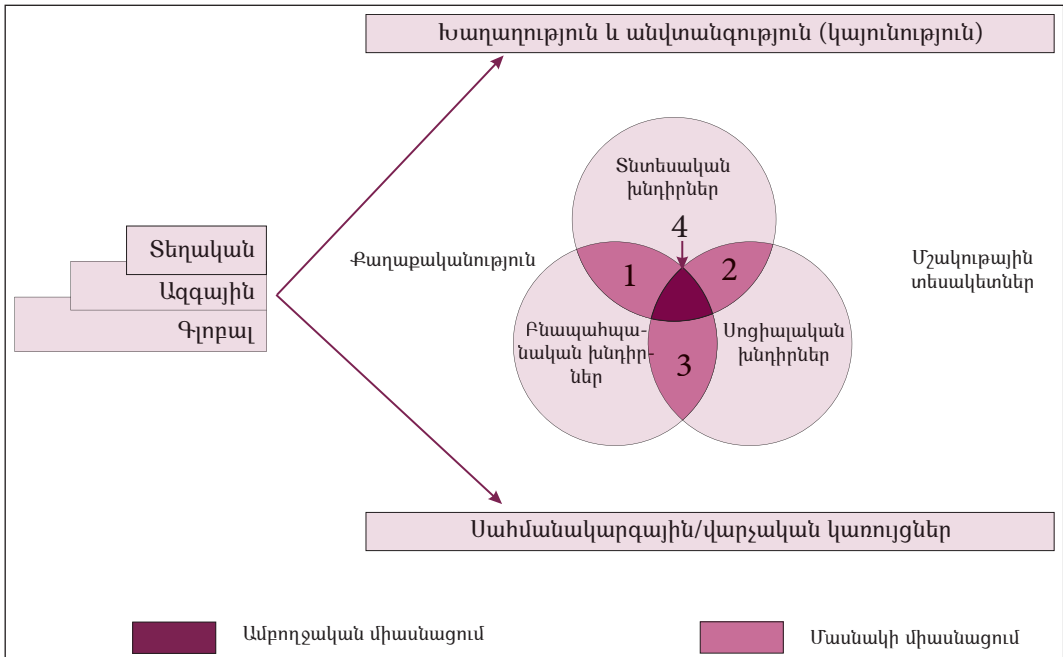
ՀԻՇԵՔ

Մասնագետների կարծիքով, եթե բնօգտագործման և բնական միջավայրի աղտոտման ներկա ուղղվածությունն ու տեմպերը պահպանվեն, ապա հարյուրամյակներ, գուցե տասնամյակներ հետո մեր մոլորակն այլևս պիտանի չի լինի բնակության համար: Մարդկային հասարակության ինքնաոչնչացման վտանգը կդառնա իրական:

Քանի դեռ մարդկության զարգացումն ընթանում է միակողմանի՝ միայն տնտեսական աճի ուղղությամբ, նյութական արտադրության ծավալների աճի հաշվին, շարունակում է մեծանալ մարդածին ներգործությունը բնության վրա. քայքայվում են բնական լանդշաֆտներն ու կենսապահովման համակարգերը, վատանում են մարդկանց կյանքի ու աշխատանքի բնական պայմանները, ավելանում են հիվանդությունները: Այսինքն՝ տնտեսական աճն իրականում ոչ թե բարեկեցություն է ստեղծում, այլ «զարգացման պատրանք»: Ավելի ակնհայտ է դառնում, որ բնության հնարավորություններն անսահման չեն: Ի վերջո, բնական միջավայրի վատացման ու բնական ռեսուրսների նվազման պատճառով տնտեսական աճը ընդհանրապես կարող է կանգ առնել:

Այդ գիտակցությամբ էլ ամբողջ աշխարհում լուրջ ջանքեր են գործադրում բնական միջավայրի հետագա վատթարացումը կանխելու և մարդկությանը փրկելու համար: Դրա գլխավոր միջոցը բնօգտագործման և բնապահպանության կտրուկ բարելավումն է, էկոլոգիապես անվտանգ զարգացումն ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ առանձին պետությունների, ազգերի, համայնքների ու անհատների մակարդակով:

Հասունանում է այն գաղափարը, որ նյութական արտադրության, օրինակ՝ վառելիքի, մետաղների, անտառափայտի արտադրության քանակական աճն այլևս չպետք է համարվի հասարակական առաջադիմության գլխավոր ցուցանիշ, քանի որ անխուսափելիորեն հանգեցնում է բնական ռեսուրսների սպառման ու միջավայրի վատթարացման: Նման ցուցանիշ պետք է համարվի բնակչության բարեկեցության այնպիսի բարձրացումը, որն ուղեկցվում է բնական միջավայրի բարելավմամբ և ռեսուրսների խնայողական օգտագործմամբ:

Նկ. 14-1. Կայուն զարգացման հնարավոր ներդաշնակեցումը

Ուստի բնապահպանական նոր ռազմավարության հիմքում դրվում է նոր կարգախոսը՝ «Տնտեսական աճից դեպի կայուն զարգացում»: Դրա իմաստն այն է, որ երկրի տնտեսական վիճակը և զարգացման մակարդակը որոշելու համար լոկ տնտեսական ցուցանիշերը բավական չեն: Պետք է հաշվի առնվի շրջակա միջավայրի որակը, գնահատվեն հասցված վնասները և այն ծախսերը, որոնք անհրաժեշտ են երկրահամակարգերը պահպանելու և բարելավելու համար:

Այսինքն՝ բոլոր երկրները, հատկապես զարգացած երկրները պետք է կտրուկ շրջադարձ կատարեն դեպի ռեսուրսների խնայողաբար օգտագործումը, թույլ չտան նյութական բարիքների շռայլում ու վատնում, կարգավորեն վառելիքի, ջրի, անտառափայտի, բնական ծագման այլ նյութերի սպառումը, որպեսզի ապահովվի հասարակության հավասարակշռված, կայուն զարգացումը:

Կայուն զարգացումը ներկա և հաջորդ սերունդներին երաշխավորում է պատշաճ, հնարավորին չափ հավասար մեկնարկային պայմաններ՝ իրենց ընդունակությունները դրսևորելու և կենսական կարիքները բավարարելու համար:

Կայուն զարգացումը կարելի է բնութագրել որպես զարգացման տնտեսական, էկոլոգիական և սոցիալական գերակայությունների միջև փոխհամաձայնության կամ փոխզիջման ձգտում: Տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական առաջնայնությունների հնարավոր ներդաշնակեցումը ներկայացված է գծապատկերով (Նկ. 14-1):

Երբ տնտեսական զարգացումը տեղի է ունենում էկոլոգիական առաջնայնությունների անտեսմամբ, ապա երկրում **էկոլոգիական ճգնաժամ** է սկսվում: Իսկ էկոլոգիական առաջնայնությունների չարդարացված գերակայությունը սոցիալ-տնտեսականի նկատմամբ քայքայում է տնտեսությունը և հանգեցնում չքավորության:

«XXI դարի օրակարգ» ծրագրի առանձին բաժիններում բացահայտվում են ավելի հրատապ հիմնախնդիրներ: Դրանք են մթնոլորտի պահպանությունը, հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, պայքարը անտառների ոչնչացման, անապատացման և երաշտների դեմ, լեռնային շրջանների զարգացումը, կենսաբանական բազմազանության պահպանումը, երկրագնդի քաղցրահամ ջրային ռեսուրսների և Համաշխարհային օվկիանոսի պահպանումն ու արդյունավետ օգտագործումը, թունաքիմիկատների օգտագործման անվտանգության ապահովումը, ռադիոակտիվ և մյուս վնասակար թափոնների հեռացումն ու վնասազերծումը:

Բնապահպանության նոր ռազմավարության անցնելու գործում բացառիկ մեծ նշանակություն ունի բնակչության տարբեր խավերի դերի, էկոլոգիական գրագիտության բարձրացումը: Կայուն տնտեսական զարգացումը երիտասարդության համար ապահովում է համեմատաբար անվտանգ ապագա, առողջ ու բարենպաստ շրջակա միջավայր, ավելի բարձր կենսամակարդակ, կրթություն և աշխատանք:

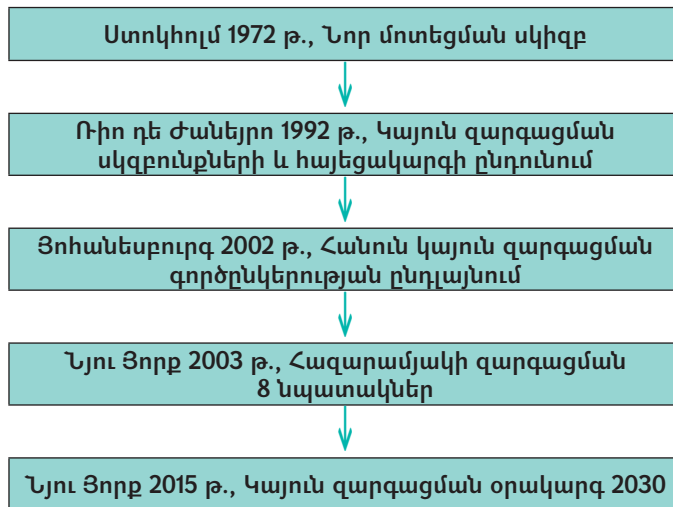
Կայուն զարգացման գործում կարևորվում է տեղական իշխանությունների դերը: Բազմաթիվ խնդիրներ իրենց վերջնական լուծումը կարող են ստանալ տեղական իշխանությունների՝ քաղաքների, գյուղերի, համայնքների մակարդակով: Դա վերաբերում է հատկապես բնակավայրերի կառուցմանը, ճանապարհաշինությանը, բնական տարբեր ռեսուրսների օգտագործմանը, ջրամատակարարմանը, շինարարությանը, որոնք ուղղակիորեն ազդում են բնական միջավայրի և կյանքի որակի վրա: Ծրագիրը պահանջում է, որ տեղական ինքնակառավարման մարմինները բնակչության հետ համատեղ մշակեն տվյալ շրջանի կամ բնակավայրի «XXI դարի օրակարգը»:

Ռիո դե Ժանեյրոյում ընդունված ծրագրում առանձին բաժին է հատկացված այն գործնական միջոցառումներին, որոնք պետք է ապահովեն առաջադրված խնդիրների լուծումը: Այդ միջոցառումների շարքում գլխավորներն են զարգացած երկրների օգնությունը զարգացող երկրներին, էկոլոգիապես մաքուր տեխնոլոգիաների ստեղծումը և փոխանցումը, կրթության, կադրերի պատրաստման և բնապահպա-

նական տեղեկատվության կազմակերպումը և դրանց միջոցով բնակչության էկոլոգիական գրագիտության բարձրացումը:

Ռիո դե Ժանեյրոյի կոնֆերանսի ընդունած մյուս փաստաթղթերից հատկապես կարևոր են «Կլիմայի փոփոխության մասին» և «Կենսաբանական բազմազանության մասին» պայմանագրերը, ինչպես նաև «Շրջակա միջավայրի զարգացման մասին» հռչակագիրը:

Կայուն զարգացման համամոլորակային հիմնախնդրի համապարփակ քննարկմանը նվիրված նոր վեհաժողովը տեղի է ունեցել «Ռիո-92»-ից 10 տարի անց՝ 2002 թ., Հարավային Աֆրիկայի Յոհանեսբուրգ քաղաքում: Ի մի բերելով համաշխարհային 10-ամյա զարգացման արդյունքները՝ աշխարհի պետություններն իրենց ստորագրած «Կայուն զարգացման մասին» հռչակագրում ընդունել են, որ Ռիո դե Ժանեյրոյից հետո աշխարհի բոլոր ժողովուրդների միջև ձեռք է բերվել «համամոլորակային միաձայնության ու համագործակցության» որոշ առաջընթաց, բայց հիմնախնդրի սրությունը չի թուլացել:

Նկ. 14-2. Կայուն զարգացման հայեցակարգի ձևավորման գործընթացը

Կրկին ընդգծվել է այն սկզբունքային դրույթը, որ ինչպես ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ ամեն երկրում կայուն զարգացման գլխավոր նպատակներն են աղքատության վերացումը, սպառման և արտադրության մոդելների փոփոխումը, բնական ռեսուրսների պահպանությունն ու արդյունավետ օգտագործումը:

Բնապահպանական համաշխարհային նոր ռազմավարության մշակման և զարգացման գործընթացը ներկայացված է գծապատկերով (Նկ. 14-2):

Պետությունները, հաստատելով իրենց հավատարմությունը «Ռիո-92»-ում ընդունված՝ «XXI դարի օրակարգի» սկզբունքներին, լրացուցիչ պարտականություն են ստանձնել՝ բոլոր միջոցներով նպաստելու կայուն զարգացման երեք բաղադրիչներին՝ տնտեսական աճի, սոցիալական զարգացման և շրջակա միջավայրի պահպա-

նության միասնացմանը: ՀՀ-ում կայուն զարգացման հայեցակարգի շրջանակներում մշակվել և իրականացման փուլում է «Շրջակա միջավայրի պահպանության գործողությունների ազգային ծրագիրը»:

Հիմնվելով 1990–ականներին ՄԱԿ–ի գլոբալ համաժողովների որոշումների վրա՝ 2003 թ. **Հազարամյակի հռչակագրով** ՄԱԿ–ը արտահայտեց իր հստակ դիրքորոշումը զարգացման իրավունքի, խաղաղության և անվտանգության, գենդերային հավասարության, աղքատության բազմաթիվ դրսևորումների կրճատման և մարդկության շարունակական զարգացման ուղղությամբ: Սույն համաձայնագրում, որը ստորագրվել է 147 երկրների ղեկավարների և 189 երկրների կողմից, տեղ են գտել **Հազարամյակի զարգացման ութ նպատակները**, այդ թվում՝ 18 ժամանակային թիրախները: Հազարամյակների զարգացման նպատակների ժամկետը լրացել է 2015 թ., որին փոխարինել են Կայուն զարգացման նպատակները (ԿԶՆ–եր): ԿԶՆ–երը կազմված են ապագային վերաբերող թիրախներից: Դրանք ստեղծվել են ՄԱԿ–ի կողմից և առաջ են մղվում որպես Գլոբալ նպատակներ կայուն զարգացման համար: ԿԶՆ–երը իրականացվելու են 2015 թ. մինչև 2030 թ.:

«**Կայուն զարգացման օրակարգ 2030**»-ում ներառված է 17 նպատակ, ընդունվել է աշխարհի երկրների առաջնորդների կողմից 2015 թ. սեպտեմբերին կայացած ՄԱԿ–ի պատմական գագաթնաժողովի ժամանակ և պաշտոնապես ուժի մեջ մտավ 2016 թ. հունվարի 1–ից: Առաջիկա 15 տարիների ընթացքում, առաջնորդվելով բոլորին վերաբերող այս նոր նպատակներով, երկրները կհամախմբեն իրենց ջանքերը՝ վերացնելու աղքատությունն իր բոլոր ձևերով, պայքարելու անհավասարությունների դեմ և լուծելու կլիմայի փոփոխության հետ կապված խնդիրները:

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ Է

2015 թ. 193 երկիր համաձայնության եկան հետևյալ 17 նպատակների շուրջ:

Նպատակ 1. **Ոչ աղքատությանը** — Ամենուրեք վերացնել աղքատությունը՝ իր բոլոր դրսևորումներով ու ձևերով:

Նպատակ 2. **Ոչ սովին** — Վերացնել սովը, հասնել պարենային ապահովության և բարելավված սնուցման, խթանել գյուղատնտեսության կայուն զարգացումը:

Նպատակ 3. **Առողջություն և բարեկեցություն** — Ապահովել առողջ կյանք և խթանել բարեկեցություն բոլորի համար՝ անկախ տարիքից:

Նպատակ 4. **Որակյալ կրթություն** — Ապահովել ներառական ու համապատասխան որակյալ կրթություն բոլորի համար և խթանել ողջ կյանքի ընթացքում ուսման հնարավորություններ:

Նպատակ 5. **Գենդերային հավասարություն** — Հասնել գենդերային հավասարության և զորացնել բոլոր կանանց և աղջիկներին:

Նպատակ 6. **Մաքուր ջուր և սանիտարական պայմաններ** — Ապահովել հասանելիություն և կայուն ձևով կառավարել ջուրն ու սանիտարական պայմանները բոլորի համար:

- Նպատակ 7. **Մատչելի և մաքուր էներգիա** — Ապահովել բոլորի համար մատչելի, հուսալի, կայուն և ժամանակակից էներգիայի հասանելիություն:
- Նպատակ 8. **Արժանապատիվ աշխատանք և տնտեսական աճ** — Խթանել կայացած, ներառական և կայուն տնտեսական աճ, լիարժեք և արտադրողական զբաղվածություն և արժանապատիվ աշխատանք բոլորի համար:
- Նպատակ 9. **Արդյունաբերություն, նորարարություն և ենթակառուցվածք** — Ստեղծել դիմակայուն ենթակառուցվածքներ, աջակցել ներառական և կայուն արդյունաբերության զարգացմանը և խթանել նորարարությունը:
- Նպատակ 10. **Կրճատված անհավասարություն** — Կրճատել անհավասարությունը երկրներում և դրանց միջև:
- Նպատակ 11. **Կայուն քաղաքներ և համայնքներ** — Քաղաքները և մարդկային բնակավայրերը դարձնել ներառական, դիմակայուն, անվտանգ և կայուն:
- Նպատակ 12. **Պատասխանատու սպառում և արտադրություն** — Ապահովել սպառման և արտադրության կայուն մոդելներ:
- Նպատակ 13. **Գործողություն՝ ի նպաստ կլիմայի** — Ձեռնարկել անհապաղ գործողություններ՝ պայքարելու կլիմայի փոփոխության և դրա ազդեցությունների դեմ:
- Նպատակ 14. **Կյանքը ջրի տակ** — Ապահովել օվկիանոսների, ծովերի և ջրային պաշարների պահպանությունը և կայուն օգտագործումը հանուն կայուն զարգացման:
- Նպատակ 15. **Կյանքը ցամաքում** — Պահպանել, վերականգնել և խթանել ցամաքային էկոհամակարգերի կայուն օգտագործումը, ապահովել անտառների կայուն կառավարումը, պայքարել անապատացման դեմ, դադարեցնել և շրջադարձել հողերի վատթարացումը, կասեցնել կենսաբազմազանության կորուստը:
- Նպատակ 16. **Խաղաղություն, արդարություն և ամուր հաստատություններ** — Խթանել խաղաղ և ներառական հասարակությունների կառուցումը՝ հանուն կայուն զարգացման, բոլորի համար հասանելի դարձնել արդարությունը, բոլոր մակարդակներում ստեղծել արդյունավետ, հաշվետու և ներառական հաստատություններ:
- Նպատակ 17. **Համագործացություն՝ նպատակների համար** — Ուժեղացնել կայուն զարգացման իրագործման միջոցները և ակտիվացնել գլոբալ գործընկերությունը հանուն այս նպատակի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Համաշխարհային բնապահպանական նոր ռազմավարության առաջադրման ինչ փաստաթղթեր գիտեք:
2. Բացատրեք, թե ինչու են շատ գիտնականներ տնտեսական բուռն աճը համարում լուկ «զարգացման պատրանք»:

3. Մեկնաբանենք «Տնտեսական աճից դեպի կայուն զարգացում» կարգախոսը:
4. Նշենք նոր բնապահպանական ռազմավարության ելակետային դրույթները:
5. «XXI դարի օրակարգ» ծրագիրը ինչ դեր է հատկացնում երիտասարդությանը:
6. Թվարկենք և վերլուծենք «Կայուն զարգացման» հայեցակարգի մշակման և զարգացման փուլերը:
7. Ինչ գիտենք Հազարամյակի զարգացման նպատակների մասին: Ինչով է այն փոխարինվել:
8. Նշենք «Կայուն զարգացման օրակարգ 2030»-ում ներառված նպատակները:

ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Նախագծենք սեփական էկոլոգիապես մաքուր բիզնեսի գաղափար, որը աջակցում է կայուն զարգացման նպատակներին (օրինակ՝ շրջակա միջավայրին վնաս չհասցնող արտադրանք կամ ծառայություն, վերամշակվող նյութերով արտադրանք, էկոլոգիապես մաքուր էներգիա): Նախագիծը պետք է ներառի բիզնես պլան:

Անցնք հղումով և դիտենք տեսանյութ, թե ինչպես կարող են ապագայում նորագույն տեխնոլոգիաները առաջացնել համամոլորակային հիմնախնդիրներ:

§ 15. ԱՄՓՈՓԻՉ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են համամոլորակային հիմնախնդիրների էությունն ու առաջացման պատճառները: Ինչո՞վ են համամոլորակային հիմնախնդիրները տարբերվում տարածաշրջանային հիմնախնդիրներից:
2. Նշե՛ք համամոլորակային հիմնախնդիրները, փորձե՛ք բացատրել դրանց միջև եղած կապերը: Որո՞նք են համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտ պայմանները:
3. Բացատրե՛ք հանքային հումքի և վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների համամոլորակային հիմնախնդրի էությունն ու առաջացման պատճառները, տարածաշրջանային դրսևորումները: Հիմնախնդրի լուծման ի՞նչ ուղիներ գիտեք:
4. Ինչպե՞ս է առաջացել բնապահպանական հիմնախնդիրը, ինչո՞ւ է այն համամոլորակային բնույթ կրում: Ինչպե՞ս է կապված համամոլորակային այլ հիմնախնդիրների հետ:
5. Օգտվելով դասագրքի աղյուսակներից և այլ փաստական նյութերից՝ ցոյց տվե՛ք բնապահպանական հիմնախնդրի տարածաշրջանային դրսևորման աշխարհագրական առանձնահատկությունները: Բնապահպանական հիմնախնդրի լուծման ի՞նչ ուղիներ գիտեք:
6. Բացատրե՛ք ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդրի էությունն ու առաջացման պատճառները: Ինչպե՞ս է այն կապված համամոլորակային այլ հիմնախնդիրների հետ:
7. Օգտագործելով դասագրքի քարտեզների, գրաֆիկների, աղյուսակների փաստական նյութերը՝ ցոյց տվե՛ք ժողովրդագրական համամոլորակային հիմնախնդրի տարածաշրջանային դրսևորումներն ու աշխարհագրական առանձնահատկությունները: Հիմնախնդրի լուծման ի՞նչ ուղիներ գիտեք:
8. Բացատրե՛ք պարենային համամոլորակային հիմնախնդրի էությունն ու առաջացման պատճառները: Ինչպե՞ս է այն կապված համամոլորակային այլ հիմնախնդիրների հետ:
9. Դասագրքում տրված փաստական նյութերի հիման վրա փորձե՛ք պարզել պարենային հիմնախնդրի դրսևորման տարածաշրջանային առանձնահատկությունները: Նշե՛ք հիմնախնդրի լուծման հիմնական ուղիները:
10. Բացատրե՛ք առողջության պահպանման համամոլորակային հիմնախնդրի էությունն ու առաջացման պատճառները: Ինչպե՞ս է այն կապված համամոլորակային այլ հիմնախնդիրների հետ: Հիմնախնդրի լուծման ի՞նչ ուղիներ գիտեք:

11. Ո՞րն է Համաշխարհային օվկիանոսի հիմնախնդրի էությունը, ինչպե՞ս է այն առաջացել: Նշե՞ք հիմնախնդրի կապը այլ հիմնախնդիրների հետ և լուծման հիմնական ուղիները:
12. Թվարկե՞ք և վերլուծե՞ք «Կայուն զարգացման» հայեցակարգի մշակման և զարգացման փուլերը: Նշե՞ք նոր բնապահպանական ռազմավարության ելակետային դրույթները:
13. Նշե՞ք «Կայուն զարգացման օրակարգ 2030»-ում ներառված հիմնական նպատակները:
14. Ի՞նչ կապեր և առնչություններ եք տեսնում համամոլորակային և տարածաշրջանային հիմնախնդիրների միջև:
15. ՀՀ-ում ինչպե՞ս են դրսևորվում տարբեր համամոլորակային հիմնախնդիրները: Որո՞նք են առավել մեծ սրությամբ արտահայտվում: Լուծման ի՞նչ ուղիներ գիտեք:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԵՄԱ 1

ԱՇԽԱՐՀԻ ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

§ 1. ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ	3
§ 2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍՐԸՆԹԱՑ ԱՃ ԱՐՁԱՆԱԳՐԱԾ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐ	11
§ 3. ՈՒՐԲԱՆԻՋԱՑՎԱԾ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ	19
§ 4. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲՆԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	29
§ 5. ՉՈՐԱՅԻՆ (ԱՐԻԴ) ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ	39
§ 6. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻԱՍՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ	47
§ 7. ԱՄՓՈՓԻՉ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ	56

ԹԵՄԱ 2

ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

§ 8. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	59
§ 9. ԲՆԱՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	67
§ 10. ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀՈՒՄՔԻ ԵՎ ՎԱՌԵԼԻՔԱՔՆԵՐԳԵՏԻԿ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ	76
§ 11. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄՈԼՈՐԱԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ	86
§ 12. ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԵՎ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	93
§ 13. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՕՎԿԻԱՆՈՍԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ	106
§ 14. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ	115
§ 15. ԱՄՓՈՓԻՉ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ	124

ՄԱՔՍԻՄ ՄԱՆԱՍՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, ԱԿՍԵԼ ՊՈՏՈՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

12

Հանրակրթական տվյալ դպրոցի 12-րդ դասարանի դասագիրք

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Տեխնիկական խմբագիր՝
Կազմը՝
Խմբագիր, սրբագրիչ՝
Էջադրումը, ձևավորումը՝

Էմին Մկրտչյան
Մարիամ Կանայան
Նվարդ Փարսադանյան
Մարիամ Կանայանի
Նունիկ Ավետիսյան
Գրիգորի Հարությունյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ
Ծավալը՝ 8 տպ. մամ.: Տառատեսակը՝ GHEA Koryun

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
info@zangak.am, www.zangak.am, www.book.am, www.facebook.com/zangak

9 789939 199290 7

ՀԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆ

www.zangak.am

www.book.am

